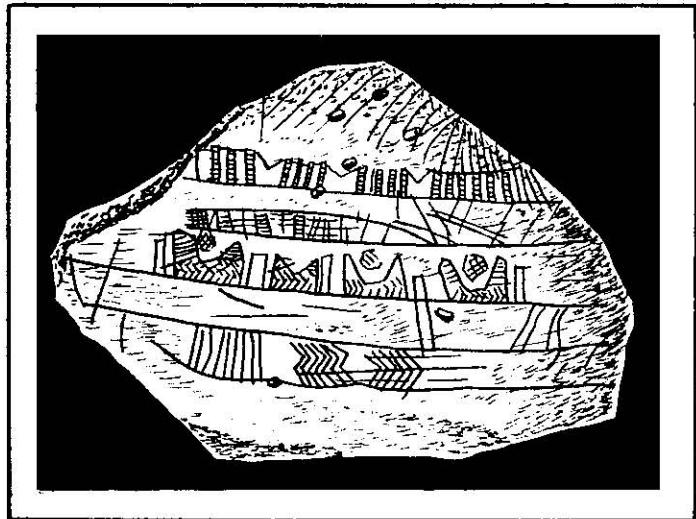

АРХЕОЛОГІЯ

48 * 1984

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

В збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації й повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. І. Бідзіля, С. О. Висоцький, І. О. Кащенковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Т. Г. Рудницька (відповідальний секретар), Д. Я. Телегін, П. П. Толочко, Є. В. Черненко, О. П. Черніши, Б. А. Шрагко

Адреса редколегії

252014 Київ-14, вул. Видубицька, 40.

Інститут археології АН УРСР

Тел. 95-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

48 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

В. І. СИТЛИВИЙ

До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій

Успішне вивчення палеоліту неможливе без застосування даних статистики. Г. А. Бонч-Осмоловський, а потім французькі вчені, зокрема Ф. Борд, заклали фундамент типологіко-статистичного методу вивчення палеолітичних виробів. Невід'ємною складовою частиною системи Ф. Борда є технічні і типологічні індекси. Широкого застосування набуло, зокрема, вирахування індексу пластин, фіксуючого питому вагу в техніці обробки каменю тієї чи іншої пам'ятки найбільш прогресивного засобу розщеплення — пластинчастого.

У розумінні Ф. Борда індекс пластин — це відбите в процентах співвідношення пластин до всіх сколів — відщепів і пластин. На практиці, однак, археологам важко виявити дійсну кількість пластинчастих сколів. Це обумовлено тим, що пластини більше, ніж інші сколи, підлягають фрагментації. При підрахунках це призводить до невірних результатів, поскільки кожен фрагмент пластини враховується як окремий екземпляр, в той час як в дійсності він є частиною цілого виробу. Отже, одна й та ж пластина, якщо вона фрагментована, може враховуватись два, три і більше разів. У кінцевому результаті виходить підвищений порівняно з дійсністю індекс пластин. Проте залишається нез'ясованим, наскільки завищується при цьому даний показник та причини більшої або меншої фрагментації пластин.

Метою даної статті є встановлення більш достовірного індексу пластин та ступеню відхилення даного індексу від індексу Ф. Борда,

визначення ступеню фрагментованості пластин в різних комплексах, виявлення причин більшої чи меншої фрагментації пластин.

Для досягнення цих цілей були використані комплекси, які відрізняються поміж собою за віком, умовами залягання кам'яних виробів, технічними і типологічними показниками, характером сировини і виробничим профілем пам'яток.

Королеве I, горизонт V. Пам'ятка розташована поблизу селища Королеве Виноградівського р-ну Закарпатської обл. В багатометровій товщі четвертинних відкладів зафіковано 14 культурних горизонтів. Знахідки культурного горизонту V залягають у верхній частині викопного ґрунту інтерстадіалу рис. 2–3. Колекція нараховує понад 21 тис. виробів. В техніці розщеплення поряд з радіальними та безсистемними засобами досить широко застосовувалися протопризматичні і леваллуазькі прийоми. На місцевонаходженні використовувалась переважно місцева вулканічна сировина — андезит. Інші породи — кварцит, кремінь, сланець — складають близько 1%. Велика кількість нуклеусів і сколів з них дозволяє кваліфікувати індустрію горизонту V швидше як залишки майстерні, ніж стоянки. Комплекс відноситься до пізнього ашелю¹.

Королеве II, культурний горизонт II. Розташоване поруч з Королевим I. Культурний горизонт приурочений до суглинку під борупським викопним ґрунтом. Зібрано понад 3 тис. виробів. Техніка розщеплення має чітко виражений призматичний характер. Набір знарядь представлений мустєрськими й пізньопалеолітичними формами рівною мірою. Переважна більшість виробів із андезиту (90,1%), крем'яні, кварцитові, сланцеві вироби складають 9,8%. Техніко-типологічні показники колекції горизонту II Королевого II дозволяють розглядати місцевонаходження як стоянку. В. М. Гладилін вважає цей комплекс переходним від мустє до пізнього палеоліту².

Королеве I, культурний горизонт I-а. Залягає в суглинку під борупським викопним ґрунтом, стратиграфічно дещо вище, ніж горизонт II на місцевонаходженні Королеве II. Колекція налічує понад 3 тис. знахідок. Культурний горизонт I-а за сумою техніко-типологічних показників віднесений В. М. Гладиліним до ранньої пори пізнього палеоліту³. За сировину переважно андезит (97,8%), вироби з інших порід — кременю, кварциту, сланцю — становлять 2,1%. Співвідношення знарядь до нуклеусів і сколів дають підставу вважати це місцевонаходження стоянкою.

Берегове I. Пізньопалеолітичне місцевонаходження Берегове I розміщене в околицях м. Берегове Закарпатської обл. Знахідки походять із низів суглинку над паудорфським викопним ґрунтом і за своїми техніко-типологічними показниками відносяться до орін'яку типу Барца I в Словаччині. Щого було зібрано близько 900 предметів. Вироби виготовлені із кремнистого вапняку (51%), кременю (43,9%), з андезиту і обсидіану (5%). Місцевонаходження може бути кваліфіковане як стоянка.

Берегове II. Ця пізньопалеолітична пам'ятка знаходиться неподалік від місцевонаходження Берегове I. Вироби були зібрані на розкритій бульдозером поверхні суглинку. В техніко-типологічному аспекті обидва берегівські комплекси тотожні. Колекція кам'яних виробів налічує близько 2 тис. екз. На Береговому II переважно використовувався кремнистий вапняк (59,2%) і кремінь (40,5%). Андезитові вироби поодинокі (0,2%). Являючи собою стоянку, ця пам'ятка має дещо більшу, ніж на Береговому I, питому вагу відходів виробництва, що пов'язано з наявністю в достатку місцевої сировини.

Клюси. Пізньопалеолітична стоянка на території с. Клюси Щорсівського р-ну Чернігівської обл. Культурні залишки походять з верхньої частини компактного темно-коричневого суглинку під сучасним підзолистим ґрунтом. На стоянці трапились кістки мамонта, простежувались давні вогнища. Колекція налічує понад 10 тис. виробів, виготовлених з

кременю. З співвідношення знарядь до відходів виробництва пам'ятку можна кваліфікувати як стоянку. За характером інвентаря місцевознаходження віднесене до кінця орін'яського часу⁴.

На всіх пам'ятках, крім горизонту V Королевого, техніка розщеплення має чітко виражений пластинчастий характер. Індекс пластин за Ф. Бордом для цих комплексів становить: Королеве V, горизонт — 7,2%; Королеве II, горизонт — 31,6%; Королеве I-а — 39,7%; Берегове I — 42,6%; Берегове II — 32,5%; Клюси — 57,5%.

Для вирахування більш точного індексу всі пластини були розділені на чотири групи:

- 1) цілі пластини — вироби без слідів фрагментації;
- 2) базальні частини — фрагментовані пластини, на одному кінці яких зберігається відбивна площа;
- 3) серединні частини — фрагменти пластин, у яких відсутні обидва дистальні кінці;
- 4) термінальні частини — фрагменти пластин, базальні частини яких не збереглись, а протилежні являють собою кінцеву частину виробу, звичайно трикутної, чотирикутної або овальної форми.

Кількісне співвідношення цих чотирьох груп пластин за матеріалами перерахованих вище пам'яток наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Група	Місцевознаходження	Королеве, горизонт V	Королеве, горизонт II	Королеве, горизонт I-а	Берегове I	Берегове II	Клюси
1	Цілі пластини	143/22,6%	147/16,1%	277/18,6%	45/22,7%	60/13,9%	1212/27%
2	Базальні частини	320/50,6%	365/40%	560/37,7%	71/35,8%	126/29,3%	1085/26,3%
3	Серединні „	27/15,3%	214/23,4%	376/25,3%	44/22,2%	166/38,6%	929/22,5%
4	Термінальні „	72/11,3%	185/20,3%	272/18,3%	38/19,1%	77/17,9%	985/23,9%

В усіх названих комплексах цілі пластини складають близько 27% від усіх виробів цієї категорії. Решта — фрагментовані пластини, серед яких переважають базальні частини (від 26 до 50,6%), дещо кількісно поступаються серединні частини (від 15,3 до 38,6%), найменше термінальних фрагментів (від 11,3 до 23,9%).

Для вилічення більш вірогідного індексу необхідно встановити, які власне фрагменти пластин поряд з цілими екземплярами треба враховувати: базальні, серединні чи термінальні. Найменше для цього придатні серединні частини. Це зумовлено тим, що одна пластина часто фрагментується на кілька таких частин і відповідно при підрахунках вона може враховуватись неодноразово. В дійсності серединніх фрагментів повинно бути набагато більше, однак через їх дрібну фрагментованість буває досить важко віднести ці фрагменти до пластин. Якесь їх частина неминуче потрапляє до групи невизначених сколів — тобто таких, які не можуть бути віднесені ні до відщепів, ні до пластин.

Можна вести підрахунок за термінальними фрагментами, поскільки кожна така частина належить лише одній пластині. Проте вони нерідко підлогілі подальшому поздовжньому фрагментуванню, після чого їх відносять до сколів невизначених. Термінальні частини, як правило, кількісно поступаються решті фрагментів пластин, тому їх облік приведе до занижених показників.

При виведенні нового індексу слід враховувати базальні частини — найчисленнішу категорію фрагментованих пластин. Вони безповоротно належать тільки одній пластині. Їх легко визначити на практиці, поскільки вони дуже рідко розламуються за віссю заслювання. Це обумовлено більшою їх масивністю і, значить, міцністю порівняно до інших частин пластини. Таким чином, буде логічно виводити новий, більш вірогідний показник — індекс пластин реальний на основі цілих виробів й базальних частин. Серединні й термінальні фрагменти при цьому

не враховуються, виключаються із всіх підрахунків. Отже, реальний індекс пластин може бути виражений так: цілі пластини + базальні фрагменти $\times 100\%$: усі сколи (крім термінальних і серединних фрагментів пластин). Цей індекс для перелічених пам'яток становить: Королеве V, горизонт — 5,4%; Королеве II, горизонт II — 20,6%; Королеве, горизонт I-а — 27%; Берегове I — 30,3%; Берегове II — 17,3%; Клюси — 42%.

У всіх випадках новий індекс нижчий від показника Ф. Борда. Важливо визначити ступінь відхилення його від індексу пластин французького дослідника. Співвідношення між двома показниками можна встановити за допомогою коефіцієнта перевищення. Він дорівнює відношенню індексу пластин Ф. Борда до індексу пластин реального. Коефіцієнт перевищення для охарактеризованих шести комплексів дорівнює: Королеве V, горизонт — 1,3; Королеве II, горизонт II — 1,5; Королеве, горизонт I-а — 1,4; Берегове I — 1,4; Берегове II — 1,8; Клюси — 1,3. Простежується певна закономірність: індекс пластин Ф. Борда вищий від запропонованого показника в межах від 1,3 до 1,8 раза. Таким чином, в середньому цей коефіцієнт дорівнює 1,5. Ця тенденція підтверджується і матеріалами інших пам'яток: для Радомишля I коефіцієнт перевищення дорівнює — 1,3; для Добранічевки — 1,6; Осокорівської балки — 1,4. Отже, з певним наближенням можна на підставі наявних підрахунків за методом Ф. Борда вирахувати більш достовірний рівень пластинчастості, зменшивши індекс Ф. Борда в 1,5 раза. Однак різниця між мінімальною і максимальною величиною коефіцієнта перевищення досить вагома і розходження на дослідженіх комплексах досягає 8%. Таким чином, щоб отримати більш точний показник пластинчастості, краще застосувати запропоновану нами методику його вирахування.

В ході дослідження виділити й формулу ступеню фрагментованості пластин у тому чи іншому комплексі. Індекс фрагментованості пластин дорівнює:

$$\text{базальні} + \text{серединні} + \text{термінальні} \text{ частини пластин} \times 100\% : \text{всі пластини}.$$

Якщо ж пластини були зламані в давнину, але їх складові частини підходять одна до одної, останні слід відносити до фрагментованих зразків. Цілком логічно буде окремо рахувати індекс фрагментованості для пластин-заготовок і для знарядь праці на пластинах. Це обумовлено тим, що пластини при виготовленні знарядь часто фрагментувались навмисне. Втім, інколи важко відрізнити цілу й пошкоджену пластину. До непошкоджених пластин слід віднести не лише цілі вироби, а й навмисно фрагментовані знаряддя праці. Зрештою, це буває важко здійснити на практиці. Для подібного розмежування поки що існує всього кілька критеріїв. По-перше, коли на площині злому пластина оформляється робочий край знаряддя. Другий доказ навмисної фрагментації наводить В. П. Любін, посилаючись на спостереження Ф. Борда, Р. Деларю і Е. Віньяра: наявність в місцях злому слідів ударів і контрударів по наковалальні⁵. Решта виробів, де ми не можемо виявити наявність штучного розчленування, слід відносити до природно фрагментованих.

Крім індексу фрагментованості пластин-заготовок і знарядь на пластинах можна підрахувати узагальнений показник для обох цих категорій виробів — індекс фрагментованості широкий. Вказані показники одержали для усіх досліджених комплексів (табл. 2).

В усіх випадках спостерігається високий рівень фрагментованості пластин — понад 70% (для знарядь на пластинах цей показник дещо нижчий).

Крім встановлення рівня фрагментованості пластин важливо встановити причини, які впливають на їх збереженість.

Для цього використали один із методів наукового пізнання — гіпотетико-дедуктивний, що дістав називу «Методу суворих висновків»⁶.

Накреслено всі можливі варіанти розв'язання цього питання. Подальший аналіз цих гіпотез дозволяє відкинути частину з них, залишити найбільш обґрунтовані рішення. Апріорі було припущене, що ступінь фрагментованості пластин може залежати від таких факторів: умов залягання знахідок; якості сировини, з якої виготовлено пластини; рівня досконалості пластин (менша чи більша масивність, видовження, ширина тощо); виробничого профілю пам'ятки (стоянки чи майстерні). Умови залягання знахідок. У чітких стратиграфічних умовах залягають вироби з V та I-а культурного горизонту Королевого I, Берегового I, Клюсів. Індекс фрагментованості широкий для цих комплексів.

Таблиця 2

Індекс фрагментованості	Королеве, горизонт V	Королеве II, горизонт II	Королеве, горизонт I-а	Берегове I	Берегове II	Клюси
Широкий (пластини-заготовки+знаряддя на пластинах), %	77,3	83,8	81,3	77,2	86	72,9
Вузький (пластини-заготовки), %	77,3	85,2	83,2	79,8	92	75,8
Знаряддя на пластинах, %		64	62,5	59,3	64	57,8

лексів, відповідно дорівнює: 77,3%; 81,3%; 77,2%; 72,9%. Дещо вищий рівень фрагментованості пластин за матеріалами місцевознаходжень Берегового II (86%), де колекція походить із зборів на поверхні. Індекс фрагментованості пластин для Королевого II займає проміжне місце між мінімальним і максимальним показником і дорівнює 83,8%. Це зумовлено тим, що частина знахідок була виявлена на розкритій скрепером поверхні.

Сировина. Найбільш міцний матеріал використовувався у Клюсах, що вплинуло на кращу збереженість пластин. На пам'ятках поблизу Берегового використовувався переважно більш крихкий матеріал — крем'янистий вапняк. Тому індекс фрагментованості для цих комплексів значно вищий, ніж в Клюсах. На Королівському палеолітичному місцевознаходженні переважно використовувалась крихка вулканічна порода — андезит. Це вплинуло на підвищення процента фрагментування пластин.

Ступінь досконалості пластин. Головними показниками такої досконалості є коефіцієнти масивності⁷ і видовження⁸. Аналіз цих показників краще проводити на пластинах, виготовлених з вулканічної і невулканічної сировини. Найбільш масивні, грубі і менш видовжені пластини зафіксовані в пізньоашельському V горизонті Королевого V, коефіцієнт видовження — 241,9%; коефіцієнт масивності — 21,3%. Помітно досконалішими стають вироби в більш пізніх горизонтах цього місцевознаходження: Королеве II, шар II — коефіцієнт видовження — 261%; коефіцієнт масивності — 16%. Для пластин з андезиту накреслюється така закономірність: чим масивніший і коротший виріб, тим нижчий рівень фрагментованості. Отже, більш досконалі пластини частіше фрагментуються, тоді як масивні, закорочені екземпляри піддаються цьому процесові менше. Таким чином, в міру удосконалення пластин ступінь їх фрагментованості зростає: Королеве, шар V — 73,5%, а вже на Королевому II, культурний горизонт II — 83,8%.

Ця тенденція простежується й на пластинах, виготовлених з більш міцної невулканічної сировини. Коефіцієнт видовження пластин для Королевого II, культурного горизонту II дорівнює 276%, для Клюсів — 283%. Коефіцієнт масивності для обох пам'яток одинаковий — 13,7%. Пластини з Клюсів більш видовжені, що вплинуло на більш високий індекс фрагментованості: Клюси — 72,9%; Королеве II, горизонт II — 60%.

Виробничий профіль. Важко провести межу між стоянками й майстернями: критерії такого підрозділу накреслені лише в загально-

му плані. Серед згаданих у цій статті пам'яток лише культурний горизонт V Королевого і Берегове II можна кваліфікувати як майстерні. Наше припущення щодо більшого рівня фрагментованості пластин на майстернях підтверджується лише матеріалами Берегового II. Дещо нижчий рівень фрагментованості в горизонти V Королевого можна пояснити більшим впливом інших факторів, про які говорилося вище.

Таким чином, після статистичної обробки шести палеолітичних комплексів можна зробити слідуючі висновки. Питома вага пошкоджених пластин більша на місцезнаходженнях з порушенім культурним шаром. Індекс фрагментованості пластин вищий в комплексах, де використо-

Таблиця 3

Фактор	Клюси, 72,9 %	Берегове I, 77,2 %	Королеве, горизонт V, 77,3 %	Королеве, горизонт I-a, 81,3 %	Королеве, горизонт II, 83,8 %	Берегове II, 86 %
Умови залягання	+	+	+	+	±	-
Сировина	-	±	-	-	-	±
Ступінь досконалості пластин	-	-	+	-	-	-
Виробничий профіль	-	+	-	+	+	-

* Знаком + позначають фактори, які зменшують фрагментованість пластин (чітка стратиграфія, більша міцна сировина, менша досконалість пластин, матеріали з стоянок); знаком - позначають фактори, які підвищують індекс фрагментованості пластин; ± позначає рівноцінні фактори.

вувалася крихка сировина (андезит, обсидіан, крем'яністий вапняк). Фрагментованість пластин зростає відповідно до рівня досконалості цих виробів (зменшення їх масивності й збільшення подовженості). Значно менше простежується вплив на збереженість пластин фактора виробничого профілю місцезнаходження.

При поясненні того чи іншого рівня фрагментованості знарядь, виготовлених на пластинах, необхідно враховувати ще один фактор — вплив людини. Він проявляється у навмисній фрагментації при виготовленні знарядь і їх фрагментації у процесі використання в роботі. Цей фактор слід прийняти до уваги лише для категорії «знаряддя праці», однак зробити це поки що неможливо, зважаючи на нез'ясованість критеріїв визначення знарядь, фрагментованих в результаті використання.

Здійснений аналіз в основному підтверджив апріорно накреслені причини більшої чи меншої фрагментованості пластин на різних пам'ятках. Крім того, встановлено, що жодному з розглянутих факторів не можна віддати перевагу. Усі вони пов'язані поміж собою і в кожній колекції по-різному впливають на індекс фрагментованості пластин. Отже, розглядати усі фактори, які впливають на рівень фрагментованості, необхідно тільки у комплексі (табл. 3 *).

Таким чином, рівень фрагментованості пластин нижчий на тих пам'ятках, де більше позитивних факторів. Збільшення негативних факторів впливає на підвищення рівня фрагментованості пластин.

В. И. СИТЛИВЫЙ

К методике определения уровня пластинчатости палеолитических индустрий

Резюме

В статье предложена новая методика по статистической обработке пластин. Выведены индекс пластин реальный, степень отклонения его от индекса пластин по Ф. Борду, установлен уровень пластинчатости в различных палеолитических комплексах, выявлены причины большей или меньшей фрагментированности пластин.

¹ Исследование Королевского раннепалеолитического местонахождения / В. Н. Гладилин, Ю. В. Кухарчук, В. И. Ситливый, Л. В. Солдатенко, В. И. Ткаченко. — АО 1978 г. М., 1979, с. 318.

² Гладилин В. Н. О времени возникновения позднего палеолита в Европе : Тез. — АИУ, 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 28.

³ Там же, с. 28.

⁴ Шовкопляс И. Г. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. — АИУ 1965—1966 гг. Киев, 1967, с. 56—58.

⁵ Любин В. П. К методике изучения фрагментированных сколов и орудий в палеолите. — В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 29.

⁶ Платт Д. Метод строгих выводов. — ВФ, 1965, № 9, с. 75.

⁷ Анисюткин Н. К. Дополнение к методике обработки нижнепалеолитических комплексов. — АС, 1968, вып. 10, с. 5—8.

⁸ Bourgon M. Les industries moustériennes et pré-moustériennes du Périgord. — In: Archives de l'Institut de paléontologie Humaine. Paris, 1957.

Н. О. ГАВРИЛЮК

Скіфські імітації форм античного гончарного посуду

Вплив античної культури на варварські племена, характер відносин кочових племен Північного Причорномор'я з античним світом залишається однією з найважливіших проблем в історії Євразії раннього залізного віку. Взаємозв'язок двох світів — варварського і грецького — тою ж чи іншою мірою відбився на всіх категоріях археологічного матеріалу.

Знахідки ліпної кераміки на античних поселеннях і в містах свідчать про наявність у середовищі колоністів місцевого етнічного елемента¹. Спеціально проведенні дослідження показали як автохтонність (починаючи з білозерського періоду пізньої бронзи) традицій виготовлення деяких видів кераміки², так і існування численних аналогій ліпній кераміці античних пам'яток серед посуду прикордонних, а саме степових племен Північного Причорномор'я³.

Появі в керамічному комплексі степової Скіфії форм, які наслідували античним, сприяло як знайомство скіфів з грецьким гончарним виробництвом, широке поширення його продукції — амфор, чернолакових канфарів, кіліків, солонок, так і низький рівень виготовлення посуду у степовій Скіфії. Практично всі види кераміки якісно збагатились новими грецькими формами. Особливою інтенсивності цей процес досягнув у IV—III ст. до н. е. Недостача гончарного посуду на периферії компенсувалась виготовленням ліпного «грецького» посуду, який не завжди був предметом першої необхідності, іноді просто «модним».

Але до кардинальних змін у основному «скіфському» наборі ліпної кераміки проникнення «грецьких» форм не призвело. Тому про масовий характер наслідувань гончарних форм ліпними говорити не приходиться. У матеріалах поховань IV—III ст. знахідки такого посуду поодинокі, а на поселеннях — 1—3% від загальної кількості ліпної кераміки (табл. 1). З поселень дослідили 670 посудин доброї збереженості.

Найбільш ранні ліпні посудини античного вигляду з'являються у Північному Причорномор'ї у V ст. до н. е. Серединою V ст. до н. е. датується поховання поблизу м. Дніпрорудного⁴, у якому трапилася ліпна мисочка з ледве відігнутими вінцями і сплющеним краєм, опуклими стінками, які плавно переходили у невисоку, розширену в основі ніжку. Поверхня мисочки чорного кольору, шероховата. Висота її 6 см, діаметр вінець 10 см, ніжки 4,5 см (рис. 1,1).

Таблиця 1. Співвідношення різних груп ліпної кераміки (у %) у пам'ятках IV—III ст. до н. е.

Пункт	Скіфська	Фракійська	Імітації грецьких
Варварівка	83	17	—
Закисова Балка	82	15	3
Глібока Пристань	83,2	13,6	3,2
Кисляківка	88	10	2
Садиба Литвиненка	90	7	3
Ольвія	80	5—7	13*
Козирка II	82	6	12

* Дані К. К. Марченка.

Миска на ніжці, яка нагадує знахідку з Дніпрорудного, походить з святилища Ольвії⁵, інша, подібної форми, відома в матеріалах Єлизаветівського городища⁶. Ліпні миски описаного типу близькі за формою до чорнолакових чаш на ніжках, одна з яких трапилася у тому ж похованні поблизу м. Дніпрорудного⁷. Цей тип античної кераміки досить широко представлений у пам'ятках половини V ст. до н. е. Північного Причорномор'я.

На поселенні Велика Чорноморка 2 періоду архаїки виявлено ліпний гутус з плоско зрізаним краєм, трохи загнутими до середини вінцями, що плавно переходят в опуклі стінки, які, не вигинаючись, поєднуються з плоским денцем. В одній з стінок на відстані 1 см від вінець розташований невеликий, 2 см довжиною, ріжок з отвором, розширений в основі і звужений у гирлі. Висота посудини 6 см, діаметр вінець 5 см, денця 4 см (рис. 1, 2).

У пам'ятках IV—III ст. до н. е. кількість ліпних імітацій античних гончарних форм збільшується. Вони трапляються переважно серед матеріалів поселень. Потреби грецьких колоністів у кухонному посуді майже повністю забезпечувались місцевою ліпною керамікою — кількість ліпних кухонних горщиків удвічі перевищує кількість гончарного кухонного посуду (таке явище простежено на матеріалах поселень Закисова Балка, Глибока Пристань, Кисляківка, Садиба Литвиненка — с. Станіслав, Козирка II). Але у

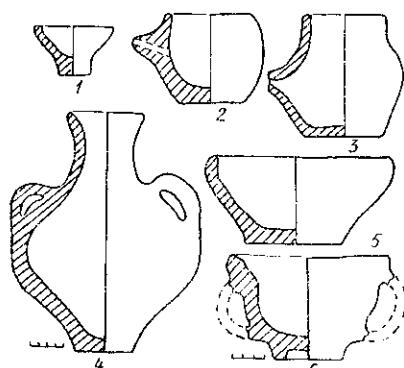

Рис. 1. Ліпні імітації гончарних форм з пам'яток V ст. до н. е. та з поховань IV—III ст. до н. е.: 1 — поховання поблизу м. Дніпрорудного; 2 — Велика Чорноморка 2; 3 — Кут, курган 13; 4 — група Частих курганів, курган 3; 5 — Любимівка, курган 23; 6 — Раденськ.

складі ліпної кухонної кераміки зустрічаються кастрюлі, які імитують форми гончарних.

За класифікацією К. К. Марченка, тип IV ольвійської ліпної кераміки становлять кастрюлі з сплющеним або заокругленим денцем⁸ (рис. 2, 1—5). У межах типу автор виділяє кілька варіантів. До варіанта «а» входять кастрюлі з відгнутими вінцями, подібні гончарним посудинам із шару IV ст. до н. е. Пантікалея (тип II). Гончарні посудини з кулеоподібним тулубом (тип III) з тих же шарів є прототипом кастрюль варіанта «с»⁹. Дві ліпні посудини, які також можна віднести до типу кастрюль, виявлено на поселенні Козирка II. На одній з них — три анепіграфних клейма, які зображають жіноче обличчя анфас¹⁰.

Ліпні наслідування гончарним зразкам з'являються також серед столового посуду. Форми сіроглинняних гончарних мисок повторюють ліпні миски, виготовлені також з добре відмученої глини сірого кольору і представлені посудинами двох типів.

Кілька ліпних мисок у формі зрізаного конуса на кільцевому піддоні трапились на поселеннях Глибока Пристань та Кисляківка. Висота мисок від 4 до 8 см, діаметр вінець від 18 до 22 см, дна від 5 до 10 см (рис. 2, 6).

Ліпні миски у формі зрізаного конуса, але без кільцевого піддона, з однією або двома горизонтальними ручками також представлені у матеріалах нижньобузьких поселень. Їх ручки мають вигляд овальних вушок з вертикальними отворами, прикріпленими до вінця, або овального у розрізі жгута, прикріплена до вінця на зразок ручок кілків. Вони порівняно до мисок першого типу менших розмірів: діаметр вінця від 10 до 15 см, дна від 6 до 12 см, висота від 5 до 7 см.

На поселенні Глибока Пристань виявлено денце ліпного рибного блюда на ніжці із заглибленням у центрі, яке відділене від стінок низоким бортником. Діаметр заглиблення 6 см, денця 9 см (рис. 2, 8).

Описана посудина нагадує чорнолакове блюдо із матеріалів Горгіпії¹¹ та інших античних пам'яток Північного Причорномор'я¹².

Тип XVIII ліпної кераміки Ольвії, за класифікацією К. К. Марченка, — маленькі чаши-солонки з вертикально поставленими стінками і трьома ручками-наліпами, які підвищуються над вінцями (рис. 2, 10). Такі посудини мають аналогії серед античної чорнолакової кераміки.

Серед матеріалів поселень IV—III ст. до н. е. виявлено цілу серію ліпних імітацій світильників різних типів. Поширені однорожкові закриті світильники, які К. К. Марченком віднесені до XVII типу

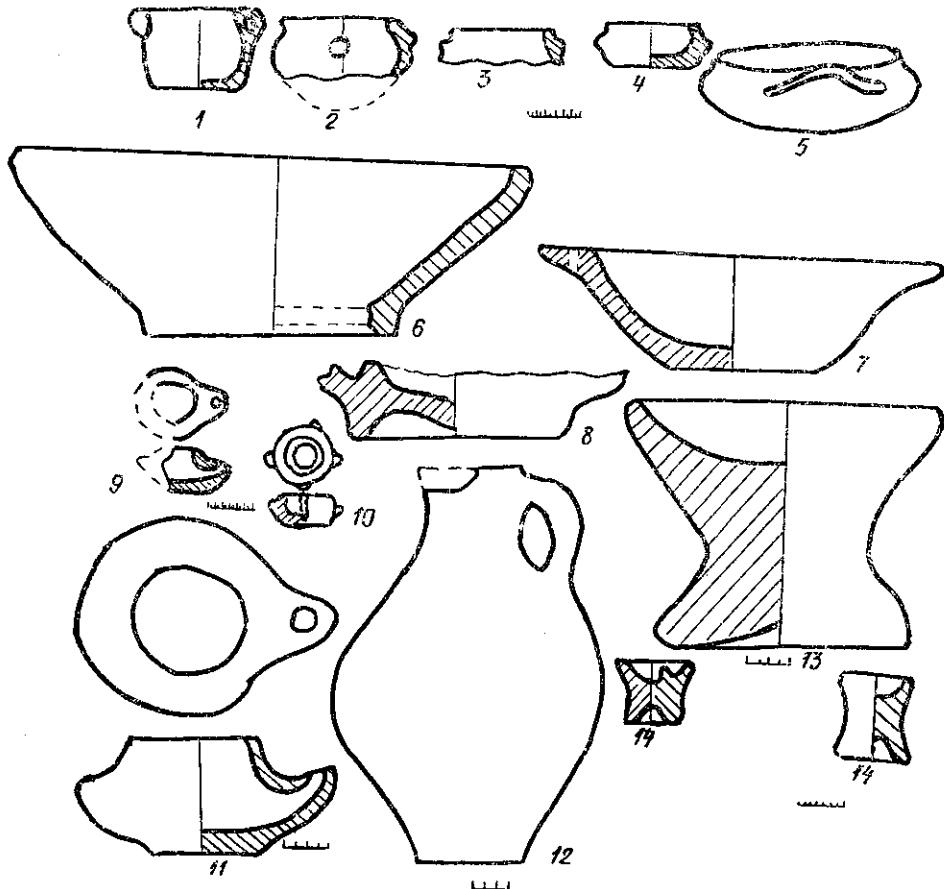

Рис. 2. Ліпні імітації гончарного посуду з матеріалів поселень:
1—4 — Ольвія; 5 — Єлизаветівське городище; 6, 13 — Кисляківка; 7, 8, 11 — Глибока Пристань;
9, 10, 12, 14, 15 — Ольвія.

ліпної кераміки Ольвії, траплялись на Єлизаветівському та Кам'янському городищах та поселеннях Глибока Пристань і Кисляківка (рис. 2, 9, 10)¹³.

Гончарні світильники з одним рожком, форми яких повторюють описані вище посудини, виявлені у шарах IV—III ст. до н. е. Пантіка-пею¹⁴. Архаїчні світильники такого типу, які були вивезені з Іонії, траплялись у Мірмекії і Тірітаці¹⁵. Червоноглиняні однорожкові світильники виявлені у похованнях першої половини VI—V ст. до н. е. Ольвійського некрополя¹⁶.

Чаші на ніжках з поселень IV—III ст. до н. е. також використовувались як світильники. Це глибокі півсферичні посудини на рюмкоподібних ніжках (рис. 2, 14, 15). Висота їх від 5 до 10 см, діаметр вінець від 6 до 12 см, ніжок від 4 до 7 см. Особливу різновидність становлять чаши з перегородкою, за рахунок якої утворюється невелике відділення для масла. Крім Ольвії (рис. 2, 13) така посудина трапилася у похованні № 1 кургану 2 поблизу Акташського озера в Криму¹⁷.

Серед столової гончарної кераміки, яка ввозилась до степової Скіфії, переважають посудини для пиття: канфари, кіліки, чаші типу блюдець¹⁸. Тому не випадково, що в IV—III ст. до н. е. у інвентарі скіфських поховань з'являються наслідування цим типам кераміки.

Ліпний канфар, знайдений біля ст. Раденськ Голопристанського р-ну Херсонської обл., має лійчасте горло з відігнутими вінцями та загостреним краєм і горизонтальним ребром на внутрішній поверхні, невеликий тулуб, випуклий в середній частині, і невисоку ребристу ніжку. На зовнішній поверхні сліди ручок, які, очевидно, не підіймались вище вінець. Висота посудини 6,5 см, діаметр вінець 10 см, ніжки 5 см (рис. 1, 6). Подібний ліпний канфар з канельованим корпусом знайдено на Басівському городищі¹⁹.

Широко поширені у матеріалах степових поховань миски з загнутими вінцями²⁰, які нагадують чорнолакові посудини типу блюдець (рис. 1, 5). Можливо, цей тип скіфської ліпної кераміки виник під впливом античних гончарних форм.

У дитячих похованнях курганів № 13 поблизу с. Кут²¹ (рис. 1, 3), № 30 поблизу с. Відрядне²² і поховання № 3 кургану № 1 групи Лисячої Могили біля м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині²³ знайдені ліпні соски, які нагадують античні гутуси. У них відігнуті вінця, невисока дугоподібна у розрізі шийка, випуклі стінки з найбільшим розширенням у середній частині, плоске денце. У стінці посудини з однієї сторони невеликий отвір з лійчастим горлом розміром 3 см у діаметрі. Висота посудини від 10 до 11 см, діаметр вінець від 7 до 8 см, тулуба від 10 до 11 см, денець від 6 до 7 см.

Ліпні соски за формою наближаються до сіроглиняних гутусів місцевого виробництва (тип I) з матеріалів Ольвійського некрополя, які датуються першою половиною — серединою V ст. до н. е.²⁴ У ліпному варіанті вони втрачають піддон і ручку, але набувають високе горло.

У матеріалах поселень і поховань існує серія великих ліпних посудин, які повторюють форми амфор і глечиків.

Фрагмент горла і піддон, які нагадують денця амфор типу Солоха, трапились у шарі IV—III ст. до н. е. Кам'янського городища²⁵. Ліпна амфора з відігнутими вінцями і заокругленим краєм, високою шийкою, яка плавно переходить у сильно роздутий у середній частині тулуб, виявлена у кургані № 3 групи Частих курганів²⁶ (рис. 1, 4). Фрагмент горла ліпної амфори походить з культового комплексу курганів № 5 і 7 поблизу с. Кременівка Володарського р-ну Донецької обл.²⁷ Характер обробки зовнішньої поверхні, склад глини (груба з домішками дресви і шамоту) описаних вище посудин не відрізняється від складу глини і обробки поверхні скіфської кераміки. Крім степових районів ліпні амфори відомі і у лісостепових пам'ятках. Одна така посудина знайдена на території Корчеватівського могильника²⁸.

Ліпний глечик з матеріалів Ольвії²⁹ має плоско зрізані вінця, високу, як у амфор, шийку, що плавно переходить у корпус з найбільшим розширенням у середній частині, дно плоске. Посудина з подовженим тулубом — високо його перевищує найбільший діаметр. Петлеподібна ручка одним кінцем кріпилася до вінець, іншим до плічок. Висота його 33 см, діаметр вінець 7,5 см, тулуба — 21 см, дна 8 см (рис. 2, 12). Посудина з Ольвії найближча за форму до гончарних боспорських глечиків кінця IV—III ст. до н. е.³⁰

Як видно з проведеного аналізу, ліпні наслідування античній кераміці спочатку з'являються, а потім широко поширяються на пам'ятках Нижнього Побужжя. Очевидно, Ольвійська периферія була зоною найбільш інтенсивних контактів степових скіфських племен з греками-колоністами.

Асортимент ліпних посудин-імітацій з поселень відрізняється від набору кераміки з поховань. В останніх переважає столова кераміка, переважно гончарна.

Збільшення кількості ліпних імітацій античних форм у матеріалах поселень IV—III ст. до н. е., появі їх серед інвентаря скіфських степових поховань свідчать про поглиблення процесу еллінізації скіфського суспільства у IV—III ст. до н. е.

Н. А. ГАВРИЛЮК

Скіфські імітації форм античної гончарної посуди

Резюме

В статье рассматривается группа лепных сосудов из материалов поселений и погребений IV—III вв. до н. э., которые повторяют некоторые формы античной гончарной керамики. Проведены сопоставления с греческой керамикой из материалов античных памятников Северного Причерноморья. Сделаны выводы о возникновении и широком распространении лепных имитаций гончарной посуды в намятниках Нижнего Побужья, об отличии набора керамики из материалов поселений и посуды из погребений.

¹ Кругликова И. Т. К вопросу о погреческом населении Фанагории. — ВДИ, 1950, № 1, с. 101—102; Кругликова И. Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины. — МИА, 1951, № 19, с. 87—107; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки. — МИА, 1952, № 25, с. 249—289; Марченко К. К. Классификация лепной керамики Ольвии второй половины IV — первой половины I в. до н. э. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 143, с. 70—77.

² Гаврилюк Н. А. Сложение скіфского керамического комплекса. — В кн.: Проблемы скіфо-сибирского культурно-исторического единства: Тез. Кемерово, 1979, с. 65.

³ Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка скіфських поховань IV—III ст. до н. е. — Археологія, 1980, № 34, с. 17—30.

⁴ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 66.

⁵ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище в Ольвии. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 154, рис. 15, 7.

⁶ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э. городища у ст. Елизаветовской на Нижнем Дону. — СА, 1972, № 1, рис. 2, 13.

⁷ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса..., с. 61, рис. 4, 1.

⁸ Марченко К. К. Классификация лепной керамики..., с. 70—77.

⁹ Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики Пантикея. — МИА, 1957, № 56, с. 107, рис. 1, 3—5; с. 109, рис. 1, 7.

¹⁰ Рубан В. В. О датировке поселения Козырка II. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 65, рис. 4, 3, 5.

¹¹ Алексеева Е. М. Раскопки эллинистического дома в Горгиппии. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 143, с. 37, рис. 4, 2.

¹² Дащевская О. Д. Разведки в Северо-Западном Крыму в 1961—1963 гг. — КСИА АН СССР, 1965, вып. 103, с. 149, рис. 53, 9.

¹³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — САИ, 1966, вып. 11—27, с. 85.

¹⁴ Кругликова И. Т. Ремесленное производство..., с. 133, рис. 29.

¹⁵ Вальдгаузер О. Ф. Античные глиняные светильники. — Спб., 1914, табл. 7, 1, 9, 10.

¹⁶ Козуб Ю. И. Некропол Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974, с. 108.

¹⁷ Отчет о работах Акташской экспедиции Института археологии АН УССР / С. С. Бессонова, Е. П. Бунятыян, Н. А. Гаврилюк. — НА ИА АН УССР, 1980/27, с. 67.

¹⁸ Онайко Н. А. Указ. соч., с. 76.

¹⁹ Там же, с. 85, рис. 19.

²⁰ Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка..., с. 27, рис. 2, 15, 16.

²¹ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. — АП УССР, 1960, т. 9, с. 61.

²² Шапошникова О. Г. Отчет Ингульской экспедиции за 1973 г. — НА ИА АН УССР, 1973/8, с. 27.

²³ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). — В кн.: Скифия и Кавказ. К., 1980, с. 123, рис. 55, 6.

²⁴ Козуб Ю. И. Вказ. праця..., с. 58.

²⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. — МИА, 1954, № 36, с. 74.

²⁶ Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. — СА, 1947, т. 9, с. 19, рис. 9.

²⁷ Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье / С. Н. Братченко, Я. П. Гершкович, Л. Ф. Константинеску и др. — АО 1978 г. М., 1980, с. 309.

²⁸ Самойловский И. М. Корчеватский могильник. — Археология, 1947, т. 1, с. 108, рис. 8.

²⁹ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа «И». — В кн.: Ольвия. К., 1940, т. 1, с. 134, табл. 27, 3.

³⁰ Кругликова И. Т. Указ. соч., рис. 6, 8.

Про поширення римських монет у Східній Європі

Надходження римських монет на територію Східної Європи в перших століттях нашої ери є явищем, примітним в багатьох відношеннях. Суть його полягає у тому, що населення, яке проживало на цій території, вступило в економічні контакти з Римською імперією і підтримувало їх протягом довгого часу. І хоча проблеми, пов'язані з поширенням римської монети на території СРСР, вже багато років обговорюються в науковій літературі¹, однак більшість їх не тільки не розв'язана, але й досі є предметом дискусій.

В даному повідомленні ми зупинимося лише на деяких питаннях, пов'язаних з надходженням римських динаріїв на територію розселення племен черняхівської культури і функціями, які вони виконували в місцевому середовищі. Автор ні в якій мірі не претендує на всебічне висвітлення і тим більше на розв'язання проблеми в цілому, але прагне звернути увагу переважно на нумізматичні аспекти цих питань.

Перед тим як перейти до розгляду проблеми, зупинимося на деяких термінах, що вкоренилися в спеціальних дослідженнях. Важко знайти працю, в якій для характеристики торговельних зв'язків між населенням черняхівської культури і Римською імперією не вживався б епітет «грошова».

Виникло навіть деяке теоретичне обґрунтування надходження сюди римських монет, що стало начебто можливим через пасивний баланс римської торгівлі. Між тим поняття «грошова» абсолютно неприєстосовне до того виду торгівлі, який встановився між черняхівцями і римлянами. Адже поняття «грошова торгівля» передбачає обмін товарами через посередництво грошей, тоді як торгівля черняхівців і римлян мала характер мінової торгівлі, при якій римське срібло у вигляді динаріїв служило товаром. Як відомо, вивіз срібла в окремі області стародавнього світу, аж до Британії на півночі і Індії на сході, широко практикувався римлянами в перші століття нашої ери, срібло при цьому було товаром, і той факт, що це срібло було матеріалізоване у вигляді монет — динаріїв, ніяк не повинен впливати на загальну оцінку рівня розвитку черняхівської торгівлі.

Ким же було те населення, до якого направлявся потік срібла? Останнім часом отримала деяке поширення точка зору, що заперечує зв'язок між черняхівською культурою і притоком римських динаріїв. Прихильники її — М. Б. Щукін, М. О. Тиханова та інші, передусім переглядають нижню дату черняхівської культури. «Виявилось, що основним аргументом на користь її пізніої дати — II ст. н. е. виступають по суті лише римські монети перших двох століть н. е., що трапляються поодиноко на поселеннях, в деяких похованнях, в скарбах, закопаних дещо пізніше, в кінці II і в перші десятиріччя III ст. н. е., а всі закриті комплекси з датуючими імпортними і місцевими речами вказують на значно іншу дату, переважно на другу половину III і IV ст. як на час існування черняхівської культури, що склалася»². Питання про те, кому ж в такому випадку належали всі ці скарби і поодинокі знахідки динаріїв, «на цей час залишається по суті відкритим. В усіх разі це населення не було черняхівським»³. Не можна сказати, щоб перспективи пошуку власників монет були б втішними! Між тим аргументація прихильників пізньої дати черняхівської культури має істотні прорахунки. Так, М. Б. Щукін обґрунтovує датуванням аналізом привозних речей — амфор, фібул, гребенів, скляного посуду з Черняхівського і Масловського могильників⁴, однак поховання з такими речами з Черняхова малочисленні, а в Маслові такі поховання розміщені на периферії могильника, тобто є пізнішими. Слід сказати, що

думку М. Б. Щукіна піддано серйозній критиці рядом вчених, які відзначали як методичні помилки автора, так і обмеженість його висновків, що не враховували «проблематики черняхівської культури в цілому»⁵.

Другим важливим недоліком є повне заперечення аналізу знахідок римських монет на черняхівських пам'ятках. Складається парадоксальна картина — при датуванні культури не враховується той єдиний вид археологічних джерел. Монети представлениі тисячами екзemplярів динаріїв, кожний з яких може бути датований з точністю до року!

Посилання автора на те, що монети завжди дають лише *termīnus post quen*⁶, ніяк не пояснюють ігнорування монет, оскільки, по-перше, і навіть в цьому випадку археологічний матеріал не має ніяких переваг перед монетами і, по-друге, масовість нумізматичних матеріалів дозволяє робити надійні статистичні висновки. Його ж твердження, що монети II ст. «дуже часто трапляються з більш пізніми монетами III—IV ст.»⁷ (чомусь з посиланням на працю С. Боліна про знахідки монет в Німеччині), невірне, оскільки на території черняхівської культури такі випадки поодинокі.

Як нам здається, для уяснення позиції авторів і прихильників пізньої дати черняхівської культури необхідно мати на увазі один досить істотний факт, а саме той, що вони вважають германців, готів основним формуючим компонентом черняхівської культури. Для М. О. Тиханової поняття «готський політичний союз» і «черняхівська культура» однозначні⁸, а оскільки найраніші пам'ятки власне готів на нашій території датуються часом лише дещо раніше середини III ст. н. е., то, таким чином, динарії, надходження яких в цей час припиняється, не мають ніякого відношення до черняхівців.

Штучність подібних побудов безсумнівна, в результаті чого складається дивна картина — при десятках тисяч монет із скарбів та інших знахідок з величезної території ми не маємо населення, яке користувалося б цими монетами. Навіть якщо б зв'язок між черняхівською культурою і знахідками динаріїв і не був би настільки очевидним, ми мали б всі підстави припустити його. На нашу думку, зв'язок римських монет II ст. з черняхівськими поселеннями цілком незаперечний⁹, отже, незаперечна і місцева підоснова черняхівської культури.

Поряд з сріблом римляни вивозили також ремісничі вироби, вино. Незважаючи на деяку умовність кількісного зіставлення цієї категорії римського експорту з динаріями¹⁰, все ж більша питома вага припадала, очевидно, на долю останніх. При різних підрахунках імпортів і монет необхідно враховувати специфіку виявлення тих та інших. Якщо римські вироби трапляються переважно на поселеннях і в могильниках, які порівняно легко можна виявити при більш-менш старанному обстеженні якого-небудь географічного району, то для пошуку скарбів монет людство не виробило поки що досить надійних рекомендацій і виявлення їх завжди випадкове. І це зрозуміло, адже власник монет намагався сковати їх в затишному місці. І якщо, однак, багато з таких скарбів стали надбанням науки, то з врахуванням не зафікованих в літературі знахідок, які ще будуть знайдені, можна приблизно уявити, наскільки великий був вивіз срібла на цю територію.

Одним із суперечливих моментів є питання про хронологічні рамки надходження римської монети у Східну Європу¹¹. Початок масового надходження динаріїв звичайно відносять приблизно до 180 р., різке скорочення — до кінця II ст., а повне припинення — до 30-х років III ст. н. е.

Ці дати встановлюються на основі вивчення скарбів, найраніші з яких мають в якості молодших монет динарії Коммода (180—192), а найпізніші — Олександра Севера (222—235)¹². «Скарби, — пише В. В. Кропоткін, — з пізнішою монетою Коммода або Септимія Севера не могли бути закопані в землю пізніше 191 або 211 р.»¹³

Однак молодша монета дає лише *terminus post quem*, тобто час, після якого скарб закопали. Це положення є однією із нумізматичних аксіом. Правда, для того щоб попередити свавілля у визначені точні дати, звичайно вважають, що дата молодшої монети і час закопування скарбу приблизно співпадають, так що з формальної точки зору висновок В. В. Кропоткіна вірний.

Однак дослідники часто завищують дату закопування скарбу, виправдовуючи це тими або іншими вагомими, на їх думку, доказами. До найбільш переконливих відносяться ті, які можна отримати при вивченні самих монет — наприклад, збереженість молодших монет, сліди їх повторного використання.

На жаль, дані про знахідки римських монет, виявлені на території СРСР, як правило, часто не вказують на їх збереженість. Так, в довідці В. В. Кропоткіна відзначається погана збереженість динаріїв деяких скарбів, що закінчуються монетами Септимія Севера¹⁴. В цих випадках ми, природно, не можемо датувати скарби правлінням Септимія Севера, але повинні пересувати час їх закопування на два-три десятки років пізніше залежно від ступеня потерпості (правда, яких-небудь еталонів або розробок, присвячених інтенсивності стирання монет, не існує). Слід сказати, що погана збереженість монет взагалі характерна для скарбів II ст., встановлені хронологічні межі для масового надходження динаріїв в Східну Європу необхідно переглянути або хоча б поставити під сумнів.

Дешо насторожує також короткочасність періоду найбільш інтенсивного надходження динаріїв — лише 12 років (більшість відомих скарбів закінчується монетами Коммода — 180—192 рр.). Однак найбільш вагомі заперечення проти ранньої дати — 180 р. — дає аналіз знахідок поодиноких монет. Підрахунок поодиноких знахідок монет I—III ст., проведений за зведенюю працею В. В. Кропоткіна, дав такі результати:

I ст.	II ст.	III ст.
Август — 6	Траян — 85	Септимій Север — 11
Тіберій — 3	Адріан — 96	Каракалла — 1
Клавдій — 4	Антоній Пій — 205	Елагабал — 2
Нерон — 12	Марк Аврелій і Луцій	Александр Север — 9
Гальба — 3	Вер — 175	Максимін — 1
Веспасіан — 24	Коммод — 164	Гордіан III — 13
Тіт — 3	Пертінакс — 1	Філіпп Араб — 9
Доміціан — 14	Цезар Юліан — 3	Філіпп Молодший — 1
Нерва — 10		Децій — 2

Всього 79

Всього 729

Всього 49

Спробуємо визначити датуючі можливості поодиноких знахідок. Чи можна розглядати окремі монети та скарби, в яких незмінно наявні і навіть переважають монети попередніх Коммоду правителів, як такі, що поступили на цю територію лише при Коммоді? На нашу думку, відповідь повинна бути негативною. Звичайно, якась і, можливо, значна частина із загального числа знайдених монет потрапила на цю територію не зразу, а через деякий час, і ми повинні в кожному окремому випадку враховувати таку можливість. Однак важко уявити, щоб усі без винятку або навіть більшість монет з поодиноких знахідок потрапили сюди лише при Коммоді. Бурхливе надходження динаріїв подібно дошу протягом короткого часу насамперед викликає сумніви саме своєю раптовістю, на нашу думку, прийому і засвоєння зразу на великій території цілком нового для населення виду товару, обов'язковий деякий період для ознайомлення з монетами, тому методично правильним буде розглядати дату виготовлення лише як можливий час попадання на даний пункт. Як видно з приведених даних, монети I ст. н. е. зустрічаються постійно, хоч і порівняно рідко. Очевидно, в цей час бу-

ли можливі лише випадкові і не дуже міцні контакти місцевого населення з Римом. Різке збільшення знахідок відзначається з правлінням Трояна (98—117), що, як можна вважати, було пов'язане з приєднанням Дакії 101 р., коли кордони Римської імперії впритул підійшли до території, зайятої ранньослов'янськими племенами. Зв'язки стають стабільніми, починаючи з цього часу на великій території відбувається освоєння динарія, що стало основою для наступного масового надходження, яке простежується в епоху Антоніна Пія (138—161 рр.) і Марка Аврелія (161—180 рр.). Точно таку ж картину дає скарбовий матеріал, в якому різко переважають монети цих імператорів. А монети Коммода, як видно з одиноких знахідок та скарбів, в кілька разів поступаються динаріям Антоніна Пія і Марка Аврелія. Якщо ж врахувати зовсім мізерне надходження монет наступних правителів, то створюється враження, що навіть не початок, а пік надходження римської монети припадає на правління Антоніна Пія і Марка Аврелія, тоді як при Коммоді приток починає поступово послаблятися.

Виходячи із малочисельності монет післякоммодівського часу можна було б думати про практичне припинення притоку монет в кінці II — першій половині III ст., однак такий висновок був би передчасним. Наявність скарбів з пізніми монетами вказує, що приплив монет в цей час не припинявся. Поки що важко сказати, чи був він менш значним і наскільки це залежить від вияснення збереженості молодших монет в усіх скарбах, але вже і зараз можна з певністю відносити закупування ряду скарбів з молодшими монетами Септимія Севера не раніше другої чверті III ст.

При цьому в усіх без винятку пізніх скарбах переважають монети раннього карбування і серед них Антоніна Пія і Марка Аврелія, на нашу думку, причина цього явища полягає в тому, що населення віддавало перевагу при карбуванні монет, де були зображені саме ці імператори та Коммод. Так, Тацит засвідчував переважання деяких видів римських монет, особливо стародавніх і давно відомих — серраті і бігаті (Tac. De germ) у германців, що проживали на кордонах імперії.

Ця обставина проливає світло і на причини припинення притоку римських монет на територію Східної Європи. Але це питання розв'язується в нашій літературі досить непевно. В. В. Кропоткін відрізняє внутрішні і зовнішні причини початку ввозу монет та припинення. Під внутрішніми причинами він має на увазі соціально-економічні зміни в середині варварського суспільства, які привели до зміни характеру економічних зв'язків, під зовнішніми — економічну кризу Римської імперії, що виразилась в занепаді торгівлі і натуралізації господарства, а також в погіршенні динарія¹⁵.

Очевидно, розглядати внутрішні причини поки рано і, мабуть, їх не було. Тобто причини для «відмовлення» від монет звичайно були, але вони коренилися не в соціально-економічних змінах варварського суспільства. Насправді, якщо черняхівці відчували потребу в сріблі і приймали його протягом деякого часу у великих кількостях — явище, яке, безумовно, стимулювало розвиток цього суспільства, то «відмовлення» від срібла, як таке, що не відображало потреби розвитку суспільства, не могло і зародитись в його надрах. Причини, що можуть пояснити це «відмовлення», слід шукати в історії самого римського карбування.

Як відомо, в 215 р. Каракалла ввів в обіг номінал-антонініан, що дорівнює двом динаріям. Нові монети відрізнялися як за зовнішнім виглядом (великий діаметр, інше оформлення портретів), так і за вагою і чистотою металу. Причини цієї операції пояснюються браком срібла. Епоха завоювань давно закінчилась, більше того, Рим змушений був напружувати всі зусилля для стримування зростаючого натиску варварів. Надходження дорогоцінного металу різко скоротилося, велику кількість його приходилося вивозити до тих же варварів. Зрозуміло, що за цих умов запаси срібла в імперії повинні були незабаром вичер-

натись. Очевидно, не наважуючись до кінця дискредитувати динарій, римські правителі почали експерименти з новим номіналом. Вже з моменту введення антонініан поступався вагою двом динаріям. Якість металу також була невисока, а при Галлієні (253—268 рр.) він перетворився в монету з низьким процентом срібла. Динарій випускали ще деякий час, в останній раз його карбували, вірогідно, при Гордіані III (238—244 рр.)¹⁶.

Однак черняхівці не приймали не тільки антонініани, але й динарії післякоммодівського часу — вони, як правило, є пізнішими монетами в скарбах і становлять незначний процент. «Старі» динарії — Антоніна Пія, Марка Аврелія і Коммода — продовжували ввозитись аж до середини III ст., поки остаточно не зникли з обігу в самій імперії.

Погана збереженість більшості monet говорить про те, що вони були в обігу довгий час, перед тим як були поховані, і оберталися, звичайно ж в імперії, де існував інтенсивний грошовий обмін, але не в черняхівському суспільстві, як думають деякі автори. У черняхівців монети могли мінятися власників, але це було швидше виключенням, ніж правилом¹⁷.

Якщо з питанням про склад римського експорту в Східну Європу більш-менш все ясно, то цього не можна сказати відносно експорту черняхівців. Передбачалось, що основну статтю вивозу становило зерно, однак тепер це положення оспорюється¹⁸.

Слід сказати, що заперечення супротивників такої точки зору стосуються головним чином деяких аргументів і не підкріплюються глибоким аналізом господарства племен черняхівської культури. Сам по собі «відносно низький рівень соціально-економічного розвитку черняхівського суспільства», нібито не дозволяючого «передбачати існування надлишкового продукту у вигляді зерна, що йде у вигляді товару на ринок»¹⁹, поняття досить відносне, тим більше що деякі дослідники все ж допускають можливість виробництва черняхівцями деякої кількості товарного хліба²⁰.

В епоху виділення ремесла в самостійну галузь господарства, а у черняхівців цей процес уже починався, при умові безпосереднього суспідства з таким високотехнічним для того часу суспільством, яким була Римська імперія, запозичення різних нововведень в техніці землеробства могло викликати різке збільшення виробництва зерна, після чого перетворення його в товар ставало цілком можливим.

Поштовхом для розвитку торгівлі могли послужити зростаючі потреби родоплемінної знаті. Однак, на нашу думку, стимулююча роль знаті на ранньому етапі не виступає настільки відчутно, як на пізньому. Для II—III ст. ми не маємо ще розкішних дорогоцінних виробів. Невеликі скарби, широке поширення окремих монет на поселеннях також свідчать проти того, що торгівля була сконцентрована в руках верхівки суспільства. Обмін на ранньому етапі швидше здійснювався римськими купцями з прикордонних провінцій імперії, що скуповували лишки у місцевого населення. В цьому зв'язку досить цікавим здається нам спостереження В. В. Кропоткіна про те, що знання римлян з географії певних областей Східної Європи переважно співпадають з територією поширення римських виробів і монет²¹.

Суперечливим є питання про розвиток у черняхівців внутрішньої торгівлі. Зовнішня торгівля сама по собі ще не визначає виникнення внутрішньої торгівлі, хоча і створює необхідні передумови для неї. Визначним моментом для розвитку торгівлі в середині суспільства є в кінцевому результаті розділ праці.

Відносно черняхівського суспільства мова могла б йти про виділення ремесла. Передбачається, що продукція ремісників могла бути реалізована лише шляхом торгівлі. Археологічні матеріали дають можливість говорити про початок процесу виділення у черняхівців ковалського, гончарного і ювелірного ремесел. Існує досить обґрунтована думка, що ремісники працювали ще на ринок, а на замовлення²².

Але раз у черняхівців не існував товарний оборот, то не було в них і грошового обміну. Але в літературі зустрічається думка про динарій, який нібто починав у черняхівців «друге життя», виконуючи і в них функції засобів обігу. Ця думка помилкова. Хоча черняхівському суспільству не було чуже поняття «гроші», яке вперше, можливо, знайшло конкретне вираження в динаріях, однак на тому ступені розвитку економіки функція грошей як засобу обігу ще не могла набути достатнього розвитку. Ф. Енгельс цілком ясно писав про те, що другому суспільному розподілу праці відповідають металеві гроші, які обмінювалися за вагою, тоді як грошовий обіг і поняття «монета» виникають лише з появою купецтва як класу, тобто з третім розподілом праці²³. Той факт, що металеві гроші черняхівців набрали вигляду монет, динаріїв, пояснюється історичною випадковістю, сусідством народу, що стояв на більш високому ступені суспільно-економічного розвитку. І звичайно ж саме по собі використання динаріїв черняхівцями не могло трансформувати економіку черняхівського суспільства, хоч і прискорювало його розвиток.

Правда, в одному випадку можна говорити про негативну роль динарія. Мова йде про повну відсутність місцевих вагових стандартів, що, безсумнівно, обумовлювалось уніфікованістю римської монети. Прийом динаріїв був кількісним, а не ваговим, свідченням чого є відсутність розрублених монет в скарбах, важів. Отже, припущення В. О. Яніна про виникнення давньоруських грошово-валових одиниць на основі вагової норми римського динарія²⁴, що переконливо заперечувалось В. В. Кропоткіним²⁵, може вважатися не підтвердженим фактичними даними.

І, нарешті, зупинимось ще на одному питанні. Для підтвердження тези про функціонування у черняхівців динарія як засобу обігу інколи оперують знахідками на цій території варварських копій римським монетам²⁶. Деяка частина наслідувань може бути датована ще II ст. н. е., поскільки прототипами для них служили монети Антоніна Пія (Кропоткін В. В. Клады римских монет..., № 323, 839), Фаустини (там же, № 863), Луція Вері (там же, № 676). Майже всі переважаючі наслідування знайдені в складі скарбів кінця II — початку III ст., що також підтверджує це датування.

Дійсно, існування у черняхівців власного карбування послужило б сильним аргументом для прихильників такої точки зору, однак проти цього є досить вагомі докази. Насправді на території, зайнятій черняхівською культурою, ми не можемо виділити жодного стійкого типу наслідувань, подібних, наприклад, таманським зображенням Марса або закавказьким із зображенням Гая і Луція. Спостереження показують, що з кожною новою знахідкою ми отримуємо новий варіант, що відрізняється від уже відомих і прототипом, і ступенем варваризації.

Слід зауважити, що теза про західноєвропейське походження існуючих на нашій території наслідувань також потребує перевірки, поскільки і знахідки на заході не дають можливості локалізувати який-небудь вид наслідувань. Враховуючи різноманітність прототипів, різну ступінь варваризації і велику розкиданість знахідок на величезній території, можна думати, що ми маємо справу не з категорією варварських карбувань, а з підробками того часу, більшість яких могли виготовляти варвари або люди невмілі і не знайомі з латинським алфавітом. Можливість виробництва цих монет в черняхівському середовищі не може вважатися повністю виключеною, однак малочисельність монет не дозволяє зробити висновок про існування власного грошового обігу.

Такі деякі спостереження про знахідки римських монет на території сучасної України. Залишається лише надіятись, що підняті в даній праці питання будуть сприяти подальшому вивченню цієї важливої проблеми.

О распространении римских монет в Восточной Европе

Резюме

Торговля племен черняховской культуры с Римской империей носила меновой, но не денежный характер. По нумизматическим данным прочные экономические связи устанавливаются со временем императора Траяна (98—117 гг.) и достигают максимума при Антонине Пие (138—161 гг.) и Марке Аврелии (161—180 гг.). Прекращение притока римских монет относится к первой половине III в. н. э. и объясняется главным образом сокращением выпуска, а затем и прекращением чеканки динария в самой империи. Внутреннее обращение динария у черняховских племен вряд ли могло получить достаточное развитие.

¹ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — САИ, 1961, Г4-4; там же основна література по даному питанню. Археологічні питання черняхівської культури, в тому числі і дереволюційних досліджень, опубліковані в трьох випусках «Матеріалов и исследований по археологии СССР» (МИА, 1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139); різні проблеми черняхівської культури, в тому числі пов'язані з поширенням римських монет, обговорювались на двох нарадах радянських археологів у Києві та Львові в 1957, 1967 рр. (Голубева Л. А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян. — СА, 1957, № 4, с. 274—277; Проблемы изучения черняховской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 52—56).

² Тиханова М. А. К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 70.

³ Там же, с. 72.

⁴ Щукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры. — Там же, 1967, вып. 112, с. 8—14; Щукин М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья. — Там же, 1970, вып. 121, с. 104—114.

⁵ Кацалова Н. К. О выделении полтавской культуры. — Там же, 1967, вып. 112, с. 13; Щукин М. Б. К вопросу о хронологии... Там же, 1970, вып. 121, с. 112—113.

⁶ Щукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры, с. 9.

⁷ Там же.

⁸ Тиханова М. А. Указ. соч., с. 71.

⁹ Про знахідки римських монет на черняхівських поселеннях див.: Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, № 386, 388, 787, 839, 1102 (скарби 294, 374, 389, 389а, 390, 391, 394, 550, 690, 797, 812, 817, 867, 910, 1040, 1132, 1182, 1185а, 1217, 1323, 1327, 1346, 1349, 1354, 1366, 1721а, 1722, 1724 — скрещість знахідки). В даний час цей список поповнився новими знахідками монет, більшість з яких, безсумнівно, походить з пам'яток черняхівської культури і пов'язана з ними.

¹⁰ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 10—11.

¹¹ Дати загальну періодизацію надходження і поширення римських монет на територію європейської частини СРСР спробував В. В. Кропоткін (в згаданій праці с. 17—21), однак її не можна визнати вдалою. Автор об'єднує такі різні за етносом території, як Закавказзя, Крим, Середнє Придніпров'я, Прибалтику, населення яких знаходилось до того ж на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Прагнення автора пов'язати різні території єдиною картиною грошового обігу привело, зокрема, до того, що один з відокремлених ним періодів (II) представлений єдиним (!) скарбом.

¹² Кропоткин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 156—157.

¹³ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 18.

¹⁴ Там же, № 271, 295, 863, 1271, 1343.

¹⁵ Там же, с. 23—25; Тиханова М. А. Указ. соч., с. 69.

¹⁶ Mattingly H. Roman coins. London, 1960, p. 124—125.

¹⁷ Цікаві приклади використання монет при недорозвинутому грошовому обігу дають «Ісландські саги». Так, в «Саге о Ньялех» розповідається, що коли у Ньяла вбили робітника Свarta, то господар вбивці Гуннар виплатив йому виру розміром 12 ейрірів срібла. Через рік вбивця загинув від рук робітника Ньяла. Ньял виплатив таку ж виру. «Гуннар побачив, що це ті ж грошей, які він сам заплатив у свій час» (Ісландські саги. — М., 1956, с. 600—606).

¹⁸ Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. — М., 1967, с. 112—113. Пізніше автор дещо змінив свою точку зору, допускаючи можливість вивозу зерна черняхівцями (Кропоткин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э., с. 147—148).

¹⁹ Тиханова М. А. Указ. соч., с. 69.

²⁰ Рикман Э. А., Янишевич З. В. Земледелие у племен черняховской культуры (по материалам Днестровско-Прутского междуречья). — Ежегодник по агр. истории Вост. Европы за 1964 г., 1966, с. 75.

²¹ Кропоткин В. В. Из истории римской торговли в Восточной Европе. — В кн.: Историко-археологический сборник в честь А. В. Арциховского. М., 1962, с. 68.

²² Тиханова М. А. Указ. соч., с. 67.

²³ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с 163, 165—166.

²⁴ Янин В. А. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956, с. 127.

²⁵ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР, с. 20—21.

²⁶ Там же, с. 17.

Г. О. ВОЗНЕСЕНСЬКА,
В. П. КОВАЛЕНКО,
Р. С. ОРЛОВ

Дослідження літописного Блиставита

Давньоруське м. Блиставит згадується на сторінках Іпатієвського літопису під 1151 р. Союзник Юрія Долгорукого у боротьбі проти київського князя Ізяслава новгород-сіверський князь Святослав Ольгович «не должна велика дня, но поиде в понедельник святої неделе, а во вторник родися оу него сын и нарекоша имя ему в святым крещении Георгий, а мирский Игорь. Велик же день дея в Блестовете, и оттуда поиде Чернигову», де він з'єднався з Володимиром Давидовичем¹.

М. С. Арцибашев вперше спробував визначити місцезнаходження літописного Блиставита в першій половині XIX ст. і ототожнив його з с. Блистава (нині — Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.)². Проте М. П. Погодін пов'язував місто з іншим с. Блистава (нині — Менського р-ну)³. Пізніше П. В. Голубовський підтримав точку зору М. П. Погодіна, підтвердивши її цікавими матеріалами початку XVI ст., в яких при описі кордону між Московською і Литовською державою згадується «Блиставичи село городовое...», що знаходиться по течії р. Десни нижче від с. Ушня (нині — Менського р-ну)⁴. Думку П. В. Голубовського розділяють сучасні дослідники⁵.

Археологічними розвідками на території с. Блистава Менського р-ну в 1947, 1959 рр. було виявлено давнє городище поблизу селища⁶. 1979 р. в цьому районі були проведені невеликі за обсягом стаціонарні розкопки⁷.

Дитинець літописного Блиставита займає мис високої правобережної тераси Десни на південній околиці сучасного села. Поряд у заплаві тече р. Пулка, відома з писемних джерел з 1300 р.⁸ і яка, мабуть, являє давню старицю Десни. З півдня і сходу мис обмежений заплавом ріки, з заходу — рівчаком, з півночі валом і ровом. Від останніх збереглася западина глибиною до 1,2 м та підвищення 0,2—0,3 м (над площею мису), що півкільцем відділяють мис від плато. Площадка мису округлої форми 30×40 м, площею 1200 м² (рис. 1, 1, 5).

До дитинця прилягає «окольний град» площею близько 1,5 га, відділений від плато залишками рову (з заходу та сходу), що переходять на схилах в невеличкі рівчаки. Цей рів в 1959 р. був зафіксований І. І. Єдомахою, а 1979 р. після будівельних робіт майже не пропостежувався (рис. 1, 2). На садибах сучасного села на площині в кілька гектарів трапляються уламки давньоруського посуду, що дає можливість припустити існування неукріпленого селища.

Для розкопу вибрали дитинець, оскільки на місці відсутня сучасна забудова. Розкоп площею 100 м² заклали в центральній частині площини, проте близьче до напільної сторони (рис. 2, 1). Від розкопу

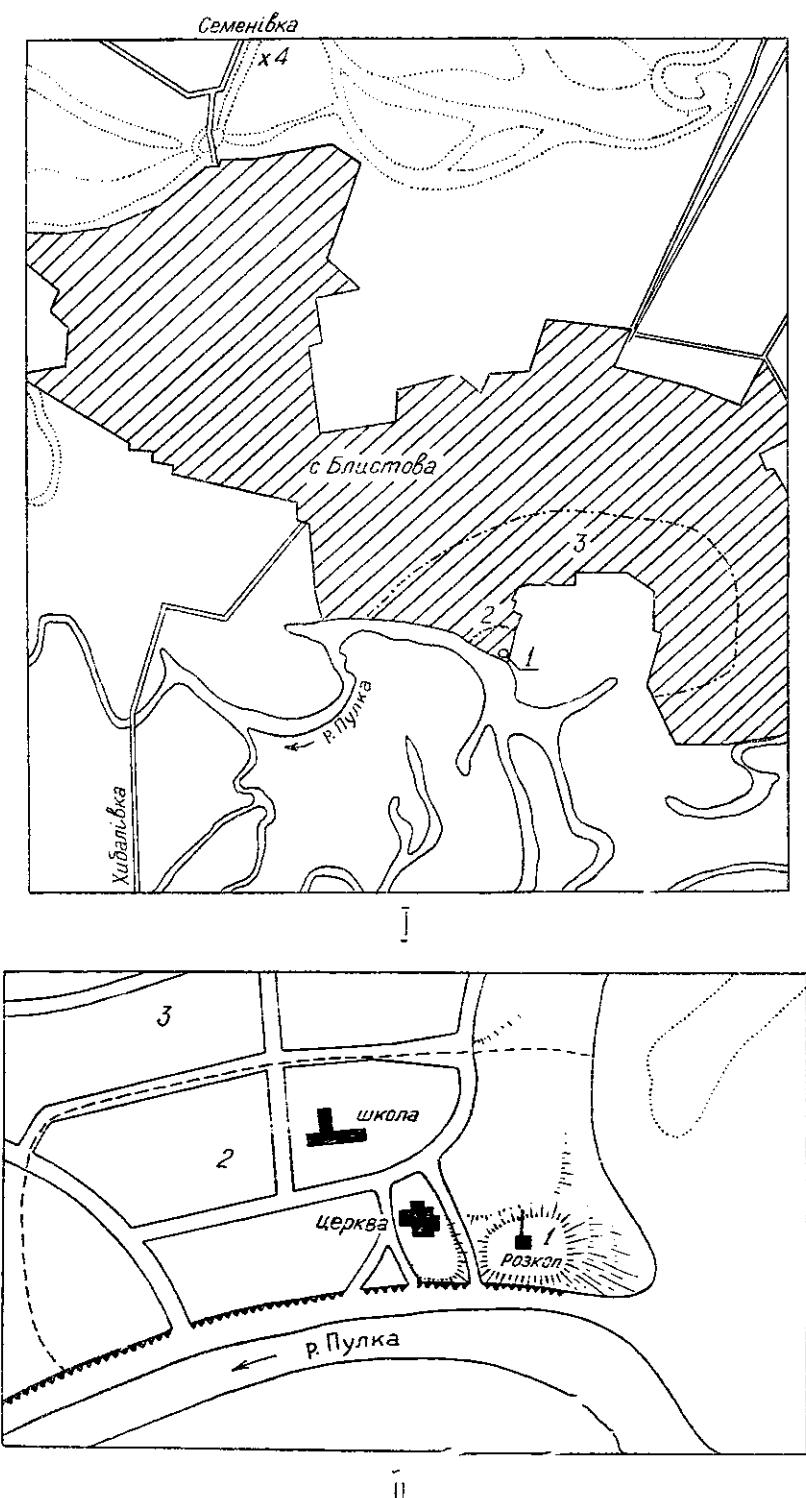

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток давньоруського часу на території с. Блистови Менського р-ну:

1 — дитинець; 2 — «сокольний град»; 3 — знахідки матеріалів давньоруського часу; 4 — місце знахідки меча; II — напівінструментальна зйомка авторів дитинця Блистовита.

на північ заклали траншею через вал і рів (рис. 3). Простежувалась стратиграфія така: до глибини 0,2 м — дерновий шар (опідзолена супісь); 0,2—1 м — сіра з бурими плямами супісь з культурними залишками (в місцях споруд до 2,3 м), нижче — материкова супісь, жовта і бура з кротовинами. Всі шари наскрізь корінням дерев.

Бровки по лінії квадратів 11—15 і 5—25 дали можливість одержати стратиграфічні розрізи через будови. Наводимо опис об'єктів, виявлених під час розкопів 1979 р.

Яма 1 (квадрат 25). В основі кругла, діаметр 0,8 м, поєднана з іншою ямою діаметром 0,45 м. До верху розширяється. Заповнення — сіра супісь з дрібними фрагментами давньоруського посуду і кістками тварин.

Яма 2 (квадрат 6,7, траншея). Дослідили більшу частину (рис. 3), в основі кругла, діаметр 1,2 м. Заповнення — сіра супісь з суглинками і понелом.

Яма 3 (квадрат 12). В плані квадратна, з трьома невеликими сходинками, простежена з глибини 1,2 м. Заповнення — сіра супісь з золою.

Яма 4 (квадрат 20, 24, 25). В основі овальна, $2,5 \times 1,9$ м, звужується до дна. Заповнення складається з шару горілого дерева й прошарків світлої і гумусової супісі. Трапились уламки посуду і кахель XVII—XVIII ст.

Яма 5 (квадрат 5). Кругла, діаметром 1,1 м. Заповнення — гумус з вугіллям, уламками посуду, гутного скла і кахель XVII—XVIII ст.

Яма 6 (квадрат 15, 20). Досліджена частково, кругла в плані, діаметр 0,8 м. Заповнення — гумусована супісь.

Яма 7 (квадрат 8,10). Досліджена частково, кругла, діаметр 1 м. Заповнення — гумусована супісь і уламки давньоруської кераміки.

Яма 8 (квадрат 10). Кругла, діаметр 0,7 м. Заповнена супісью з золою.

Яма 9 (квадрат 9, траншея, квадрат 3). Досліджена частково, в плані прямокутна з сходинкою. Заповнена темним гумусом з уламками цеглин і посуду (XVIII—XIX ст., кістками тварин).

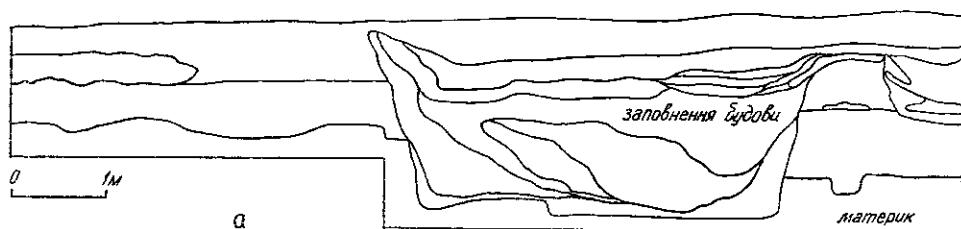
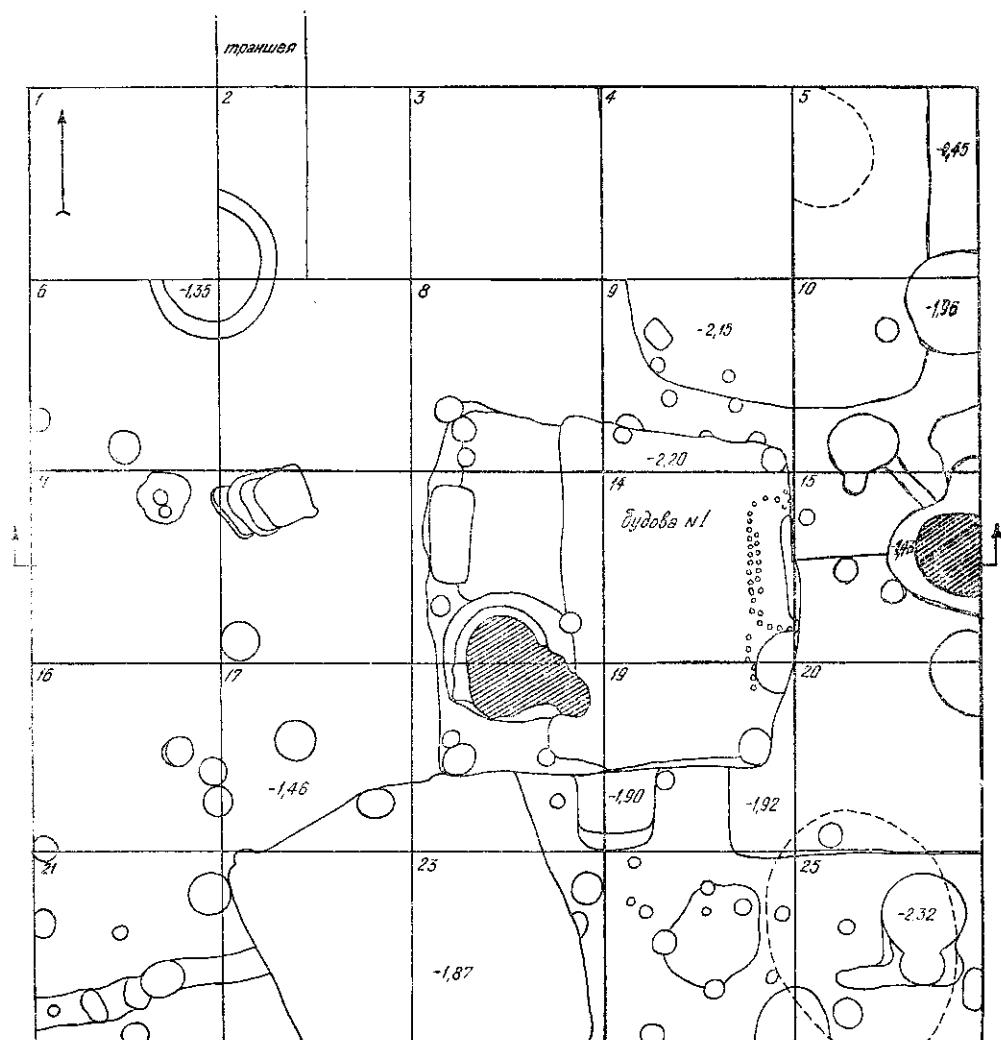
Яма 10 (траншея, квадрат 5). В плані кругла, заповнена гумусом з уламками цеглин і посуду (XVIII—XIX ст.).

Яма 11 (траншея, квадрат 4—6). Прямокутна, заповнена гумусом, горілим деревом, уламками посуду XVII—XVIII ст.

Яма 12 (траншея, квадрат 12—14). Прямокутна, з сходинкою. Заповнена гумусом, печиною, уламками керамічного і фаянсового посуду XVIII—XIX ст.

Всі ями використовувалися лише для господарських потреб, і половина їх відноситься до XVII—XIX ст. Пізньосередньовічний матеріал з розкопу і траншеї майже увесь походить з цих ям, за винятком срібної монети Римської імперії, чеканеної для Угорщини в 1674 р. (визначення В. А. Анохіна) (рис. 4). Отже, з аналізу матеріалів випливає, що укріплення дитинця були сплановані до XVII ст.

Будова № 1 є великим спорудженням на підклеті. Нижня її частина мала стовпову конструкцію. Можливо, конструктивною основою були стовпи підклету і ряд стовпів на схід від нього (рис. 2, 1). Заповнення підклету і характер культурного шару вивчені за стратиграфічними розрізами (рис. 2, 2). Будова загинула від пожежі: шар з обугленими дерев'яними конструкціями, шматками обпаленої глиняної обмазки і численними знахідками перекриває площу на кілька метрів в бік від заглибленої частини житла. Враховуючи цю обставину, а також відстань між стовпами, довжина наземної частини будови досягала 6 м, ширина — 5 м. Стратиграфічний розріз А—А¹ вказує на те, що підклет заглиблювався на 1,8 м від давньої поверхні. Шар пожежі перекриває насип валу, який в свою чергу перекриває заповнення жител 3 і 4 (розріз Б—Б¹). Будова впущена частково в насип валу після спорудження укріплень. Заповнення складається з про-

шарків супісі, глиняної обпаленої обмазки і глини. В кутах збереглися ями від стовпів. Стіни, швидше за все, були обкладені дошками або плахами. Підлога настилалась в напрямі південь — північ, про що свідчать її обпалені ділянки. Вхід розташований з півдня. Над ним — сліди стовпової конструкції, можливо, ганку на верхній поверх (горниця або світлиця). Каркасно-глинобитна піч з круглим черінem діаметром 1,2 м розміщена на материковому останці, у якому збереглися обвуглениі жердини від каркаса (рис. 2, б).

Чотири ями від стовпів, можливо, залишені конструкцією коробадимника, добре відомого за етнографічними даними⁹. Відзначимо, що для XVII ст. джерела сповіщають про житлові підклети-зруби з пічками, а також про горницю на стовпах з дошковою обшивкою і повалушу на підклеті¹⁰.

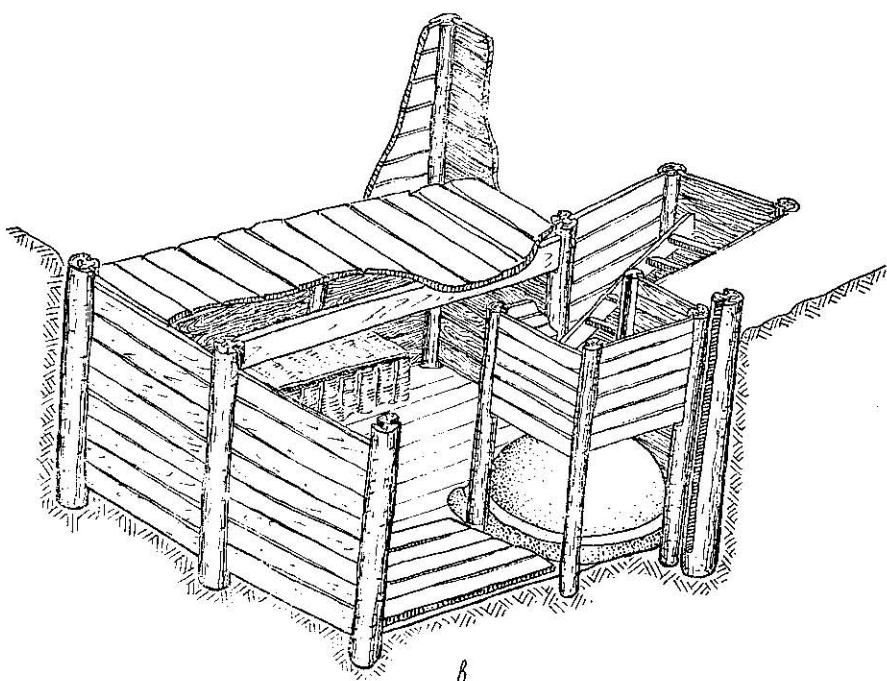

Рис. 2. План і статиграфічні розрізи розкопу на дитинці:
а — розкоп; б — споруда № 1; в — варіант реконструкції, виконаний Р. С. Орловим.

Можливо, наземна частина будівлі мала кілька камер, про що свідчить стратиграфічно прив'язана з будівлею піч глиnobитної конструкції діаметром 1,2 м в квадраті 15—20. Наші спостереження дозволяють припустити, що підклет з піччю, опорні стовпи і ця піч — єдиний комплекс хором під одним дахом. До будівлі має відношення частокіл, стовпові ями якого простежені в квадраті 21. Наводимо варіант реконструкції споруди № 1 (рис. 2, в).

Більшість знахідок з комплексу споруди № 1 виявлені в заповненні підклету — завалі верхнього поверху, а також в культурному шарі

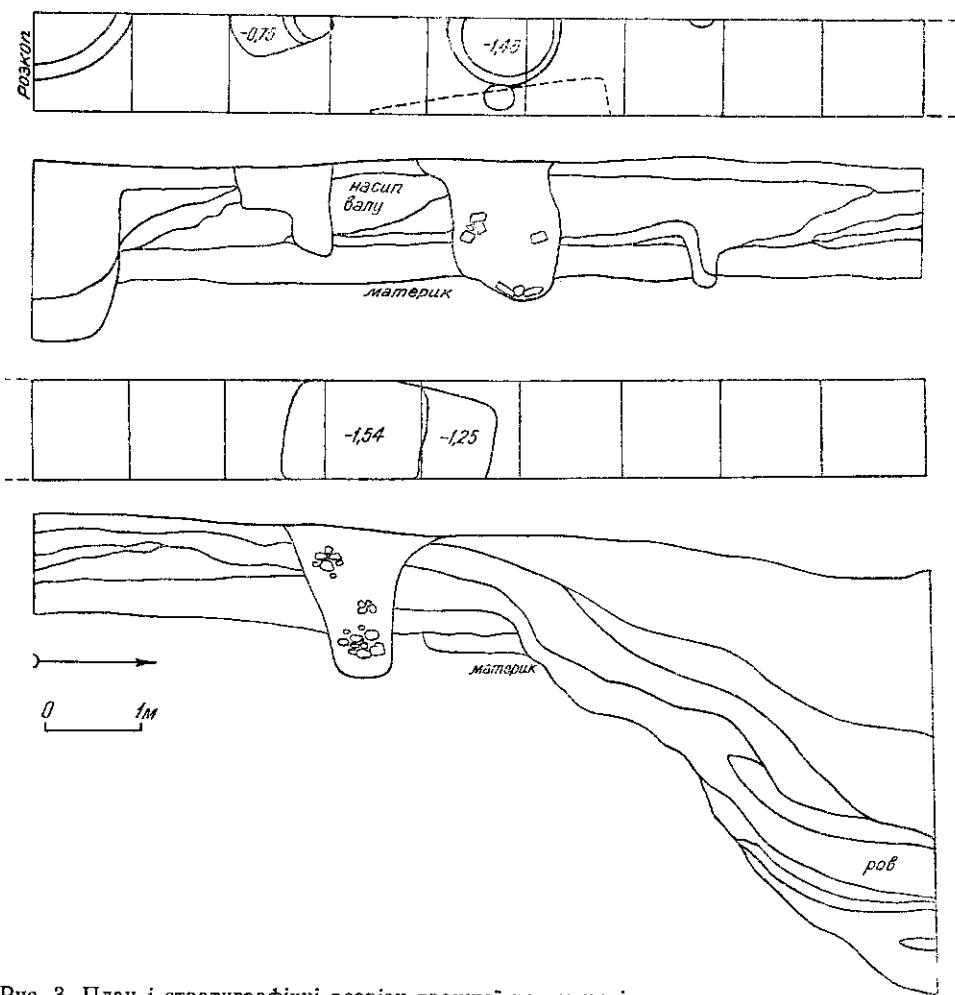

Рис. 3. План і стратиграфічні розрізи траншеї на дитинці.

навколо будівлі. Ці знахідки становлять значний інтерес, бо вони яскраво характеризують діяльність і побут власника садиби.

Посуд представлений уламками кругових кухонних горщиків з валикоподібними, навкіс ерізаними або загостреними вінцями з закраєю, опуклими плічками і невисокою шийкою. Діаметр вінець від 5—6 до 24 см. Форма вінець характерна для XII—XIII ст.¹¹ Плічка орнаментовані насічками, паралельними лініями, хвилями. На денцях є клейма кількох типів. Столовий посуд давньоруського виробництва представлений уламками від трьох білоглинняних посудин з жовто-зеленою поливою. Тип близький до глеків, про що свідчать уламки вертикально поставлених вінців, покритих поливою зсередини. Глеки оздоблені підглазурними врізними лініями, а кришка — рядками ямок. Зберігся уламок білоглинняного горщика-глека, орнаментованого паралельними лініями і хвилює на плічках (рис. 5). В культурному шарі виявлено дрібні уламки стінок і ручки візантійських амфор.

Виробничий комплекс. Млинозий посад представлений уламками верхніх і нижніх жорнових каменів з туфа, можливо, південнобузького походження¹² від легкого ручного посаду, товщиною від 1,5 до 7 см, діаметром близько 40 см.

Знаряддя праці і інструменти. До універсальних знарядь відносяться ножі. Іх знайдено 6 з невеликими лезами, товщиною 1,5—4 мм, прямыми спинками і короткими черешками (рис. 6, 1—4). Чотири ножі викуті повністю з заліза, не дуже якісного, забрудненого шлаковими включеннями. Два інших мають наварне сталеве лезо — вони загарто-

вані на мартенсит, мікротвердість 572—642², 642—724 кг/мм². Варка виконана на високому професійному рівні (рис. 6, 5; 7, 2).

Різець для художньої обробки дерева фігурний, у вигляді стержня довжиною 14,8 см, в перетині 7×3,5 мм. У нього черешок і коліноподібний вигин, П-подібне лезо ширину 10 мм, висотою 5 мм (рис. 6, 8). Робоча частина різця викута з кричного заліза без прийомів для збільшення міцності.

Подібний різець походить з Новгорода і датується XIII ст.¹³ Поблизу знайдено черешок довжиною 10,5 см від аналогічного, але зруйнованого різця (рис. 6, 9). Цікава знахідка інструменту типу циклі, довжиною 3,7 см з прямокутним черешком і робочою частиною ширину 16 мм (рис. 6, 7). Лезо останньої викуто з якісного заліза, що мало навуглорожено ($C=0,1\%$).

Шило з ромбоподібним вістрям довжиною 50 мм має плоский черешок. Такі шила використовувалися для обробки шкіри (рис. 6, 10)¹⁴.

Бородок, або пробивач для отворів у металі, має довжину 70 мм. Він чотиригранний, біля робочого кінця — круглий (рис. 6, 11). Робоча частина викута з досить м'якої сирцевої сталі, чистої, дрібнозернистої, вуглецю до 0,3%.

З залізообразним ремеслом пов'язана знахідка залізної пластини (напівфабрикату), що викута з забрудненого, погано кованого заліза.

Частина знахідок пов'язана з ювелірною справою. Крім згаданого бородка про обробку кольорових металів свідчать численні мідні обрізки, великі шматки мідного листа товщиною 0,3—0,7 мм (рис. 6, 12—14). На них помітні сліди обробки зубилом і ножицями. Саме такий фрагмент з практично чистої міді, в якому домішки свинцю і сурми досягають максимум 0,25 і 0,2%. Інші платівки міді за складом мікродомішок наближаються до наведеного зразка*: свинець — 0,6; 0,3; 0,3; 0,4; сурма — 0,2; 0,4; 0,2; 0,25 відсотків. Миш'яку в цих зразках від 0,06 до 0,12%. Саме з такої міді виготовлена трубка довжиною 40 мм, діаметром 11 мм (рис. 6, 15). ($Pb = 0,3\%$; $Sb = 0,25\%$; $As = 0,4\%$), масивне окуття дерев'яної чаші довжиною 24,6 см, ширину 28—30 мм ($Pb = 0,7\%$, $Sb = 0,4\%$, $As = 0,3\%$). Свинець у цьому зразку слід розглядати як природну домішку, що погіршує кування виробу.

В заповненні підклету трапилася платівка свинцю, що обрізана на краях зубилом. Довжина її 115 мм, товщина 1—3 мм, вага 136,27 г (рис. 8). На ній зберігся напис з трьох букв кирилиці — Т, Л, Н. Можливо, це слово близьке за значенням до сучасного «тліти», тобто горіння без вогню, у скритому вигляді. Можливо, це якісна характеристика металу — здібність плавитися при низькій температурі, або на реакцію окислення (руйнування) при виготовленні біліл чи сурику. Склад металу — майже хімічно чистий свинець (!) з незначними мікродомішками міді — 0,06%, олова — 0,006%, заліза — 0,005%. Відзначимо, що відомі зразки свинцю з Новгорода польського походження більше забруднені домішками¹⁵.

На території садиби трапились ювелірні експонати доброї збереженості. Це круглий дротовий браслет з загнутими кінцями, тип якого хронологічно не визначений (рис. 6, 18). Його склад: міді — 96%, олова — 2, цинку — 0,8, миш'яку — 0,4%. Скроневе рубчасте кільце (рис. 6, 17) складається з міді — 97%, олова — 0,8, свинцю — 0,8%. Якщо кордоном штучної лігатури вважати для цинку 1%, а для слова і свинцю — 0,3%, то даний тип сплаву є характерним для вятицьких прикрас кін-

Рис. 4. Срібна монета 1674 р.

* Аналізи № 80—85, 88—29 спектрограми № 59 від 18. VI 1981 р. зроблені у Відділі спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

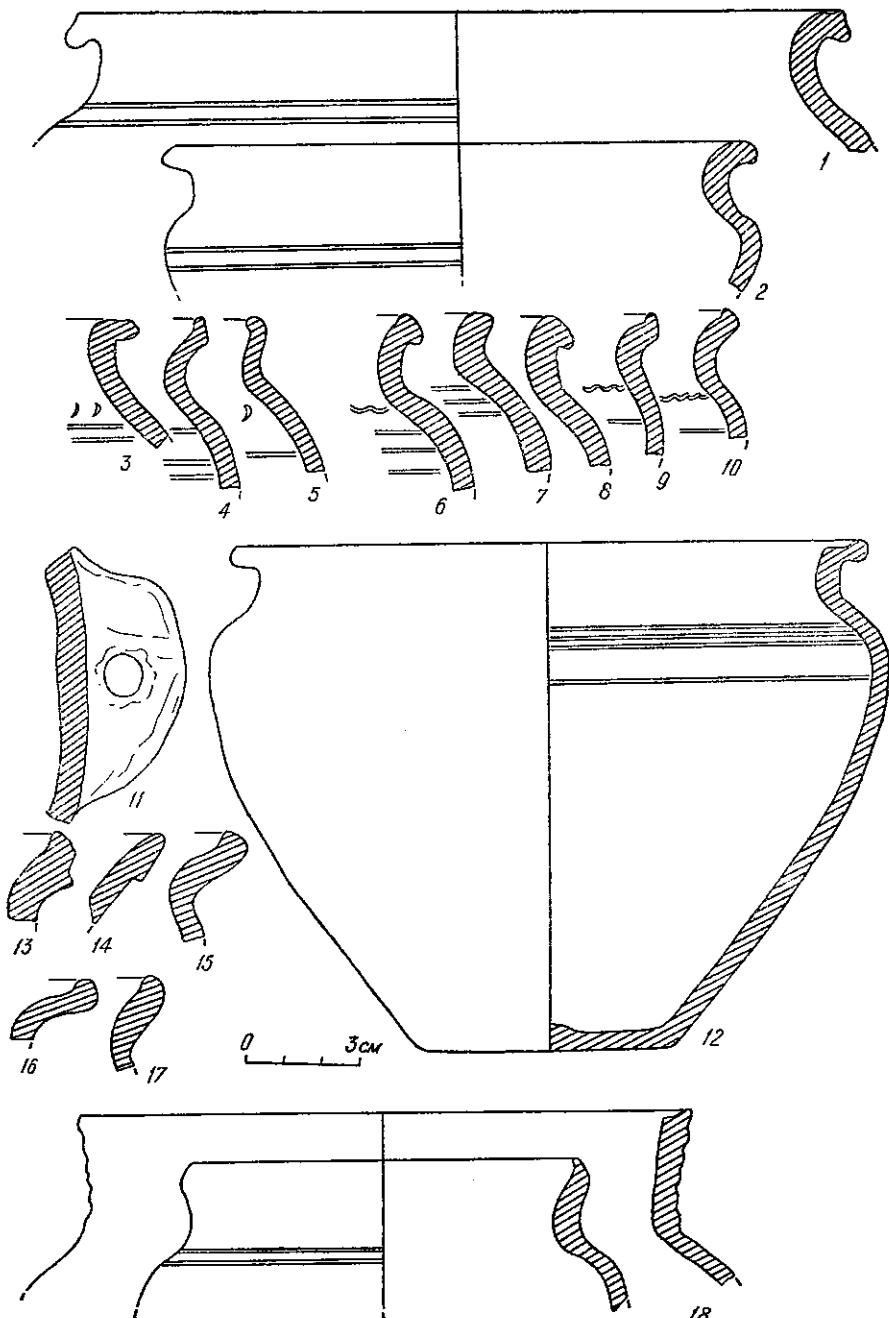

Рис. 5. Посуд з розкопу на дитинці:

1—12, 18 — кухонний і столовий посуд XII—XIII ст.; 13—17 — вінця кухонних горщи-ків XI ст.

ця XI—XII ст., провідним у новгородських ювелірів з XIII ст.¹⁶ Для південноруського центру металообробки свинцево-олов'янисті бронзи характерні ще у X ст.¹⁷ На скроневому кільці з білону збереглася дротяна обмотка, але без напускних намистин. Склад: міді — 68,5%, срібла — 30%, золота — 0,5% (рис. 6, 19). Тип кільця датується в межах XI—XIV ст.¹⁸

З ювелірною справою пов'язана знахідка незакінченої ливарної форми з мергелю, що зберегла сліди вибірки під литник і розмітку на обох боках (рис. 6, 20).

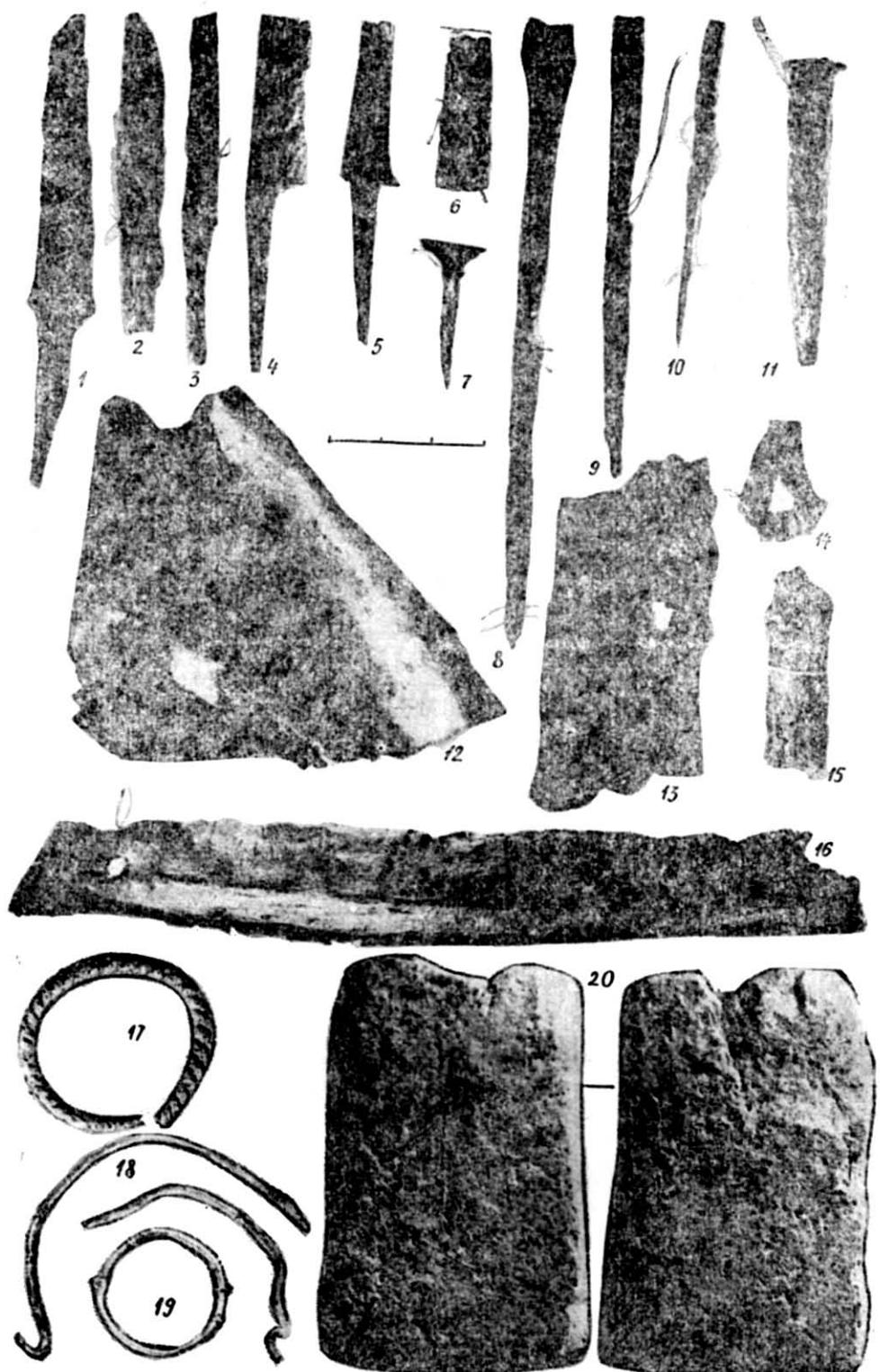

Рис. 6. Виробничий комплекс садиби XII—XIII ст.:
1—11 — знаряддя праці і інструменти; 12—19 — сировина і готові ювелірні вироби з кольорових металів; 20 — ливарна форма.

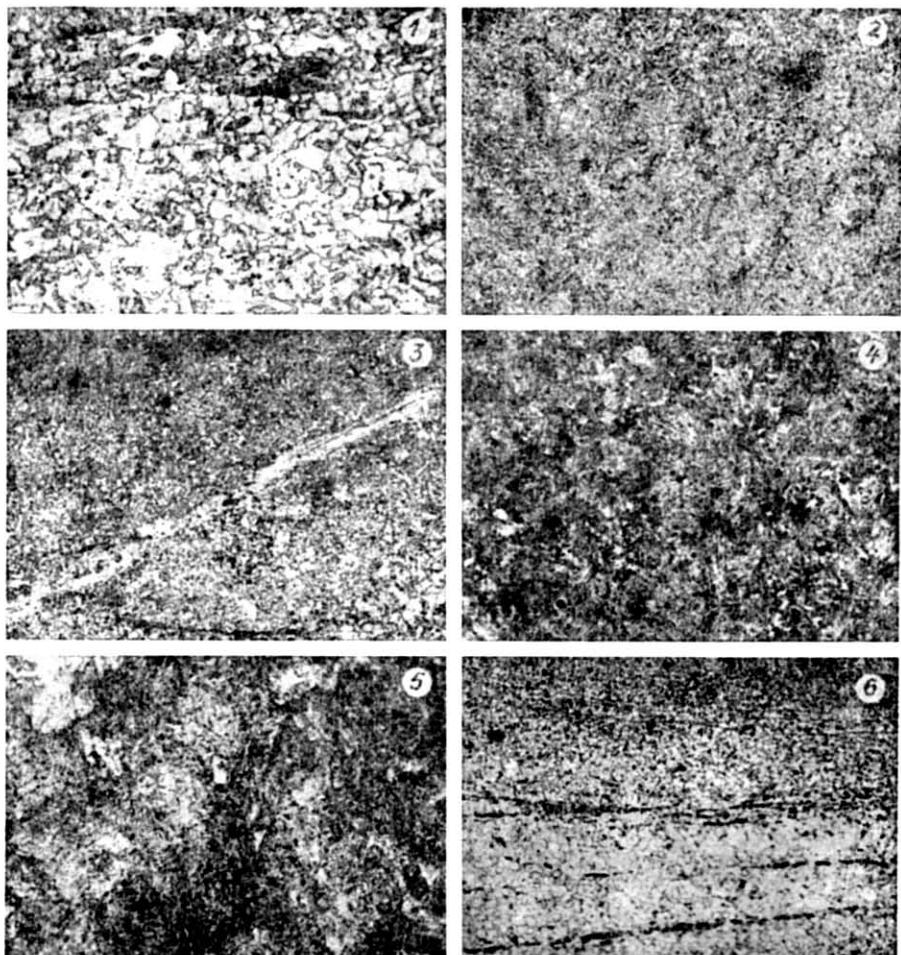

Рис. 7. Мікроструктури дослідженіх виробів:

1 — меч, аналіз 1395. ферит, шлаки, збільшення 70; 2 — ніж, аналіз 1375, мартенсит, збільшення 200; 3 — меч, аналіз 1395, зварювальний шов, збільшення 70; 4 — наконечник стріли, аналіз 1368, мартенсит троостит, збільшення 200; 5 — меч, аналіз 1395, мартенсит, збільшення 200; 6 — наконечник стріли, аналіз 1376, пакетний метал, збільшення 70.

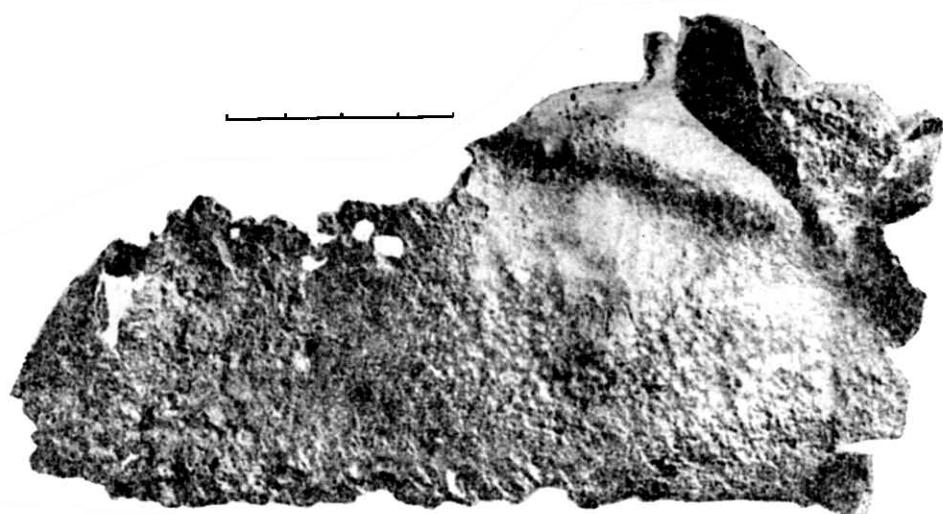

Рис. 8. Свинцева пластина з давньоруським написом Т Л Н.

Речі побуту. Кресало типу овальних довжиною 94 мм, ширинкою 29 мм, товщиною 4 мм з лезом шириною 5—6 мм. За новгородськими аналогіями воно датується першою половиною XIII ст.¹⁹ (рис. 9, 1). Кресало викуте з сталевої заготовки і загартоване на мартенсит (мікротвердість 572—824 кг/мм²).

Шарнірні ножиці довжиною 115 мм, що мають леза і руків'я, датуються XIII ст. Ознака цього — неприварені кільця до стержня. Леза художньо оформлені біля шарніра насічками і фігурними виступами (рис. 9, 2).

З території садиби походять уламки залізного окуття дерев'яних відер, в перетині прямокутні і сегментовидні (рис. 9, 3—6), а також зруйновані петля і дужка (рис. 9, 7, 8). Рибальські знаряддя представлени двома гачками: у великого обламаний зуб, у малого — петля (рис. 9, 9, 10). Залізні цвяхи в перетині прямокутні (рис. 9, 11—12).

Циліндричні висячі замки виготовлені за складною технологією з заліза і мідної фольги. Виявлено два корпуси від замків типу Б (за Б. О. Колчиним), частина циліндра від третього і дужка з пружиною. Корпуси мають рельєфний декор у вигляді паралельних ліній і хвиль (рис. 9, 13—16). Чотири ключі також відносяться до замків типу Б, що датуються XII—XIII ст.²⁰ (рис. 9, 17—20).

Звичайною знахідкою є пряслиця з пірофілітового сланцю: три цілих і один уламок (рис. 9, 21). З кістки виготовлена пряжка, що являє собою пластинку з двома отворами, а також набірне руків'я ножа — збереглися дві пластинки і черешок (рис. 9, 22). Не зовсім ясне призначення астрагала з просвердленим отвором, пропилами з одного боку і штрихівкою (рис. 9, 24).

Зброя і кінське спорядження. Наконечники стріл знайдені у шарі пожежі наземної частини споруди № 1 над піччю підклету. Один з них довжиною 45 мм відноситься до втулчастих клиновидних. Клин з тупим кутом, лезо заокруглене, що визначає знахідку як томар стріляний, тобто для полювання на хутряних звірів (рис. 9, 25). Другий наконечник з пером довжиною 32 мм відноситься до ромбоподібних (рис. 9, 26). Він викутий зі крицевого заліза, що забруднене шлаками (рис. 7, 4). Інші два наконечники відносяться до типу ромбоподібних з розширенням середньої частини пера і датуються XII—XIII ст.²¹ Цілий, довжиною 90 мм, викутий з пакетного металу (рис. 9, 27). В пакет з'єднані штаби м'якої сталі з змістом вуглецю 0,1—0,2 і 0,3—0,4 %. Сталь дрібнозерниста, чиста, що свідчить про старанну різноманітну ковку. Зварювання проведено на високому рівні (рис. 9, 6). Відмітимо, що зовнішній вигляд наконечника відзначається виготовленою формою. Зруйнований наконечник виготовлений з крицевого заліза поганої якості (рис. 9, 28).

Наконечник леза шаблі довжиною 52 мм має таку технологію: клинок викутий з м'якої сирцевої сталі і загартовано. Мікроструктура його — мартенсит великолічастий, сорбітоподібний перліт. Мікротвердість в межах від 322 до 420 кг/мм² (рис. 9, 29).

Залізний сплющений циліндр довжиною 40 мм за пропорціями відповідає наконечникам шабельних піхов²², але міг правити за наявністю на дерев'яне руків'я (рис. 9, 30). Пряжка залізна кільцеподібна, діаметр 28 мм, інкрустована мідним дротом (рис. 9, 31). Від кільчастих вудил збереглося трензельне кільце діаметром 35 мм і одна рухома ланка (рис. 9, 32—33). Від вудил типу «крилатих» походить псалія з широким дволетельчастим щитком (рис. 9, 35) (ІІ тип за А. Н. Кірпічниковим)²³. Х-подібний розподілювач ременів вузди має аналогії серед матеріалів могильника XI—XII ст. у Прибалтиці²⁴ (рис. 9, 34).

Скло — найбільш численна категорія виробів, що знайдені на території садиби — браслети (28 екз.). З цієї кількості 8 гладких, 20 кручених. За формою і кольоровою гамою браслети розподілені таким чином.

Серед браслетів зовсім відсутні сині і переважають бірюзові (блізь-

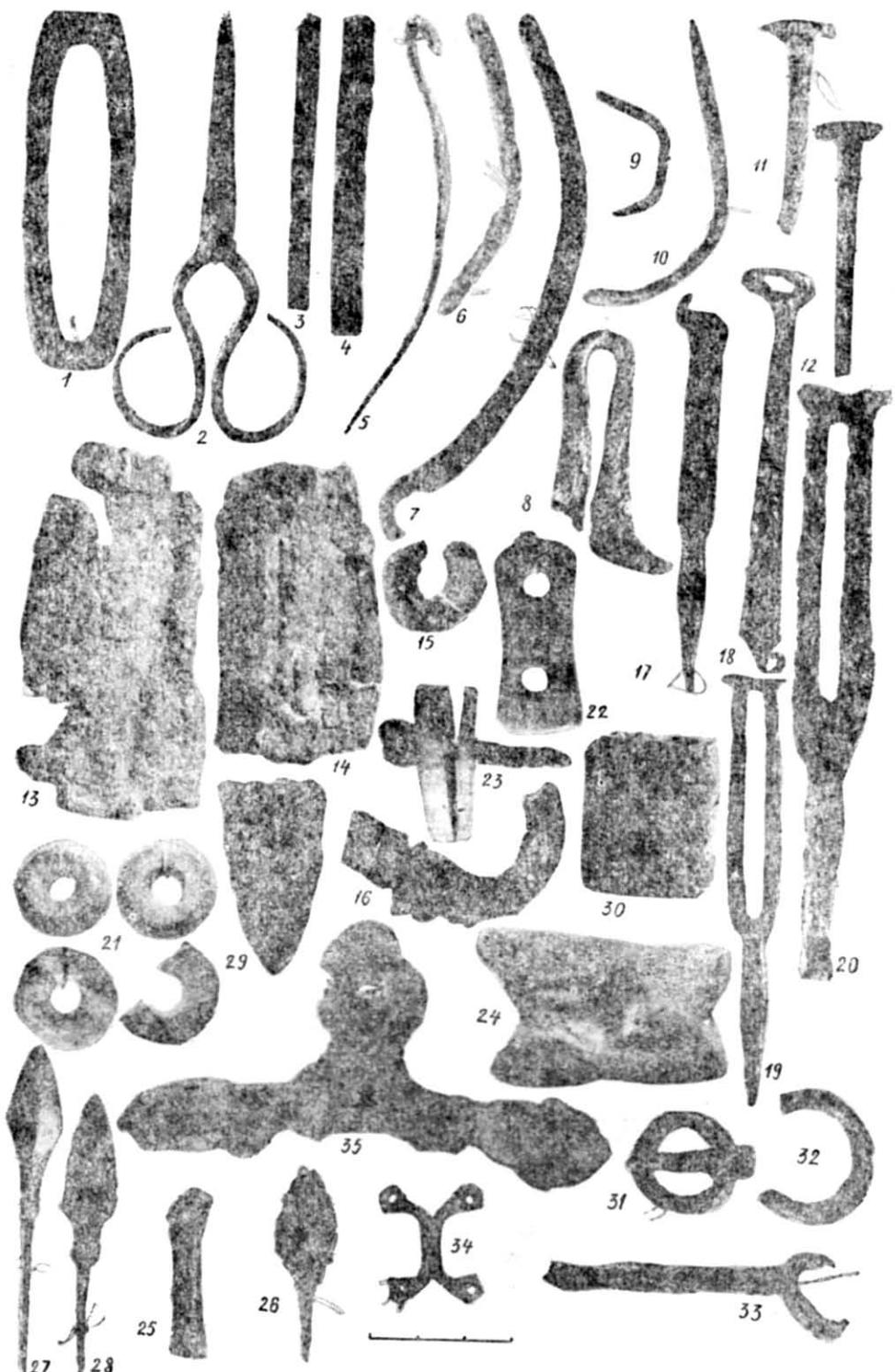

Рис. 9. Знайдені з садиби XII—XIII ст.:
1—20 — речі побуту; 25—35 — зброя і кінське спорядження.

ко 36%). Серія з Блистовита за кольоровою гамою наближається до браслетів з розкопок у Городську і Колодяжині київського виробництва²⁵. Крім того, знайдено уламки кубка з жовтого скла і бітрапецеподібну настінину, з металевою прокладкою з облямівкою по краях.

Розподілення браслетів за формою і кольором

Кольор	Кількість за типами		Загальна кількість
	гладкі	крученні	
Коричневі	1	4	5
з жовтою спіраллю	1		
Фіолетові	2	1	3
Сині	0	0	0
Зелені	1	3	4
Бірюзові	2	6	8
з жовтою спіраллю		1	1
з червоною "		1	1
Жовті	1	4	5
Всього	8	20	28

Будова № 2. Прямоугільна, $3,2 \times 3,2$ м, заглиблена дещо менше, ніж підклет споруди № 1. В заповненні виявлено кілька уламків кружальних кухонних горщиків з вінцями, типовими для XI ст. (рис. 5, 13).

Будова № 3. Прямоугільна, досліджена частково. Відстань між північною і південною стіною 3,25 м. У темному гумусованому заповненні знахідок не виявлено.

Будова № 4. Прямоугільна, досліджена частково. Відстань між західною і східною стіною близько 3,2 м. Заповнення — гумусована супісь з вуглинками. Трапилися уламки кружального кухонного горщика з вінцями, характерними для XI ст.²⁶ (рис. 5, 15). Заповнення будови перекривав насип валу з материкової супісі, зверху якої простежено культурний шар з матеріалами XII—XIII ст. і горілий шар будівлі № 1.

Траншея 1. Прокладена від розкопу в 20 м на північ, ширина 1 м (рис. 3). Стратиграфічний розріз через насип валу і рів дослідили не на всю ширину, бо заважає сучасна садиба. Структура насипу відповідає вибіркам ґрунту з рову — гумусованої супісі на культурний шар і материкової супісі жовтого кольору на гумусовану супісь. В культурному шарі під насипом виявлено уламки ліпного посуду ранньозалізного віку і кружального XI ст. Ширина валу досягла 12 м, сучасна висота до 1 м. Вал був спланований до XVII—XVIII ст., тому що в нього впущені пізньосередньовічні будови.

Рів глибиною 4 м від давньої поверхні, ширина дослідженої частини — 4,2 м. На глибині 3,6 м шари з темного гумусу насичені вуглем від згорівшої конструкції на валу. Шари зверху містять матеріали пізньосередньовічного часу XVII—XVIII ст.

Питання датування і історії міста. Незважаючи на малі обсяги польових робіт, матеріали цілком впевнено дають можливість історію Блиштовита поділити на два етапи. Перший — від заснування давньоруського поселення, дату якого визначити важко, і до XI ст. Причому матеріали, що виявлені в спорудах № 2—4, не виходять за межі XI ст. і не вказують на міський характер поселення. Проте другий етап яскраво відбився в матеріалах садиби споруди № 1, яка має певні риси садиби давньоруського міста XII—XIII ст. Побудові садиби передувало спорудження укріплень на мисовій частині поселення. Історичні події кінця XI—початку XII ст. дозволяють розглядати виникнення міста внаслідок формування доменіальних володінь новгород-сіверських князів. На користь цього вказує збіг дати спорудження укріплень і садиби міського типу (другий етап) з виділенням після Любецького з'їзду 1097 р. Новгород-Сіверського князівства. Можливо, що доля міста пов'язана з історією так званої Сновської тисячі, східним кордоном якої була р. Мена²⁷. Разом з іншими землями Сновської тисячі місто протягом XII ст. кілька разів переходило від чернігівських до новгород-сіверських князів.

В кінці XII — на початку XIII ст. землі Сновської тисячі увійшли до складу Чернігівського князівства, про що свідчить літопис під 1234 р.

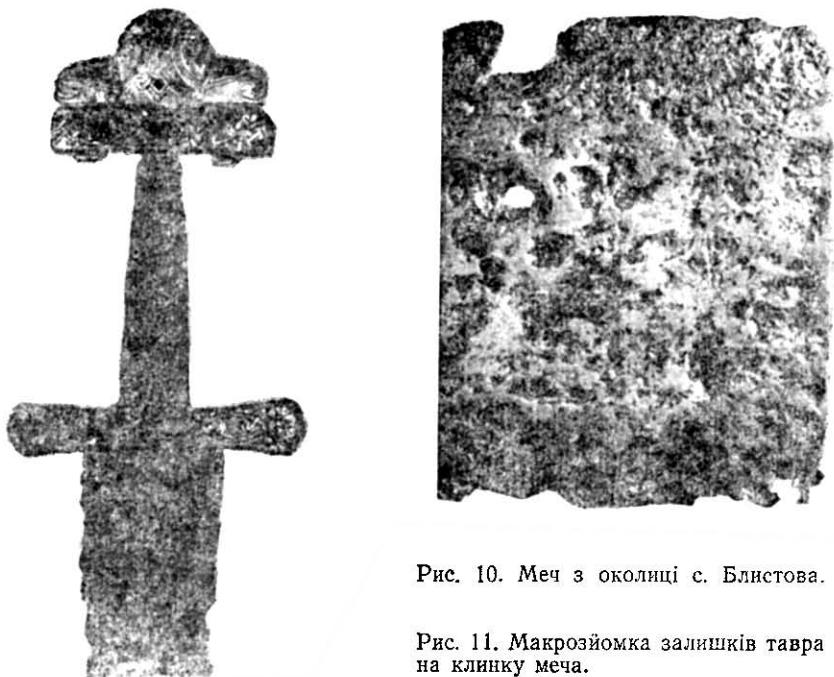

Рис. 10. Меч з околиці с. Блиштова.

Рис. 11. Макрофотомка залишків тавра на клинку меча.

Даніїл Галицький, розоряючи Чернігівську землю, 1234 р. узяв Сновськ, Сосницю, Хоробор і «ини грады многии» по Десні²⁸. Можна припустити, що Блиштовит міг бути у числі цих міст, і пожежа споруди № 1 пов'язана з подіями 1234 р. Матеріали з дитинця і шурфів на території окольного граду свідчать про те, що місто було значним за розмірами центром на Середньому Подесенні. Проте не виключено, що Блиштовит міг бути спалений 1239 р., як і інші давньоруські міста, внаслідок золотоординської навали. Після цих подій поселення втратило міський характер і відоме за писемними джерелами як «село городовое».

Матеріали садиби XII—XIII ст. вказують на заняття її мешканців ремеслом, а саме ювелірним. Топографічне розміщення майстерні ювеліра на дитинці не може викликати сумнівів, що її власник не обов'язково міг володіти садибою міської вотчини. Більш документовані матеріали з розкопок художніх майстерень у Новгороді свідчать про можливість тимчасового виділення ділянки справжніми власниками — боярами²⁹. Ці дані, з точки зору соціальної організації ремесла, свідчать на користь його вотчинного характеру. В період перетворення Блиштовита у місто взагалі значно зростає кількість міст. Археологічні матеріали вказують на виникнення в цей період Юрічева, Березого, Всеволода, Хоробора, Вляханя, Серенська, Рогачева, Корачева, Глебня, Мценська³⁰. Дальший розвиток міст привів до реконструкції укріплень Новгород-Сіверська, Чернігова, виникнення другого Лиственського городища, перепланування дитинців Любеча і Віщижа³¹. Таким чином, у нас є всі підстави вважати процес виникнення Блиштовита як відображення загальнодавньоруського етапу міст, що пов'язаний з етапом «окніження» державної території.

Розміщення поселення XI ст. поблизу деснянської заплави і, очевидно, на торговельному шляху сприяло перетворенню саме Блиштовита у місто. На користь цього свідчить знахідка 50-х років на північній околиці сучасного села меча*, пошкодженого в 20,5 см від руків'я, тобто збереглася верхня 1/4 частини. Ширина клинка біля перехрестя 6 см, на зламі — 5,3 см. Руків'я довжиною 18 см складається з тричастинної наважки і перехрестя з кінцями, що розширяються. Такі форми деталей руків'я є особливістю мечів, що датуються другою половиною X — першою половиною XI ст.³² Меч з Блиштова має всі риси мечів типу S, зокрема, декор у вигляді джгутового плетива, що виконаний у

техніці насічки на тонкому срібному листі, облягає повністю наважку і руків'я. Загальновідомо, що цей декор каролінгського походження визначає стилістичний зв'язок мечів даного типу. окремі мотиви декору: тло у вигляді дрібних насічок, стрічки переплетені з ромбоподібними фігурами, поперек — розділене поле з штриховкою — прикрашають перехрестя і наважку з усіх боків (рис. 10). Головка наважки руків'я прикрашена своєрідним декором, у якому чітко простежуються мотиви деталей голови птаха: очі на виступаючій середній частині, загнутий дзьоб на бокових частинах.

За стилювими особливостями меч з Блистою подібний до екземплярів, що походять з Дніпра поблизу порогів³³. Проте за насиченістю окремими елементами і завершеністю композиції новий меч не має собі рівних. Розчищений дол клинка зберіг залишки тавра-напису — літеру N висотою 2,5 см і сліди ще однієї літери (ingelred — ?). Можливо, це тавро відомої каролінгської майстерні, яка обслуговувала Північну і Східну Європу. З зворотного боку тавра не виявлено, що, можливо, пояснюється сильною корозією металу (рис. 11).

Шліф для повного металографічного аналізу зробили на всьому перетині клинка. Технологічна схема меча складається з наварки сталевих лез на залізну основу з наступною загартованістю усього клинка. Ця схема виготовлення звичайна для європейських мечів X—XIII ст. Якість виконання ковальської наварки сталевих лез висока: зварювальні шви тонкі, чисті, міцно поєднують залізо і сталь. Якість вихідної сировини невисока: у залізі багато великих шлакових домішок, сталь, очевидно, маловуглецева. Мікроструктура сталевих наварок — мартенсит з феритними ділянками і сорбітовидним перлитом. Мікротвердість мартенситу 383—420 кг/мм² (рис. 9, 1, 3, 5).

Дослідження Блистою, як й інших міст Подесення, набуває особливої важливості при вивчені процесу феодалізації новгород-сіверської землі, «окнязювання» території сусідських общин. Матеріали з розкопок сприяють розв'язанню таких питань, як хронологічних етапів формування феодальної вотчини, рівня розвитку ремесла і торговельних зв'язків з великими міськими центрами Русі. Непогана збереженість пам'ятки потребує створення охоронної зони міста, що неможливе без дальших польових досліджень.

Г. А. ВОЗНЕСЕНСКАЯ, В. П. КОВАЛЕНКО, Р. С. ОРЛОВ

Исследования летописного Блистоюита

Резюме

В 1979 г. отряд Новгород-Северской экспедиции ИА АН УССР осуществил стационарные раскопки на территории городища в с. Блистоюа Менского р-на Черниговской обл. Городище на основании письменных источников отождествляется с летописным городом новгород-северской земли — Блистоюитом (упоминаемым под 1151 г.).

В результате раскопок установлено, что укрепления детинца — вал и ров — сооружены на рубеже XI—XII вв., что согласуется с периодом выделения Новгород-Северского княжества после Любечского съезда 1097 г. Укрепления возникли на месте поселения XI в., предположительно сельского типа, к которым относятся три постройки. Исследована усадьба XII—XIII вв. Характер находок отражает новый, городской этап развития поселения и свидетельствует о занятии владельца усадьбы ювелирным ремеслом.

Ко времени возникновения поселения относится находка меча типа датируемого в пределах второй половины X — первой половины XI в. Меч найден в окрестностях с. Блистоюа и хранится в Менском краеведческом музее. Материалы раскопок способствуют выяснению хронологических рамок этапа формирования феодальной вотчины новгород-северских князей.

* Висловлюємо щиру подяку директору музею В. Ф. Покотилі, що сповістив авторів про знахідку меча, який виявлено при розорюванні заболоченої заплави струмка, що у давнину впадав у річку біля городища. Меч знаходить у місцевому шкільному музеї, куди був принесений вчителем М. О. Мишастим, а зараз зберігається в Менському краєзнавчому музеї.

¹ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, стб. 422.

² Арцыбашев Н. С. Повествование о России. М., Т. 1. 1838.

³ Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. Ч. 2. Черниговское княжество. — Спб., 1848.

⁴ Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. — В кн.: Тр. XIII АС М., 1908, т. 2, с. 5; Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. 1, с. 63—64.

⁵ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951, с. 221—222; Зайцев А. К. Черниговское княжество. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 80.

⁶ Лапушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, № 104, с. 322—323; Едомаха И. И. Отчет об археологической разведке в г. Мене и Менском р-не Черниговской обл. в 1959 г. — НА ИА АН УРСР, 1959/20, ф. о. № 3232, с. 15—16. Материалы зберегаются у фондах Чернігівського історичного музею. Колекційний опис № 32, інвентарний № 191.

⁷ Коваленко В. П., Орлов Р. С. Работы Новгород-Северской экспедиции. — АО 1979 г. М., 1980, с. 282.

⁸ Словник гідронімів України. — К., 1979, с. 452.

⁹ Костиков Л. Изба семи государей. — В кн.: Материалы по этнографии России. Спб., 1914, т. 2, с. 6.

¹⁰ Богоявленский С. К. Дворовые деревянные постройки XVII в. — В кн.: Научное наследие. О Москве XVII века. М., 1980, с. 203—209.

¹¹ Толочко П. П. Гончарное дело. — В кн.: Новое в археологии Киева. Киев, 1981, с. 300.

¹² Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі. — Археологія, 1973, № 9, с. 34—40.

¹³ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 46.

¹⁴ Там же, с. 64.

¹⁵ Янин В. Л. Нахodka польского свинца в Новогороде. — СА, 1966, № 2, с. 324—328.

¹⁶ Коновалов А. А. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216; Коновалов А. А. Характеристика медных сплавов украшений из Кривичских курганов у дер. Каблуково. — В кн.: Новое в археологии. М., 1972, с. 152—158.

¹⁷ Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки Х ст. — Археологія, 1983, № 44, с. 60.

¹⁸ Левашова В. П. Височные кольца. Тр. ГИМ, 1967, вып. 43, с. 19—22.

¹⁹ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 101.

²⁰ Там же, с. 80—87.

²¹ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 166.

²² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, Е1-36, вып. 1, табл. XXXV, 7.

²³ Там же, с. 16.

²⁴ Mandel M. Über die Neuen Ausgrabungen in Võimsi. — Изв. АН ЭССР, 1980, т. 29, № 4, с. 373—375, табл. XII, 8.

²⁵ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972, с. 151.

²⁶ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 179, рис. 3.

²⁷ Голубовский П. В. Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль и др.? — ЖМНП, 1903, № 5, с. 132; Зайцев А. К. Указ. соч., с. 81, 87.

²⁸ ГСРД. М., 1962, т. 2, с. 772.

²⁹ Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981, с. 154, 155.

³⁰ Коваленко В. П. Отчет об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. — НА ИА АН УРСР, 1981/31, 30 с.; Коваленко В. П. Отчет об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1980 г. — НА ИА АН УРСР, 1980/52, 30 с.; Едомаха И. И. Отчет об археологической..., с. 14—15; Богусевич В. А. Отчет о разведке на городище Вляхань в 1959 г. — НА ИА АН УРСР, 1958, 1959/14, ф. о. № 5351; Никольская Т. Н. К истории древнерусского города Серенска. — КСИА АН СССР, 1968, № 113, с. 108—116; Загорульский Н. М. Раскопки в Рогачеве. — АО 1973 г. М., 1974, с. 371; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведывательной группы ИА АН в 1973 г. на территории Черниговской обл. — НА ИА АН УССР, 1970/80, ф. о. № 6706, с. 6—8; Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981, с. 120—157.

³¹ Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С. Раскопки в Новгород-Северском. — АО 1979 г. М., 1980, с. 280—281; Коваленко В. П. К вопросу о летописном Листвене. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы. Киев, 1981, с. 119.

³² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие..., с. 27, 28.

³³ Там же, с. 29, рис. 4, 1, 2.

О. К. ФІЛІПОВ

Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межиріччі

Межиріцьке місцевонаходження, що розташоване на Україні в межиріччі р. Рось і її притоки Росави, відоме насамперед групою розкопаних і реконструйованих академіком АН УРСР І. Г. Підоплічком жителі¹. В культурному шарі поселення виявлено велике скupчення виробів і відходів із кременю, а також багато кістяних виробів доброї збереженості. Аналіз цих виробів дає можливість реконструювати деякі технологічні процеси, способи і прийоми розчленування та обробки. Ми переглянули частину колекції кістяних предметів в Палеонтологічному музеї м. Києва в 1975 р. при сприянні І. Г. Підоплічка.

Розчленування кістяного матеріалу. Палеолітичні мисливці із Межиріч уміли розщеплювати бивень ударним способом на масивні і порівняно тонкі заготовки. Сліди такого розщеплення мають багато кістяних виробів. Частіше використовувались пластини бивня, які самостійно розшарувались в процесі його розсихання. При необхідності люди цієї стоянки могли виконувати поздовжнє і поперечне розчленування великих об'ємів за допомогою різців. В середині житла (квадрат 11) І. Г. Підоплічко виявив робочу ділянку, де оброблявся кремінь і розчленовувався бивень поздовжніми виїмками². Декілька бивнів мають також сліди поперечного надрізування. В квадраті 3 трапилася продовгувата частина ребра великої тварини з поперечними надрізами на обох кінцях. Після надрізування кінці ретельно надломувалися. Надрізування часто виконувалось різцем і способом надпилювання поздовжнім лезом пластини із кременю.

Багато подібних виробів із кістки знаходилось за межами житла, розкопаного 1966 р. Там трапилась частина розчленованого ребра (рис. 1), на одному із поперечних розрізів якого простежуються не лише сліди ліній вздовж надрізу, але і сліди, залишені різцем у вигляді тонких маленьких рисок в момент вставлення його в канавку, яка прорізувалася. Їх нахил в один бік є свідченням стабільності положення предмета праці і знаряддя та короткочасності операції дорізування до губчастої маси. В Межиріччі також широко використовувалось і надрубування, характерне для поперечного розчленування рогу.

Кістяні знаряддя та вироби ми розділили за їх можливою функцією. Зрозуміло, що достовірність цих припущень різна. Основою для наших висновків стали: сліди використання і морфології — для інструментів; форма і символіка, що має етнографічні аналогії, — для виробів із спеціальним комунікативно-організаційним значенням. При описуванні кожного предмета подається аналіз технології виготовлення або часткової обробки. І. Г. Підоплічко досить детально описав кістяний інвентар, тоді як технологію обробки і використання він не аналізує. В підписах під рисунками в квадратних дужках ми наводимо згідно з І. Г. Підоплічком місцевонаходження предмета, його функціональне призначення і посилання на працю «Межиріцькі житла...». Ми намагаємося не повторювати опису, даного І. Г. Підоплічком, в тому випадку, якщо іншого нового не виявлено. Зупинимось лише на тих випадках, коли здогадки про призначення тих чи інших предметів, що висловлені ще до нас, суперечать слідам використання речі, морфології або її конструкції.

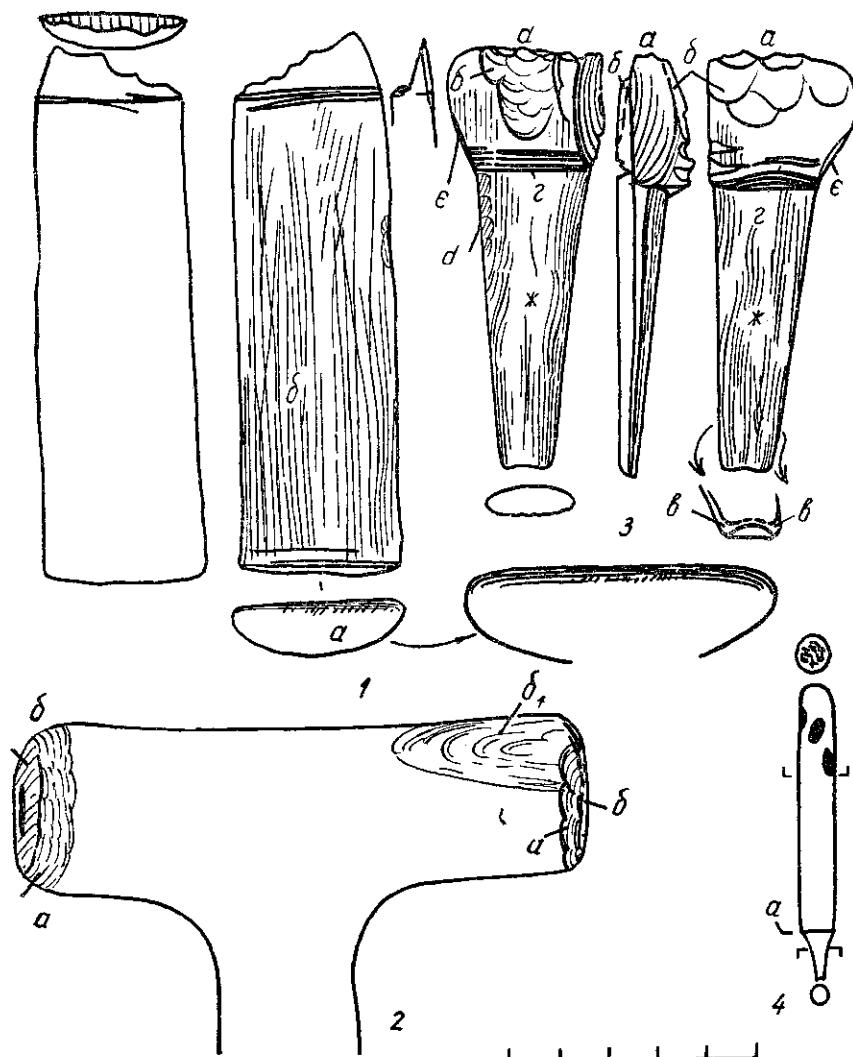

Рис. 1. Кістяні вироби:

1 — ребро із слідами обробки (лошило, другий господарсько- побутовий комплекс [86]); а — сліди поперечного різання; б — сліди скоблення; 2 — молоткоподібне знаряддя із рогу (молоток для розбивання кісток і пом'якшення м'яса, друге житло [169]); а — сліди поперечного лізування; б — сліди зам'ятості; в — негатив сколу, що виник в процесі ударного використання знаряддя; 3 — клиноподібний виріб (сторожок до мисливської пастки, друге житло [167]); а — сліди зам'ятості, б — негатив сколів, що виникли в момент ударів по обушку; в — сліди використання по м'якому волокнистому матеріалу; г — сліди поперечного різання різцем; д — сліди стругання; е — сліди рубання — обгруування; ж — сліди скоблення; 4 — позначник-пансон з обмежувачем а (сторожок до мисливської пастки, друге житло [165]).

Молоткоподібні інструменти. Один із них показано на рис. 1, 2. Від ствала рогу північного оленя відрубали з двох боків коротку масивну частину з гілкою, яка слугувала за руків'я. Активні ділянки знаряддя мають сліди зам'ятості і забитості «б». Негатив сколу «б» також свідчить про кінематику удару.

Клиноподібний виріб із бивня мамонта (рис. 1, 3). Опуклі частини поверхні предмета округлені і заполіровані, очевидно, за допомогою рук. На масивному обушкові помітні сліди забитості «а» і негативи сколів «б», що утворилися в процесі ударів. Масивність також підтверджує ударну функцію. Вузька нижня поперечна грань, що зношена на ділянках «в», дає можливість гадати, що це знаряддя використовувалось також як своєрідне «лошило»: характер потертості вказує на роботу по відносно м'якому матеріалу. Характерною особливістю морфології знаряддя є вичленення робочої і обушкової частин. Знаряддя

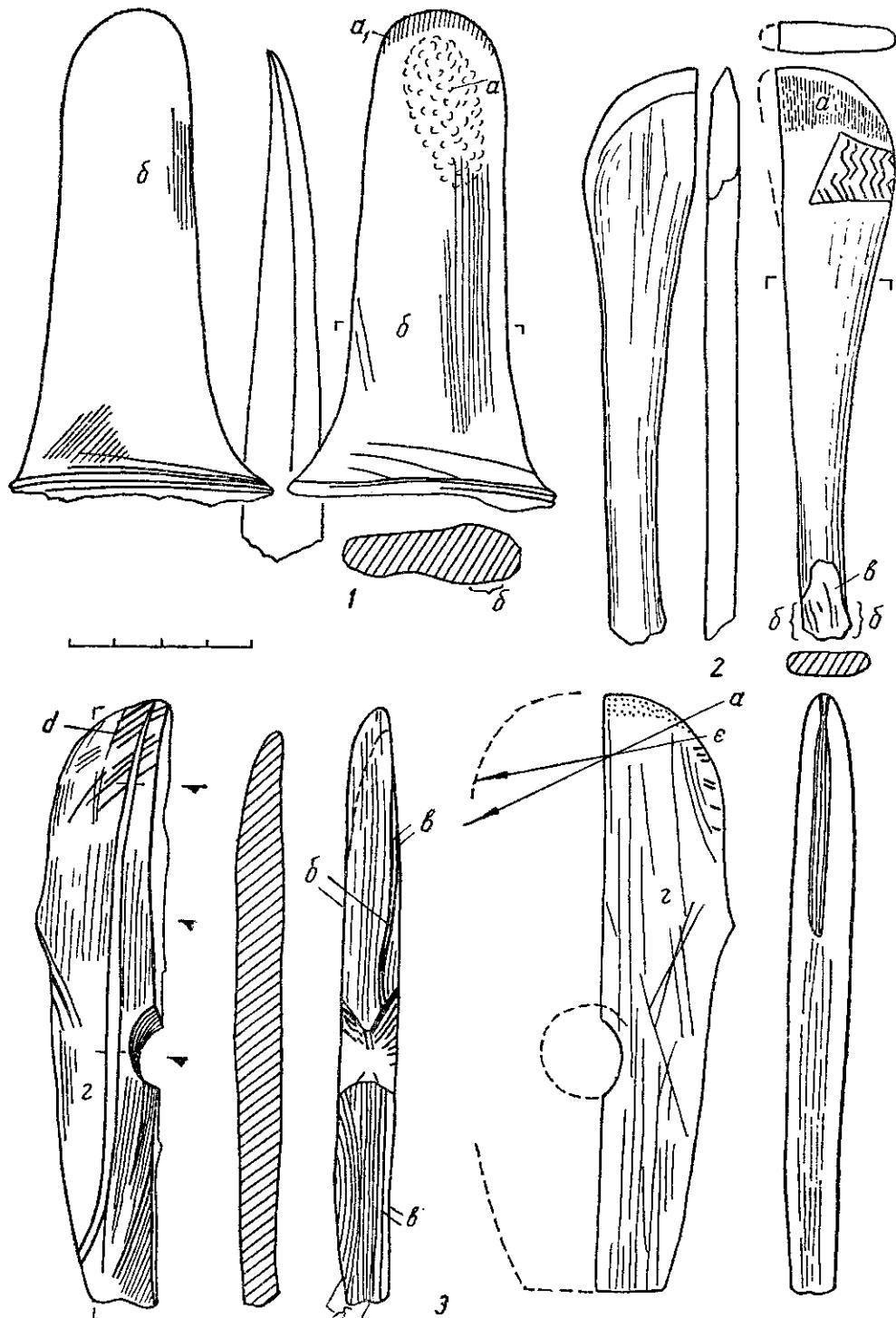

Рис. 2. Кістяні лощила:

1, 2 — скребла з житла № 2: а — сліди стирання об м'який матеріал, б — сліди скоблення; 3 — скребла з житла № 3, 171, 172, 173: а — сліди стирання об предмета різцем, б — сліди різцевого розчленування, в — залишки дна паза розчленування (носка чи скребла в похиленій позиції), г — сліди зносу — скоблення знаряддям.

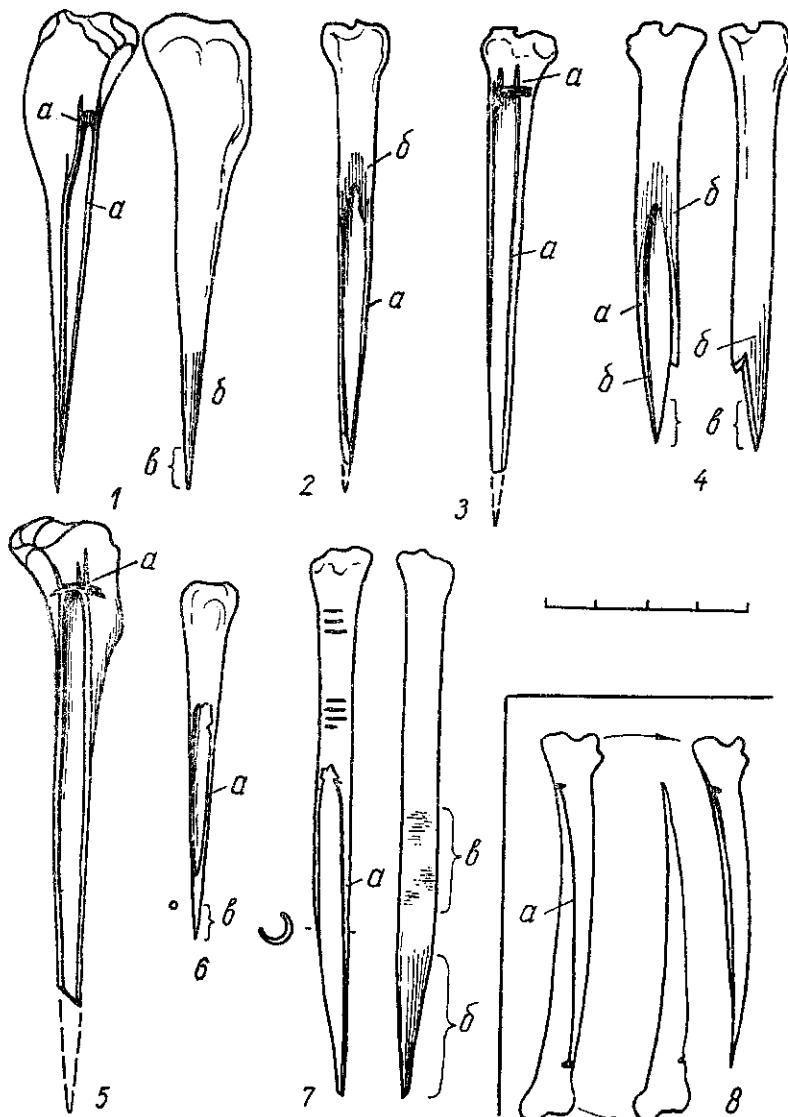

Рис. 3. 1—7 кістяні шила (із різних господарсько-житлових комплексів [181]):

8 — реконструкція їх виготовлення. Сліди виготовлення: а — різання; б — скоблення. Сліди зносу: в — заполірування.

було виготовлено із продовгуватого відщепу бивня. Поперечні надрізи різцем (сліди «г») з наступним потоншенням однієї з сторін за допомогою скоблення добре помітні: сліди, зроблені дрібнозубчатою кромкою, паралельні («ж»). Така ж паралельність зберігається на згинах проскоблених ліній. Поскольки необхідне потоншення зробили скобленням з одного боку, то з іншого злегка вирівняли нерівності «черевної» площини кістяного відщепу. Поверхня залишається нерівною, волосся і сліди часто перетинаються між собою. На окремих ділянках простежуються сліди стругання «д» і рубки — обтесування «е».

Позначник-пушон із бивня мамонта (рис. 1, 4). Цей предмет являє собою круглий в перерізі стержень з чітко виділеними робочою і рукоятковою частинами. Характер загострення нагадує шило з обмежувачем глибини протикання чи пробивання — «а». Ця частина ретельно оброблена струганням. Тупий кінець, зам'ятій, очевидно, від легких ударів, направлених вздовж стержня. Робочий кінець обломаний. Визначеню більш тонких слідів обробки і зношенні заважає кон-

сервуюче просочення, яке надало поверхні залощений вигляд. На поверхні стержня простежуються грубі сліди від ударів. Значення їх не визначене.

Лоціла. Для цих знарядь використовуються як спеціально виготовлені плашки із бивня, так і різні частини ребер, сплощені кінцівки рогів північного оленя або предмети, які вже використовувалися. Виготовлення подібних знарядь із відрізаних або відпилених ребер і відростків рогів просте. Природна форма неначе призначена для виконання цієї функції. Одне із таких знарядь представлена на рис. 2, 1. На робочому кінці є площа витирання, яка зачепила губчасту масу («а») і слабкі лінійні сліди «а». Інше знаряддя у вигляді сплощеного стержня з розширенням, схожим на асиметричну лопаточку, є фрагментом (рис. 2, 2). Він прошкрябаний, рукояткова частина заокруглена. Різкі сліди скоблення неретушованої пластини краєм, що викривився, витерті еластичним матеріалом («а»).

Привертає увагу аналогічне знаряддя (рис. 2, 3) не лише слідами зношення, а й формою, яке піддається реконструкції порівняно легко. Фрагмент з одного кінця заокруглений, що і є робочим краєм лоціла, наявна також площа вітрості по еластичному матеріалу; різкий згин бокової грані також злегка заокруглений. Лоціло в даному вигляді є приблизно половиною колись функціонуючого знаряддя іншої форми. Це був плоский предмет з отвором. Враховуючи площину стирання «а», можна припустити, що лезо відсутньої половини у заокругленого кінця було більш загостреним. Направленість слідів зношування («ж») дає можливість гадати, що лезом шкребли подібно тому, як це робиться ножем при зніманні зі шкури жиру.

Площа знаряддя в процесі роботи була похилою. Предмет з отвором був розрізаний різцевидно-боковим кам'яним знаряддям з двох протилежних площин. Значення розчленування не зрозуміле.

Шила для проколювання еластичного матеріалу (рис. 3). Переважна більшість цих знарядь виготовлялась із трубчастих кісток дрібних тварин, частіше із великої гомілкової кістки зайця (І. Г. Підоплічко). Трубчасті кістки з двома епіфізами використовувались межирічаними дуже раціонально. Діафіз прорізували різцем по діагоналі з двох боків, завдяки чому отримували два вістря з річними руків'ями (рис. 3, 8). Інші подібні шила (рис. 3) також мають сліди аналогічного розчленування («а»). Вістря, яке не зразу загострювалось, обстругувалось, ретельно шкrebлось, часто ставало в розрізі круглим. Ребра біля розрізів також загладжувалися скоблінням («б»). Кінці заполіровувались в процесі роботи («в»). В Межирічах виявлено два вістря з бивня мамонта, віднесені нами до шил (рис. 4, 1, 2). Одне з них із погано заполірованим гострим кінцем виготовлено із тонкої пластини природного відшарування. Шило вирізувалось різцем і загострювалось скоблінням. Функціональне визначення предмета залишається під сумнівом: чітких слідів зношування немає. Привертає увагу отвір в руків'ї. З внутрішнього боку біля краю отвору, прокрученого з двох сторін, простежується за-

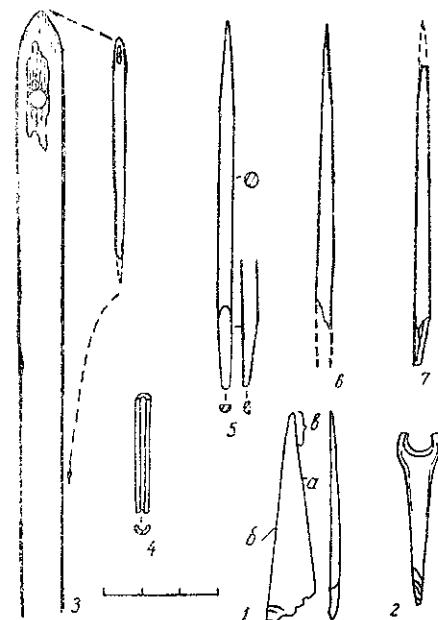

Рис. 4. Шила (?) та інші вістря (із другого житла):

1—2 — шила (?) (1 — проколка [177]; 2 — сторожок до мисливської пастки [167]): 3 — голка (вушко прорізується, потім прокручується); 4 — заготовка для голки; 5—7 — дрібні стержні вістря з черенком для закріплювання в деревкові чи рукояті (наконечники стріл [181]).

поліровка, що вказує на підвішування предмета. Поверхня вістря заполірована.

Голки. Більшість їх виготовлено з тонких стінок дрібних трубчастих кісток, є уламки із бивня. Деякі заготовки ширші за згадані голки (рис. 4, 4). Вушко прорізувалось, потім прокручувалось. Можна допустити, що отвір спочатку прокручувався на тонкій, але дещо ширшій, ніж голка, кістяній пластині, а стержень голки відчленовувався потім.

Готові голки заполіровані під час роботи. Отвір з внутрішньої сторони огладжений: характер заполірування швидше вказує на вовняну нитку, ніж на нитку із сухожилля (рис. 4, 3).

Дрібні стержні із бивня мамонта. Переглянуто три предмети (рис. 4, 5, 6, 7). Один із стержнів добре огладжений, черешок недбало заточений. Два інших оброблені менш детально. Простежуються поздовжні грані з підстругуванням і скоблінням. Кріпильна частина одного вістря у вигляді скошеної фаски, мабуть, закріплювалась у дерев'яному держаку. Торець черешка трохи заокруглений і заполірований на ребрах (рис. 4, 5).

Випрямлячі кістяних стержнів (рис. 5). Один із них із рогу північного оленя (рис. 5, 2). В плоскій частині прокручено отвір. Ширина отворів обох випрямлячів відповідає, певно, найбільшому діаметру існуючих на стоянці стержнів, швидше — держаків і наконечників списів та рогатин, тобто 18—20 мм. Злом одного випрямляча із бивня надзвичайно характерний саме для операції такого роду. В середині отвору простежуються сліди утилізації («1а»), напрям яких показаний стрілкою. Все знаряддя оброблено головним чином скоблінням. За струг правив тонкий край пластини або відщепу, який викришився. Сторона з нанесеними позначками вирівняна на плоскому дрібнозернистому пісковику. Кінець, протилежний отвору, ретельно обструганий. Йому надана долотоподібна форма. З одного боку на кінці простежується легке заполірування, яке показане на малюнку крапками. Кути «б» згладжені і залощені. Припускається, що цим кінцем лощили шкіру, яка обкутувала край, залишивши характерне спрацовування. Масивна пластина, із якої виготовлено випрямляч, вічленовувалась на бивні за допомогою прорізування двох паралельних пазів, а потім виломувалась. Про це свідчать своєрідні сліди, що залишились від операції розрізування бивня різцем («в»). На цьому місці в паз вставлявся різець, який дряпав бічну стінку. Таке розчленування зустрічається, наприклад, в Мізині, Тимонівці і на інших стоянках.

Інший випрямляч, виготовлений із сплощеної частини рогу північного оленя з отвором $2,5 \times 3,7$ см, має характерні виїмки «в», які безперечно вказують на розташування стержня, який випрямляли. Такі виїмки — характерна ознака випрямляча. Короткий важіль обох випрямлячів із поселення Межиріч вказує на те, що випрямлялись порівняно невеликі, швидше кістяні стержні. Найпростіший процес випрямлення полягає в тому, що вигнутий виріб замочується і випрямляється в отворі. В цьому положенні стержень висушується, зберігаючи набуту пряմизну.

На багатьох пізньопалеолітичних стоянках трапляються різні вироби з отворами. Подібні вироби виявлено і в Межирічах. Один із них (рис. 6, 1) являє собою пластину, яку вирізали різцем із значно ширшої пластини бивня, що розсохся, а потім використали її як сировину для виготовлення невеликих виробів з отворами. Процес їх виготовлення надзвичайно логічний: вони відчленовувались від пластини в готовому або майже готовому вигляді. Не виключено, що в даному випадку виготовлялися предмети, зображені на рис. 6, 2.

Поверхня предметів гладка, заполірована по м'якому матеріалу. Перехват виконувався зустрічним струганням («б»). Отвори прокручувались і підстругувались з двох боків. На рисунку показані місця деякого потоншення, схожого на спрацовування («а»). Якщо це дійсно спрацовування, то предмет з парою отворів єдиний в своєму функціо-

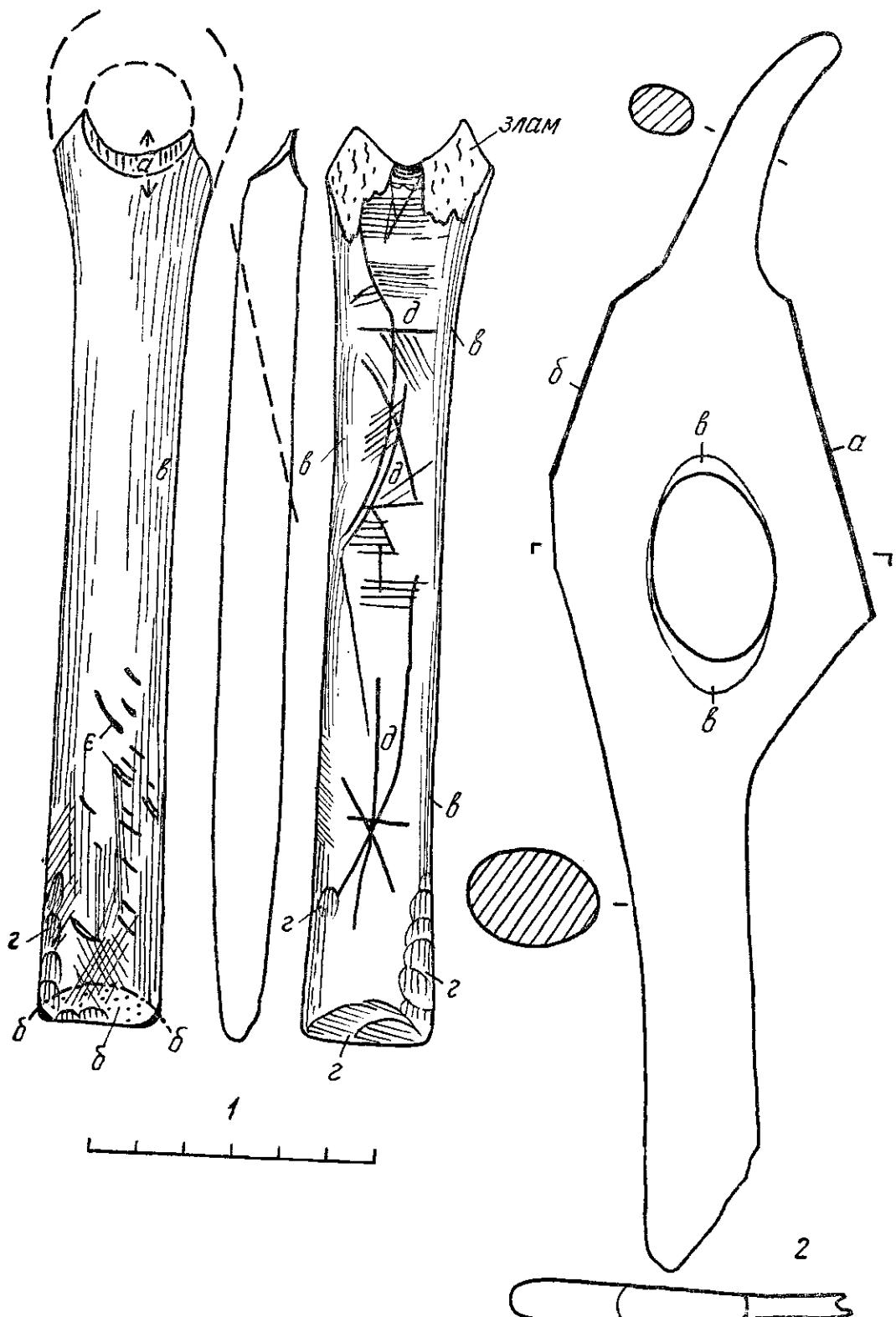

Рис. 5. Випрямлячі кістяних стержнів:

1 — знаряддя із бивня (клинок, друге житло [168]), поверхня із знаками вирівняння на абразиві; а — направленасть слідів зносу від контактів з кістяними стержнями, б — сильний знос з за- поліруванням від роботи кінцем випрямляча по м'якому матеріалу; сліди обробки: в — поз- довжнє скоблення, г — сліди стругання, перекріті скобленням, д — місцевозміщення чітких слідів абразивної обробки, е — царапини, що залишилися від різня, який вставляється в паз; 2 — випрямляч із рогу лівінічного оленя (вирівнювач ременів друге житло [159]); а, б — сліди

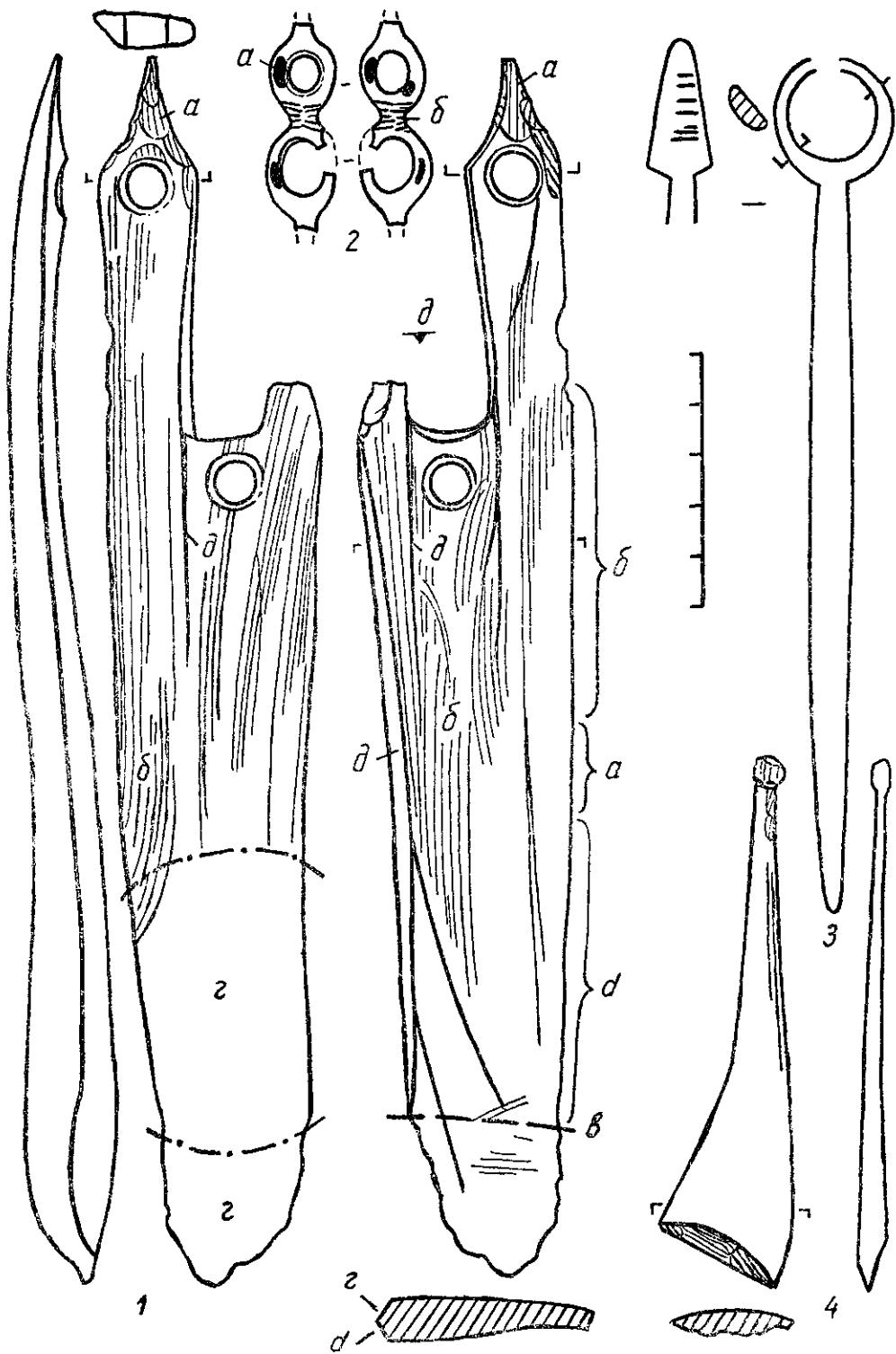

Рис. 6. Кістяні вироби із бивня мамонта:

1 — пластина із бивня, використана для виробів з отвором (сторожок до мисливської пастки, перше житло [167]. Натуральна фактура поверхні і сліди обробки: а — стругання, б — скоблення, в — межа, до якої йшло різцеве різання, г — облом, д — сліди різцевого різання. 2 — кістяні вироби з отвором, на кінцях сучасні обломи (брюшки-застібки, трете житло [2021]): а — легке стиррання (зношування?), б — сліди стругання, які перекріти легкою зашліфовою; 3 — шило-подібний предмет (булавка, трете житло [201]), кінець злегка згладжений; 4 — предмет невизначеного призначення (сторожок до мисливської пастки, друге житло [165]).

нальному призначенні, здавалось, міг би слугувати своєрідною застібкою.

Шпильки, заколки, булавки. Всі ці предмети за рядом ознак не можна віднести ні до наконечників, дротиків, ні до шил. Один виріб із Межиріч ми віднесли до цієї групи. Це великий стержень з кільцеподібним навершям (рис. 6, 3) довжиною близько 17 см. Навершя пошкоджене під час розкопок і погано реставроване. Форма зруйнованої ділянки залишається неясною. На зовнішній стороні навершя нанесено орнамент із найпростіших насічок, що підкреслює і виділяє тендітну кільцеву частину. Протилежний кінець предмета заокруглений і не призначений для проколювання. Все ж кінець протягом приблизно 1 см залощений і згладжений. Решта стержня ретельно вискоблена рівною кромкою крем'яного струга з більшим кутом загострення. Таку кромку має виріб з різцеподібною гранню. Поверху слідів скоблення простежується заполірування. Предмет міг слугувати заколкою для зачіски (?).

Конфігурація іншого предмета невідомого призначення (рис. 6, 4) вирізана із широкої пластини бивня за допомогою різця. Найбільша вузька частина до навершя залощена трохи більше. На цій ділянці можна було прив'язувати шнурок (ремінець).

Фігурки людей. Ці предмети виготовлені із бивня і стилізовані. Не виключено, що окремі вироби могли бути знаряддями (таке ж припущення висловив і І. Г. Підоплічко); по-перше, потоншена частина двох предметів не лише подібна руків'ю, але і відповідає розмірам руки, і, по-друге, стилізація не виходить за межі загальної конструкції лопаткоподібного предмета з руків'ям. На поселенні Межиріч є також інші антропоморфні предмети менших розмірів і головне іншої форми. Всі фігурки людей ми відносимо до символічних предметів. Всього ми проглянули чотири антропоформні зображення. Два з них фрагментовані.

Перша фігурка (рис. 7, 1) являє собою жіноче стилізоване зображення, вирізане із пластини, що сама відшарувалась від бивня. Структура відшарування помітна в ложбинці з тильної сторони широкої частини. Форму отримали в процесі стругання («а») кам'яним ножем попередньо замоченої заготовки, потім виріб вигладили скобленням («б»). Лицева сторона прискоблена кам'яним лезом з кутом загострення більше 60°. Широка частина з цієї сторони має сліди абразивного вирівнювання («в»). Обидві сторони злегка згладжені по м'якому матеріалу. Фігурка орнаментована і позначена жіночим трикутником.

Друга фігурка (рис. 7, 2) являє собою ніби фрагментований варіант першої. Якщо не враховувати відсутність абразивної обробки, то предмет виготовлено аналогічними прийомами. Лицева сторона перед нанесенням орнаменту ретельно вирівняна струганням і скобленням. Лезо для скоблення мало кут загострення більше 60°. На руків'ї немає слідів утилізації, а на широкій частині на одному з країв з обох сторін нібіто є дуже слабке заполірування м'яким матеріалом, однак не має впевненості, що це сліди утилізації, а не обробки («в»).

Третя фігурка (рис. 7, 3) довжиною близько 7 см. На ній є чіткий трикутник — знак жіночої статі. Вузьку частину виділили за допомогою пилиння («в»). Лицева сторона ідеально вирівняна на абразиві з допомогою скоблячого леза з кутом загострення більше 60°. Тильна сторона також плавно заполірована і закруглена.

Четверта фігурка (рис. 7, 4) є єдиною фігуркою людини з зображенням лиця. Очі — ямки прокручені, а рот прошкребано вістрям. З тильної сторони ломітні поздовжні лінії, прошкребані дуже тонкими різцеподібно-боковими чи кутовими знаряддями («б»).

Підвіски (рис. 8, 1—5) *. Це символічні вироби, виготовлені із різців північного оленя. Простежуються два способи кріплення: отвір і надпил навколо проксимального кінця. Отвір прокручувався кам'яним

* Серед межиріцьких знахідок були і вироби з бурштину погано збереженості. Форму реконструювали (рис. 8, 6).

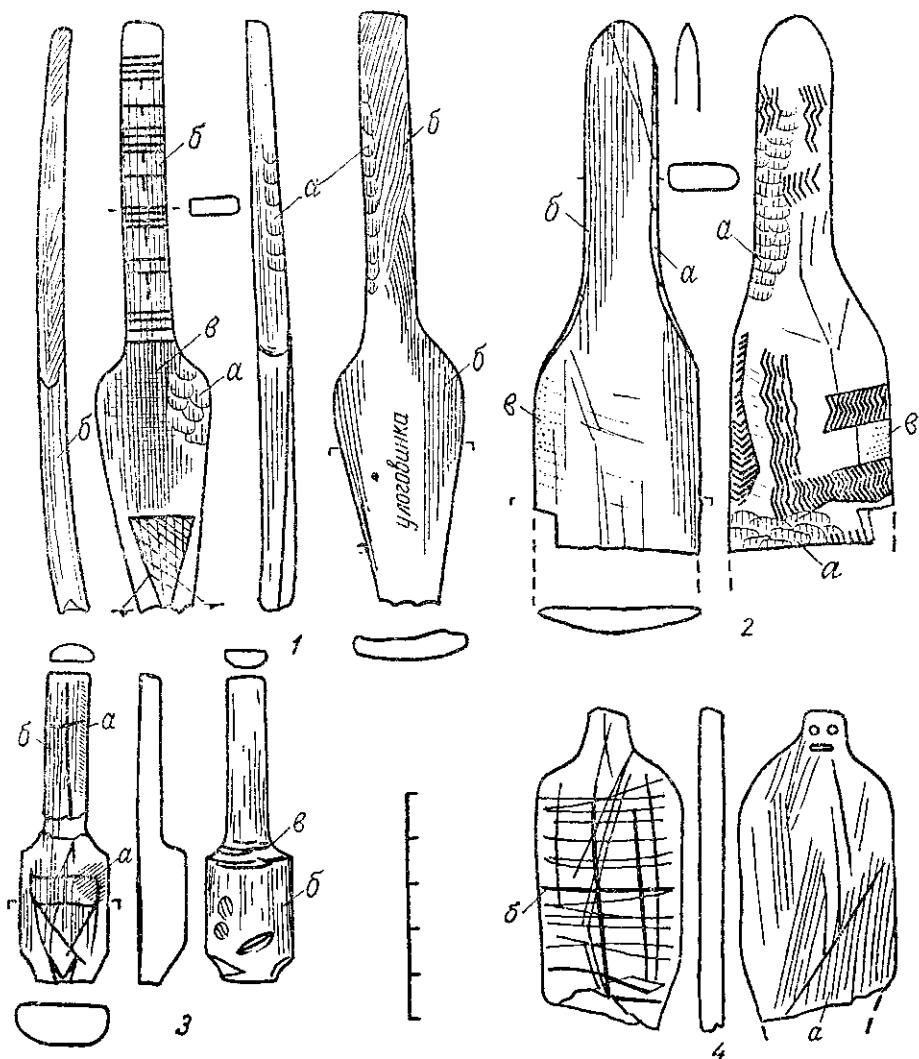

Рис. 7. Антропоморфні вироби (верхні із другого житла, нижні — із першого [205]):
 1 — зображення «жінки» (обробка: а — стругання, б — скоблення, в — абразивне вирівнювання); 2 — фрагментоване зображення «жінки» (обробка: а — стругання, б — скоблення, в — сліди утилізації від м'якого матеріалу лопаточка для обробки шкір [175]); 3 — зображення «жінки» (обробка: а — абразивне вирівнювання, б — скоблення різцевидним знаряддям, в — пилиння); 4 — фігурка з зображенням обличчя (а — сліди скоблення, б — сліди гравірування, очі — ямки прокручені, рот процарапаний вістрям).

вістрям з двох боків без прорізування або з прорізуванням та проскоблюванням жолобка, як це було у голок. Надпіл навколо кореня, де звичайно прокручувався отвір, слугував для прив'язування. На деяких із цих прикрас є поперечні надрізки — знаки.

Технологія гравірування. Загальною закономірністю для пізнього палеоліту є широке використання геометричних знаків. Межиріцький орнамент не виходить за рамки мізинського стилю, а в технологічному відношенні демонструє всі нехитрі прийоми гравірування в кам'яному віці. Привертає увагу поверхня предметів, на якій наносили орнаментальні мотиви. Вона ретельно вигладжувалась, горбочки зістругувались і дуже часто нерівності підлягали абразивному сточуванню на плоскому камені. Якщо ж поверхня і була відносно рівною, вона все одно підлягала скобленню лезом з кутом загострення більше 60°. Як показують наші досліди, для таких робіт ріг, бивень і інший кістяний матеріал необхідно замочувати. В цьому випадку крем'яний інструмент довго не спрацьовується і не підправляється.

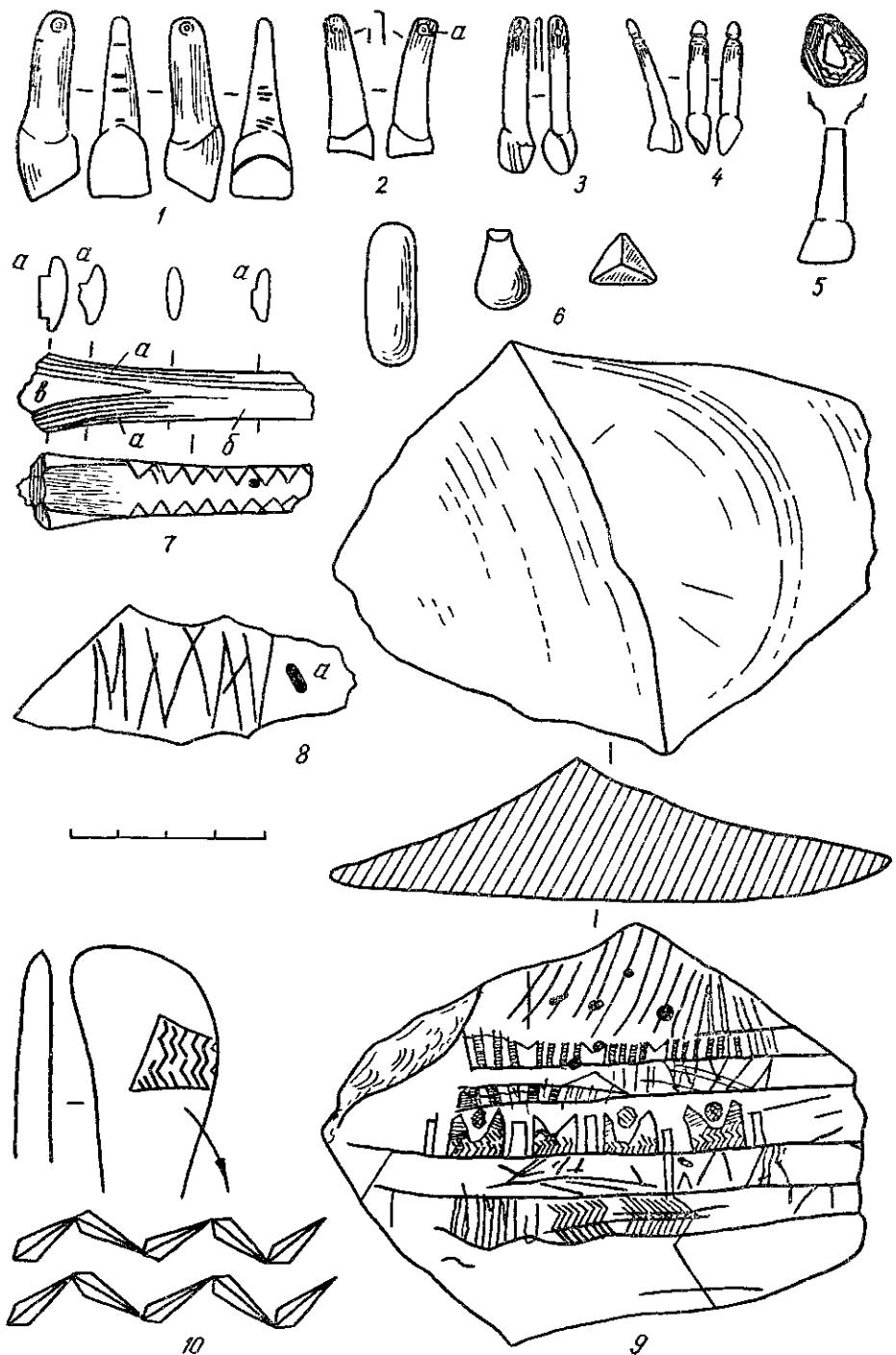

Рис. 8. Символічні вироби і орнаментальні мотиви із Межиріч:

1—5 — підвіски (із різних житлових комплексів [208]); 6 — оброблені кусочки бурштину із різних житлових комплексів; 7 — пластинка з орнаментом (обломок «шипички» для наколювання шматків м'яса під час їжі, житло № 1 [210]); а — сліди різцевого різання, б — наскрізне про-різування, в — обломок; 8 — пластинка з орнаментом, бивень (можливе зображення мамонта [210]). а — сліди удару; 9 — відщеп бивня з багатоярусною гравірованою композицією, заливаним покрасію (сліди ударів, що нанесені з верху гравірок); зображення нанесено до відділення відщепу (гадане зображення жителів, знахідка з першого житлового комплексу [212]); 10 — реконструкція гравіровки кінцевим кутом різця в трапеційній позиції «від себе».

На стоянці Межиріч виявлено орнаментовані вироби. Один із них (бивень) з чіткими слідами різцевого відщарування («а») від більш масивної заготовки (рис. 8, 7). Різець був боковий чи кутовий. Прорізування виконувалось з двох боків назустріч. В частині «б» зроблено наскрізне прорізування, в частині «в» видно структуру облому. Поперечний перетин ліній орнаменту проводився одним різким рухом від внутрішньої частини предмета назовні. Таке процесування вістрям простежується і на інших предметах (рис. 8, 8). Зокрема, складне символічне зображення, що лишилось на відшепі бивня, нанесено вістрям (рис. 8, 9). Спочатку процарапали значно глибші горизонтальні лінії. Частина нижньої лінії зигзагоподібна через зрив під час руху вістря по округлій поверхні. Головний мотив — М-подібні фігури, які повторюються на горизонтальних смугах. Вони чергуються з вертикальними стовпчиками, які в одному випадку прокреслені чітко, в іншому — не дбало. Незважаючи на недбалість рисунку, добре простежується план роботи від загального до деталів. Найбільш важливі елементи виділяються штрихуванням. В останню чергу фігури заповнювались сіткою або «ялинкою».

Межиріччани володіли і іншими значно досконалішими прийомами гравірування. Так, орнамент на згадуваному лощилі (рис. 2, 2; 8, 10) зроблено специфічним прийомом, який з'явився з потребою нанесення точних ліній. Мотив із паралельних зигзагів нанесений в позиції «від себе» своєрідним кам'яним «різцем-штихелем». Заглиблення у вигляді борозенки зроблено під натиском одним рухом з умілим виходом на рівень поверхні предмета, що можливо лише тоді, коли кістяний матеріал був дуже вологий. Подібний орнамент є і на одній із жіночих фігур (рис. 7, 2). У іншої фігури (рис. 7, 1) на шийці прошкрябано вістрям орнамент; мотив чотирьох паралельних смуг чергується з двома або однією. Характер прошкрябування вказує на прагнення до точності і пряմизни: прошкрябування зроблено короткими ділянками, що з'єднані разом (рис. 7, 1). Інструменти для нанесення ліній були дуже прості. Застосовувались різцеподібно-серединні знаряддя й інші різці.

В цій роботі ми поставили перед собою вузьке конкретне завдання дати техніко-морфологічний аналіз слідів обробки кістки, рогу і бивнів з поселення Межиріччя. Необхідно відзначити, що окрім і особливо найпростіші способи і прийоми обробки навряд чи зможуть характеризувати своєрідність обробки на цій пам'ятці. Але поєднання прийомів може охарактеризувати локальні технологічні відмінності, якщо місцезнаходження багате на кістяні вироби. На виробах з визначеною складністю цілісної структури будуть, мабуть, сліди обробки більшої значимості порівняно з аналогічними слідами частково оброблених предметів. Технічні еквіваленти в середині цих знарядь, наприклад пази для вкладишів у наконечників і ножів, можуть розрізнятись на кожній стоянці за технологією виготовлення і конструктивними особливостями. Так, на місцезнаходженні Кокореве I в Сибіру застосовувалось глибоке розпилювання пазів; в Кокоревому II неглибокі пази прорізувались — прошкрябувались вістрям, а потім перекривались густими поперечними надпилами. Кам'яні кругоретушовані вкладиші в останньому випадку приkleювались.

До цього можна ще додати своєрідність первинного розчленування кістяного матеріалу. В Кокоревому I ріг обломувався ударом по другому предмету без попереднього поперечного надрубування, в Кокоревому II простежується поперечне пильняння, а потім облом.

На жаль, ми не проглянули матеріал близьких Межиріччам пам'яток, наприклад матеріали із Мізина. В Межиріччі простежується різноманітність прийомів обробки кістяного матеріалу і його раціональне використання. Розчленування: 1) розщеплення бивня, який має первинну сітку поздовжніх тріщин розсихання; 2) поперечне надрізування бивня і інших кісток; 3) поздовжнє надрізування; 4) поперечне надрубування. На матеріалах стоянки добре простежується використання

природних форм кісток тварин. Інколи ці форми трохи підпрацьовувались. Подібні предмети використовувались в операціях, які були критерієм відбору відповідних форм. До таких знарядь можна віднести лопату із ребер або шила із трубчастих кісток з епіфізом замість руків'я. При обробці широко застосовується найбільш поширене в пізньому палеоліті операція — скоблення.

Раціональне використання матеріалу виявляється у всьому: предмети ломаються, але не викидаються, а переоформлюються. Такі деякі лощила, така раціональність технології виготовлення шил з прагненням отримати із однієї гомілкової кістки зайця зразу два шила з використанням обох епіфізів, така технологія виготовлення предметів з отворами, які прокручуються або прорізуються на основі значно більшої величини. Така ж і технологія гравірування, коли майстер ретельно попередньо вирівнює поверхню на абразиві. Раціональність використання матеріалу, ефективність обробки, а також універсальність використання виробів притаманні і іншим пізньопалеолітичним господарчим одиницям. Тому техніко-морфологічний аналіз слідів обробки і слідів використання важливий не стільки для культурної ідентифікації комплексів, скільки для їх господарсько-технічної характеристики.

А. К. ФІЛІППОВ

Обработка и использование костяных предметов на позднепалеолитическом поселении Межиричи

Резюме

На стоянке Межиричи (Украинская ССР) наблюдаются следующие способы и приемы обработки костяного материала. Расчленение: 1) расщепление бивня, у которого имеется первичная сеть продольных трещин рассыхания; 2) поперечное надрезание бивня и других костей; 3) продольное надрезание; 4) поперечное надрубание. На материалах стоянки прослеживается использование естественных форм костей животных.

В изготовлении изделий наблюдается рациональный подход в использовании тех или иных операций в определенной последовательности, что выражалось в стадиях обработки. На стоянке отмечается рациональность использования костяного материала: предметы ломаются, но не выбрасываются, а переоформляются.

В технологии гравирований обращает на себя внимание предварительная подготовка поверхности в виде тщательного выравнивания и заглаживания. Гравировка производилась процарыванием, скоблением острієм или более совершенным специфическим резанием. Характер проскабливания указывает на стремление к точности и прямизне. Инструментами для нанесения линий могли служить резцевидно-срединные орудия и другие «острия» с прочными режущими кромками.

Реконструкция технологии на тех или иных позднепалеолитических стоянках чрезвычайно важна для анализа хозяйственно-бытовых комплексов и выяснения уровня развития техники каменного века. Материал с поселения Межирич свидетельствует о большом разнообразии приемов и способов обработки кости, о сложности технологических задач и решений их простейшими техническими средствами.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Л. А. ЧЕРНИХ

Поховання катакомбної культури на Південному Бузі

Довгий час дослідники обмежували територію поширення пам'яток катакомбної культури на південному заході долиною нижньої течії р. Дніпро, хоч окремі катакомбні поховання відомі ще на початку століття набагато південніше визначених меж¹. У результаті розкопок

¹ Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — Киев, 1969; Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — Киев, 1976.

² Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища..., с. 127; Пидопличко И. Г. Межиричские жилища..., с. 194, рис. 817.

останніх десятиліть в курганах Північно-Західного Причорномор'я виявили багато поховань катакомбної епохи, а поблизу м. Миколаєва наявіть сліди поселення². Це змінило уявлення про територію поширення пам'яток катакомбної культурно-історичної області і змусило дослідників по-новому підійти до розв'язання питання походження і розвитку цієї культури. Останнім часом у працях дослідників намітилась тенденція до розчленування катакомбних поховальних пам'яток Північного Причорномор'я на два культурно-хронологічних горизонти з врахуванням специфіки розвитку кожного з окремих регіонів. Але критерії такого розподілу не завжди співпадають у різних дослідників, особливо в оцінці раннього хронологічного горизонту. Відносно другого хронологічного горизонту катакомбних поховальних пам'яток, який називають «розвинутим і пізнім» етапом, існує більш виразна єдність думок — відзначаються такі загальні риси поховального обряду, як встановлення єдиного типу поховальних споруд у вигляді катакомб з округлою вхідною ямою і овальною поховальною камерою, переважання у позі поховань витягнутого положення на спині, більша різноманітність у типах керамічного посуду, яке відображає характерну для цього етапу неоднорідність розвитку матеріальної культури кожного з регіонів³. На території Північно-Західного Причорномор'я пам'ятки раннього етапу, для яких характерна близькість рис поховального обряду з похованням донецького типу, нечисленні. Основну масу становлять поховання другого хронологічного етапу, специфіка яких на території степового Побужжя і Пойнгуля дала можливість виділити їх в інгульську культуру⁴.

Розкопками Південно-Бузької експедиції АН УРСР у 1969—1972, 1974, 1976 рр. на степовому правобережжі р. Південний Буг поблизу сіл Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчине Миколаївського р-ну та Покрівка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. дослідили 46 катакомбних поховань, впущених в краї насипів 17 курганів⁵. Ці поховання обмежують з південного заходу ареал пам'яток, включених в інгульську культуру. У даній статті подано сумарну характеристику поховального обряду південно-бузьких катакомбних поховань, а також спробу визначити їх місце серед пам'яток катакомбної культурно-історичної області.

Кількість катакомбних поховань у кожному з досліджених курганів Південного Бугу різна — від одного-двох до дев'яти. Чіткої системи у розміщенні поховань у насипах не простежується. Так, у 14 курганах з одним—трьома похованнями більшість з них знаходилась на північний схід, схід, південний схід і південь від центру кургану, тобто у межах 30—180° кола насипу, а два поховання — на захід і північний захід від центру насипу (гр. 1, к. 4, п. 17; гр. 2, к. 8, п. 7). Лише у трьох курганах (№ 1, гр. 1, 2, 4, 6, 8) з п'ятьма—дев'ятьма похованнями вони розміщувались по колу навколо центру насипу. Більшість поховань впущено на незначну глибину, що значно утруднює дослідження поховальних конструкцій. Як правило, нижня частина поховальної камери знаходилась у верхніх шарах материкового суглинку, а склепіння і вхідна яма — у насипі, таким чином, у більшості випадків простежувались лише контури dna поховальних камер, переважно овальної форми, і частина склепіння — на 0,2—0,5 м (19 поховань). Шість поховань були повністю споруджені у насипі, і їх поховальні споруди простежити не вдалось. Поховальні конструкції 21 поховання простежені більш-менш повністю. Вони являли собою катакомби з округлими, у двох випадках — овальними у плані вхідними ямами і овальними поховальними камерами. Єдність найважливіших ознак поховального обряду для південно-бузьких поховань, а також зафіковані окремі деталі дають можливість припустити аналогічний тип поховальних конструкцій і для тих поховань, де вони не простежувались.

Вхідні ями розміщувались під прямим кутом до довгої осі поховальних камер і з'єднувались з ними двома способами: вхідна яма частково нависала над камерою або ж знаходилась від камери на деякій

відстані і поєднувалась з нею через короткий лаз довжиною від 0,2 до 0,5 м. Серед конструктивних особливостей у будові вхідних ям слід відзначити наявність сходинок на дві (гр. 1, к. 4, п. 17; гр. 6, к. 2, п. 25) і невеликих порогів перед входом (гр. 4, к. 1, п. 20, 21, 24; гр. 7, к. 4, п. 17; Новоюр'ївка, к. 1, п. 12). Вхідний отвір, як правило, був заповнений ґрунтом, однорідним з заповненням вхідної ями і поховальної камери; а у похованнях 25, 30, 32 (гр. 6, к. 2) вхід закривали брили вапняку, у похованні 12 (гр. 7, к. 4) — каміння.

Поховальні камери направлені в бік центру насипу, дно їх, як правило, нижче дна вхідної ями на 0,1—0,7 м. Склепіння камер у більшості випадків зруйноване, але там, де воно частково збереглося, його форму можна реконструювати як півсферичну.

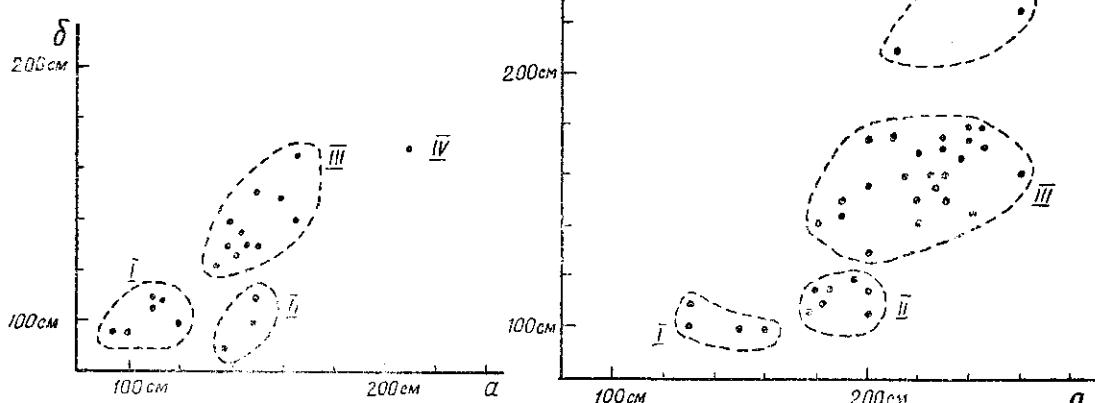

Рис. 1. Графік групування вхідних ям за розміром:
а — ширина, б — довжина.

Рис. 2. Графік групування поховальних камер за розміром:
а — ширина, б — довжина.

Отже, катакомби Південного Бугу, незважаючи на деякі відмінності в деталях конструкції, відносяться до того типу поховальних споруд, який характерний для другого хронологічного етапу катакомбної культурно-історичної області і являють собою широке розповсюджене явище на територіях Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Приазов'я.

При наявності певного стандарту в пропорціях форм катакомбні поховальні споруди Південного Бугу різні за розміром: так, розмір вхідних ям коливається від 1 м × 1 м до 2,1 м × 1,7 м, а поховальних камер — від 1,3 м × 1 м до 2,6 м × 2,6 м. Побудова графіків групування розмірів вхідних ям (рис. 1) і поховальних камер (рис. 2) дала можливість розділити ті й інші на чотири інтервальні групи. Табл. 1 і 2 показують, що зв'язок між розміром вхідних ям і поховальних камер не сталий, а іноді поховання з великими розмірами поховальної камери мають вхідну яму незначних розмірів (гр. 4, к. 1, п. 24; гр. 6, к. 2, п. 30; гр. 7, к. 4, п. 12; гр. 8, к. 1, п. 12; Покровка, к. 3, п. 7), і навпаки, поховання з невеликими поховальними камерами мають більші вхідні ями (гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 7, к. 4, п. 17), але при цьому простежується певна тенденція зв'язку між розміром вхідних ям і камер. Розмір більшості поховальних споруд відноситься до третьої інтервальної групи, тобто розмір вхідних ям в межах довжини від 1,4 м до 1,65 м, ширини — від 1,2 м до 1,65 м, розмір поховальних камер в межах від 1,8 м до 2,7 м, довжини — від 1,25 м до 1,8 м. Власне, ці розміри відображають простір, необхідний для поховання дорослого індивіда у витягнутому положенні.

Більшість катакомб Південного Бугу — це поодинокі поховання (36). Шість мали два небіжчики, п'ять з них (гр. 2, к. 8, п. 7; гр. 5,

Таблиця 1. Групування поховань за розмірами поховальних споруд *

Номер поховання	Вхідні ями				Поховальні камери			
	1 д. 100—120 ш. 100—120	2 д. 140—145 ш. 90—100	3 д. 140—165 ш. 120—165	4 д. 210—210 ш. 140—180	I д. 130—160 ш. 100—110	II д. 175—270 ш. 105—115	III д. 180—270 ш. 125—180	IV д. 210—260 ш. 200—220
НЮ.1.9**					*			
4.1.19					*			
6.4.56					*			
8.1.5	*				*			
7.4.17			*			*		
5.3.3.						*		
5.3.4						*		
8.1.18						*		
6.1.4.			*			*		
4.1.20	*		*			*		
6.2.4	*					*		
3.1.15							*	
П.3.7	*						*	
7.5.11							*	
1.4.15							*	
НЮ.1.12			*				*	
5.1.4			*				*	
6.2.31							*	
8.1.14			*				*	
4.1.24			*				*	
4.1.23							*	
5.1.3							*	
6.4.15							*	
K.1.4							*	
2.6.13							*	
6.2.33			*				*	
6.2.32							*	
6.2.26		*					*	
6.1.9							*	
4.1.21			*				*	
8.1.8			*				*	
7.4.12	*		*				*	
7.4.25		*					*	
1.4.17		*					*	
8.1.12	*						*	
2.8.7							*	
7.3.5			*				*	
6.2.25			*	*			*	
8.1.15			*				*	
6.2.30	*						*	

* д. — довжина; ш. — ширина.

** Перший знак (цифра чи буква) — вказує номер курганної групи, другий — кургану, третій — поховання.

к. 2, п. 19а; гр. 7, к. 3, п. 5; гр. 7, к. 4, п. 25; гр. 8, к. 1, п. 14) — парні, одночасові поховання, а у п. 14—15, гр. 3, к. 1, очевидно, мало місце підзахоронення, в результаті чого рештки кістяка першого похованого і його інвентар були зміщені і знаходились у заповненні камери. Аналогічні випадки у великій кількості відомі у катакомбних похованнях Кримського Присивашся, а також відзначенні в Приінгуллі⁶. Два поховання мали три кістяки (п. 25, гр. 6, к. 2) і вміщували два різночасових поховання, які здійснені через дві входні ями — спочатку жінки з немовлятами, потім чоловікі похилого віку. Можливо, різночасови-

Таблиця 2. Розподіл поховань за розмірами поховальних споруд

Розмір входної ями	Розмір камер				
	I	II	III	IV	
4 3	7.4.17 6.1.4 4.1.24 6.2.33 4.1.21 8.1.8 7.4.25 7.3.5	Новоюр'ївка, 1.12 6.2.31	6.2.25 6.2.25 8.1.15	6.2.25	
				6.2.26	
				1.4.17	
		Покрівка, 3.7 7.4.12 8.1.12		6.2.30	
2	8.1.5	4.1.20 6.2.4			
1					

ми були захоронення в п. 5, гр. 8, к. 1, поскільки не всі кістки двох скелетів, притиснутих до стінки, протилежної входу, були на місці.

У положенні небіжчиків зафіковані такі пози. 1. Витягнутий на спині (найчисленніша група поховань — 26). Руки у більшості випадків витягнуті вздовж тулуба, зрідка одна або обидві зігнуті у лікті з кистями на тазових кістках. 2. На правому боці, ноги слабо зігнуті в колінному і тазостегновому суглобах, права рука витягнута, ліва зігнута у лікті, кисті в області тазу (8 поховань). 3. На спині з зігнутими в колінах і поставленими догори ногами (5 поховань). Ноги або лежали по один бік від тулуба, або розпались ромбом, руки витягнуті.

У двох похованнях (гр. 7, к. 4, п. 25 і гр. 8, к. 1, п. 14) трапились розчленовані скелети, причому у першому випадку такий скелет лежав поряд з витягнутим. У п. 15, гр. 6, к. 4 скелет лежав на лівому боці, ноги зігнуті під прямим кутом, кістки грудної клітини і рук перемішані, кисті і ступні відсутні. В п. 25, гр. 6, к. 2 положення другого небіжчика-чоловіка є незвичайним для катакомбних поховань — на спині з сильно зігнутими ногами, п'ятки піджаті до тазу, руки зігнуті у ліктях, кисті спрямовані до плечей. Подібне положення рук у похованнях лише з деякими відмінностями зафіковане у двох пізньокатаомбних захороненнях з розкопок Запорізької експедиції⁷.

Орієнтація похованих різна і залежить насамперед від розміщення могили у кургані, тобто небіжчики, як правило, лежали у камері головою наліво від входу.

Поховальний інвентар виявлено у 35 похованнях, більшість якого становить ліпний посуд. Всього трапилося 43 посудини — 36 цілих і 7 фрагментованих. У 23 похованнях виявлено по одній посудині, у 7 — по дві, у 2 — по 3 посудини. З технологічного боку кераміка досить одноманітна, посудини виготовлені вручну, тісто з домішками піску, на зовнішній і внутрішній поверхнях добре помітні розчоси, хоча га зовнішній поверхні орнаментованих посудин вони звичайно за-гладжені. Посудини жовтого, чорного, коричневого кольору. Кераміч-

ний комплекс виявляє, з одного боку, велику різноманітність форм посуду, з другого — намічається стабільність техніки, у їх орнаментації переважають мотиви паралельних рядів глибоко прокреслених ліній, які займають або верхню частину, або всю поверхню посудин, проміжки між якими заповнені косими насічками, ямками, хрестиками. Прокреслені лінії утворюють трикутники, хрестоподібні і Х-видні фігури, ови та хвилясті лінії. За формою всю кераміку можна розділити на вісім груп (рис. 3).

1. Горщики з трохи відігнутими назовні або потовщеними вінцями, «комірцем», короткою S-видною шийкою, високими плічками, тулубом, який звужується до неширокого плоского дна. Більшість з них не орнаментовано, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами. Три посудини оздоблені в основі шийки і на плічках прокресленими лініями. Це найчисленніша група посудин (11 цілих і 2 фрагментованих), які виявлено у похованнях з різним положенням скелетів. Подібний тип посудин широко представлений у катакомбних похованнях Нижнього Подніпров'я, Північно-Кримського Присиавашя, Приазов'я, Нижнього Подоння.

2. Горщики з прямою короткою шийкою, покатими плічками, широким плоским дном. У цій групі виділені два типи: А — дві посудини, орнаментовані в основі шийки прокресленими горизонтальними лініями, на плічках — трикутниками, направленими вершинами вниз, одна — неорнаментована, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами.

Тип Б — невеликі посудини, одна з них у верхній частині тулуба і у придонній частині оздоблена відбитками штампу — «личинками», два — неорнаментовані, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами. Посудини типу А характерні для поховання розвинутого і пізнього етапів і поширені на територіях Подунав'я, Поінгулля, Північного Криму і Нижнього Подніпров'я; посудини типу Б трапляються рідше, особливо посудина з поховання № 26 (гр. 6, к. 2), яка знаходить аналогії у катакомбних комплексах, а техніка орнаментації — у кераміці з поселення Бабине III⁸. У південнобузьких похованнях посудини цієї групи трапились з положенням скелетів «витягнуто» і «слабоскорчено на правому боці».

3. Два плоскодонних горщики з ребром у верхній третині корпуса. Один з них орнаментовано в основі шийки вертикальними відбитками шнура (гр. 6, к. 4, п. 5 — положення скелету порушене), другий орнаментований у верхній третині чотирма горизонтальними рядами відбитків тесьми, а на корпусі овами, виконаними у тій же техніці (гр. 7, к. 6, п. 11), положення скелету слабоскорчене з розворотом на правий бік. Аналогічно орнаментована посудина відома з Вільногрушевки (к. 4, п. 14)⁹. С. Н. Братченко відзначає для низькодонських поховань появу ломаного профілю (з ребром) на пізньому бахмутському етапі¹⁰.

4. Приземкуваті широкогорлі посудини з трохи відігнутими назовні вінцями, округлим тулубом, широким плоским дном. Один з них орнаментовано на плічках насічками і на корпусі трикутними фігурами з прокреслених ліній, другий без орнаментації, поверхня посудин покрита розчосами. Обидва трапились у похованнях з витягнутими скелетами. Аналогічної форми посудина виявлена у Північному Криму у похованні з витягнутим положенням скелету¹¹.

5. Горщики з високою прямою шийкою, плоско зрізаними вінцями, з різким переходом до кулястого тулуба, плоским, добре виділеним дном. Вони багато орнаментовані на всій площині поверхні у техніці прокреслення. Зовнішня поверхня підлощена. Всього чотири посудини трапились у похованнях з витягнутим положенням небіжчиків. Подібний посуд виявлено у похованнях розвинутого етапу катакомбної культури у Північному Криму, але дещо різняться технікою орнаментації — шнурова, іншою формою дна.

6. Амфори — посудини з високою, як правило, прямою шийкою, кулястим тулубом, плоским добре виділеним дном. На плічках, у місці

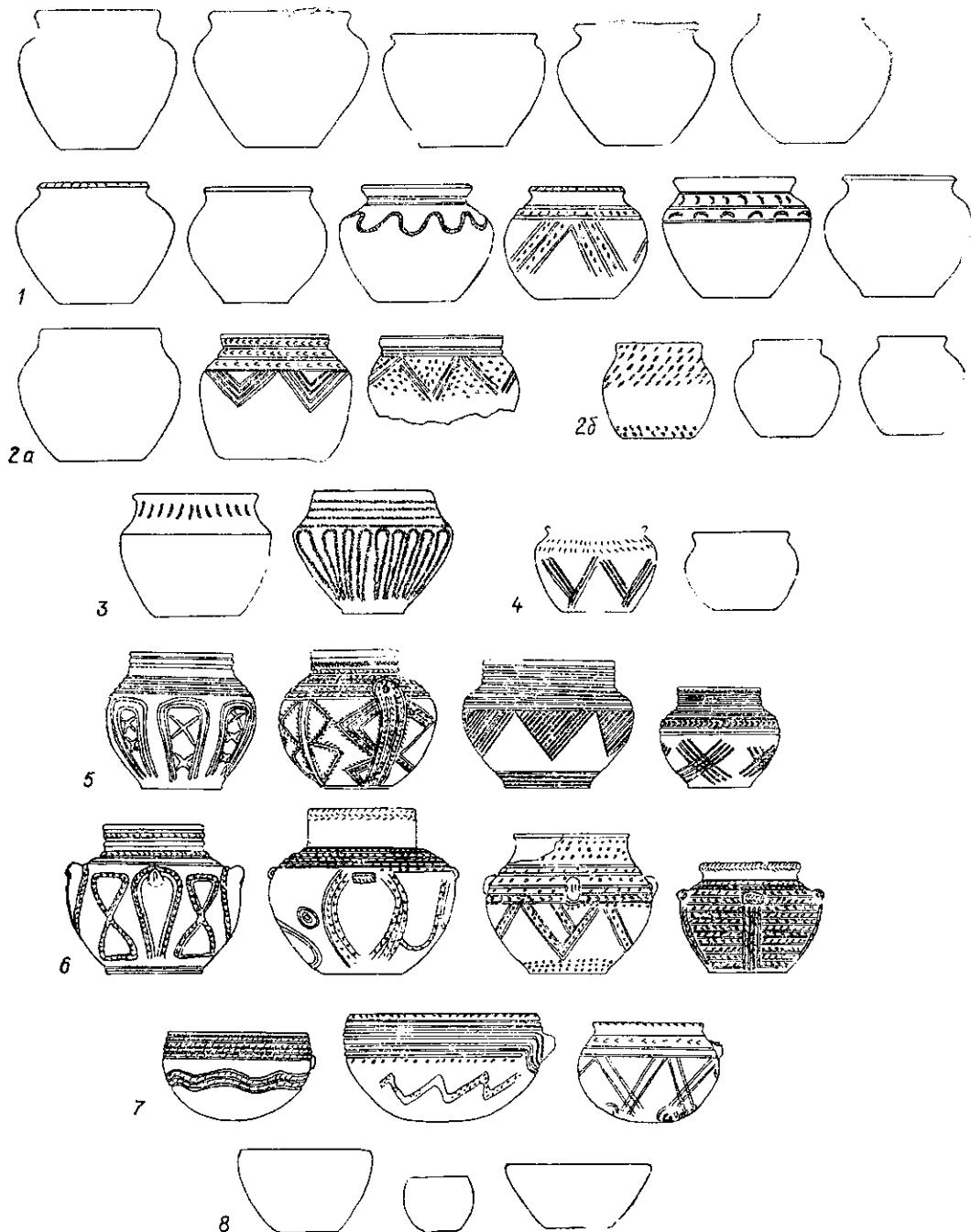

Рис. 3. Сумарна характеристика катакомбних поховань Південного Бугу.

найбільшого розширення тулуба — по чотири наліпних псевдоручки з горизонтальними або вертикальними отворами. Наліпи, як правило, підкреслені орнаментом. Посудини багато орнаментовані на всій поверхні у прокресленій техніці. Зовнішня поверхня підлощена. Вони трапилися у похованнях з витягнутими і slaboskorоченими скелетами. Поодинокі знахідки амфор відомі у пам'ятках Приазов'я, Нижнього Подніпров'я, але з відмінним стилем орнаментації. Амфори, аналогічні південно-бузьким, характерні для інгульських поховань.

— з високим губом, ледве потовщеним дном, злегка загнутим досередини верхнім краєм, під яким з одного боку розміщена пара псевдоручок з отворами. Вони багато орнаментовані у прокресленій техніці. Зовнішня поверхня підлощена. Траплялись вони у похованнях з витягнутим і слабоскорченим положенням скелетів. Аналогічні чаши відомі у похованнях Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Пойнгуля.

8. Миски — посудини відкритого типу з плоским дном, конічними стінками, трохи загнутим досередини верхнім краєм — 2 екз. Одна посудина — мініатюрна чашечка з заокругленими у профілі стінками. Посудини неорнаментовані. Поверхня покрита розчосами. Виявлено у похованнях з витягнутими і слабоскорченими скелетами. Подібний тип посудин трапляється на всій території поширення пам'яток катакомбної культури у похованнях раннього і пізнього етапів, а також на поселеннях типу Бабине III¹².

Різноманітність форм посудин і поява у техніці орнаментації прокреслених ліній — найважливіші ознаки, характерні для катакомбних пам'яток другого хронологічного етапу. Існує думка, що вони виражують загальну тенденцію розвитку катакомбної кераміки на величезній території¹³. Специфіка південнобузького керамічного комплексу, очевидно, саме в переважанні у техніці орнаментації посудин глибоких прокреслених ліній, що утворюють різні композиції по всій, як правило, поверхні посуду, а також у наявності форм посудин, об'єднаних у групи 5, 6, 7, для яких характерний цей стиль орнаментації. При характеристиці поховань інгульської культури О. Г. Шапошникова підкresлила, що дані типи посуду становлять специфіку інгульських пам'яток¹⁴. Порівняльний аналіз кераміки з катакомбних поховань різних територіальних груп, проведений С. Ж. Пустоваловим, підтверджив цю точку зору у відношенні одного з видів кераміки так званих чаш інгульського типу, при цьому південнобузька кераміка розглядалась у комплексі з інгульською¹⁵.

Крім кераміки в 11 похованнях трапились і інші категорії інвентаря, зокрема знаряддя праці, зброя, амулети, прикраси, культові речі. Інвентар нечисленний, в основному представлений одним-двома предметами, що є характерним для катакомбних поховань Північного Причорномор'я. Найчастіше траплялись стулки черепашок (гр. 2, к. 6, п. 13; гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 6, к. 1, п. 10; гр. 8, к. 1, п. 15), кремніеві відщепи (гр. 3, к. 1, п. 14, 15; гр. 6, к. 4, п. 5; гр. 8, к. 1, п. 15), чотири вапнякових циліндричної форми розтиральники (гр. 6, к. 2, п. 4; гр. 6, к. 2, п. 25), плоский овальної форми камінь, очевидно, розтиральник або товкач (гр. 6, к. 1, п. 10), галька, ікла і зуби тварини (гр. 6, к. 2, п. 8).

До предметів, які не знайшли аналогії у комплексах катакомбних поховань, відносяться три бронзові маленькі підкулясті бляшки з отворами біля краю, що, можливо, були прикрасою головного убору, трапились поблизу виска скелету (гр. 5, к. 1, п. 4); глиняний предмет у вигляді колеса із насkrізним отвором у центрі і жолобком посередині ободу, края якого орнаментовані нігтьєвими вдавленнями, функціональне призначення його невідоме (грузило, пряслице?) (гр. 2, к. 6, п. 13).

Привертає увагу п. 15, гр. 8, к. 1 кількісним і якісним складом інвентаря: керамічна посудина, бронзовий дволезовий черешковий ніж, бронзове чотиригранне у розрізі шило, кам'яна полірована сокира-мотот з коротким вигнутим у профілі обушком і розширеним лезом, гранітний курант, 13 крем'яних вістер стріл з виїмкою в основі, крем'яні відщепи, піщаникові бруски, так звані випрямовувачі древків стріл, знаряддя з кістки у вигляді невеликої лопаточки, камінь овальної форми, стулки черепашок, зафіковано також єдиний серед південнобузьких поховань випадок крейдяної підсипки і рослинної підстилки на дні камери. Крім того, дане поховання виділялось серед інших великим розміром похованальної споруди і значною глибиною.

Приймаючи до уваги критерій трудових витрат при визначенні соціального статусу похованого, методологічно обґрунтovanий і який широко використовується в археології¹⁶, ми можемо зробити висновок, що дане поховання належить індивіду, який займав високе становище у суспільстві, можливо вождю. Свідченням цього є не лише велика кількість похованального інвентаря, а й наявність бронзових ножа і шила — речей, досить незвичайних для катакомбних поховань Північного Причорномор'я, а для південнобузьких — єдиних; парадної сокири-молота, яка є, на думку багатьох дослідників, символом влади¹⁷. Однак остаточна інтерпретація даного комплексу неможлива без порівняння його з подібними похованнями з інших територій, аналізу інвентаря і визначення функціонального призначення кожного з предметів комплексу.

У п'яти похованнях трапились кістки тварин, покладені як напутня іжа (гр. 4, к. 1, п. 23; гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 11, к. 6, п. 13; гр. 3, к. 1, п. 14—15; гр. 6, к. 1, п. 4). В п. 12 (Новоюр'ївка, к. 1) поблизу входу у камеру лежав ріг бика.

У двох похованнях зафіксовані сліди вогню (гр. 3, к. 1, п. 14—15; гр. 6, к. 2, 32) у вигляді вугликів та обпалених кісток похованого, що може свідчити про культ вогню, наявність якого у катакомбних племен вже відзначали дослідники¹⁸.

У 30 похованнях трапилась вохра у вигляді плям на дні камери, на кістках скелету та на інвентарі у вигляді порошку або грудочок. Вохра могла покривати дно камери повністю або лише частину, нею міг бути пофарбований весь скелет або лише його частина — череп, кисті, ступні. Очевидно, фарбування вохрою відігравало значну роль у похованому культі і у кожному окремому випадку мало якесь особливе символічне значення.

Групування поховань за ознакою «поза похованого» дало можливість виявити тенденції зв'язку цієї ознаки з іншими рисами похованального обряду і виділити три групи поховань (табл. 3).

Перша група найчисленніша — 26 поховань, характеризується витягнутим положенням похованіх, майже рівномірним розміщенням поховань в усіх секторах кургану, великими розмірами похованальних споруд (крім гр. 4, к. 1, п. 19; гр. 5, к. 3, п. 3 — очевидно, поховання підлітків; гр. 5, к. 3, п. 3). Тут трапилась більшість посуду, що подає майже усі виділені групи, крім третьої, а також більшість інших категорій інвентаря.

Друга група — 8 поховань. Положення скелетів — слабоскорчене на правому боці з розворотом на спину. Вони розташувались у межах 45—225° курганного кола. Розмір похованальних споруд в основному великий (III і IV інтервалині групи похованальних камер, але у чотирьох випадках — малі вхідні ями — I інтервалина група). Трапляється та ж кераміка, що і у першій групі, крім посудин IV і V груп. Інші категорії інвентаря представлені двома вапняковими розтиральниками (п. 25, к. 2, гр. 6).

Третя група поховань з положенням скелетів на спині та зігнутими в колінах ногами — п'ять поховань, чотири з яких розташувались у північно-східному і східному секторах курганів, одне (гр. 8, к. 1, п. 5) — у південно-західному. Похованальні споруди невеликих розмірів — I інтервалина група розмірів вхідних ям (в одному випадку III інтервалина група), I та II інтервалині групи похованальних камер. Інвентар представлений посудиною групи I; двома розтиральниками з вапняку і стулками черепашок (гр. 6, к. 1, п. 5; гр. 6, к. 2, п. 4). Як зазначалось вище, для всіх південнобузьких поховань характерний єдиний тип похованальної споруди у вигляді неглибоких катакомб з округлими вхідними ямами і овальними похованальними камерами.

Відсутність випадків прямої стратиграфії у південнобузьких курганах не дає підстав говорити про відносну послідовність цих груп поховань, тому пояснення відмінностей у позах скелетів і пов'язаних з ними

Таблиця 3. Катакомбні поховання Південного Бугу *

№ п/п	Кількість поховань	Поза поховань	Положення рук	Номер курганної групи кургану, поховання	Розміщення поховань в секторі кургану							
					П	Сх	Пд Сх	Пд	Пд З	З	Пн З	Пн
1	Один	Витягнуто на спині	Витягнуті вздовж тулуза	4.1.19	*							
2				5.3.3	*							
3				5.3.4	*							
4				6.1.10				*				
5				6.2.33						*		
6				6.2.31						*		
7				1.4.15			*					
8				1.4.17						*		
9				H.-Ю.1.12					*			
10				4.1.21			*					
11	Один	Один чи обидві зігнуті з кистю на тазі	Витягнуті зігнуті з кистю на тазі	6.2.30			*					
12				6.1.9			*					
13				8.1.15			*					
14				4.1.21					*			
15				6.2.26			*					
16				5.1.4			*					
17				2.6.13			*					
18				K.1.4			*					
19				3.1.14—15	*							
20				5.1.3			*					
21	Два	Всього	Витягнуті і/в	6.2.19a	*							
22				2.8.7					*			
23				7.3.5						*		
24				7.4.25	*							
25				6.2.32			*					
26	Один	З розворотом на правий бік, ноги слабозігнуті в колінах та тазо-стегневих суглобах	Права ліва зігнута в лікті, кісті й в області тазу	26	4	5	3	6	1	3	3	
27				7.4.12	*							
28				8.1.8		*						
29				7.5.11		*						
30				8.1.12					*			
31				8.1.18			*					
32				8.1.20	*							
33				11.3.7	*							
34				6.2.25					*			
35				8	3	—	3	—	2	—	—	—
36	Один	На спині з зігнутими в колінах ногами	Витягнуті вздовж тулуза	H.-Ю.1.9	*							
37				6.1.4	*							
38				2.1.20	*							
39				6.2.4	*							
40				8.1.5	*							
41	Три	Всього	Розчленовані	5	1	3	—	—	1	—	—	—
42				8.1.14	*							
43				6.4.14			*					
44				1.4.13			*					
45				4.1.23			*					
				6.2.8			*					
				6.4.5			*					
				7.4.17	*							
			Інші поховання	7	2	1	—	2	1	1	—	—
			Всього	46	10	9	6	8	4	2	3	3

* в.в. — не визначено; окр. — округла; ов. — овальна.

Форма вхідної ями	Форма поховальної камери	Конструктивні деталі в обладнанні поховальних споруди				Розмір вхідної ями (інтервальні групи)			
		Спосіб поєднання вхідної ями з камерою		навісність склонок	навісність порога	навісність заслону	1	2	3
лаз	без лаза								
H/B	OB.								
"	"								
"	"								
"	II/B								
OKR.	OB.	*							*
"	"	*							*
II/B	"								
ОВАЛ	"	*	*						*
OKR.	"	*		*					*
"	"	*		*					*
"	OKR.		*			*	*		
H/B	OB.								
OKR.	"	*		*					*
"	"	*		*					*
"	"	*							*
II/B	"								
"	"								
"	"								
H/B	OB.								
"	H/B								
"	OB.								
OKR.	"		*		*	?			*
"	"	*							*
H/B	"			*	*	*			
	6	5	2	4	2	1	2	8	-
OKR.	OB.	*			*	*			
"	"								*
H/B	OB.								
OKR.	"		*						*
H/B	"								
H/B	H/B								
OKR	OB.		*						*
OB.	OKR.	*	*	*		*			*
	1	4	1	-	2	3	-	2	1
H/B	OB.								
OKR.	OB.		*						*
"	"	*							*
"	"	*							*
"	"	*							*
	1	3	-	-	-	3	-	1	-
H/B	OB.								
"	"								
"	H/B								
H/B	OB.								
H/B	H/B								
H/B	OB.								*
OKR.	OB.								
	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	8	12	3	4	4	7	2	12	1

Номер курганної групи «кургану, поховання»	Розмір похованальної камери (інтервалині групи)				Безінвен- тарі поховання	Поховання з		
	I	II	III	IV		Кількість посудин у похованні		
	1	2	3			1	2	3
4.1.19	*					*		
5.3.3		*					*	
5.3.4		*					*	
6.1.10							*	
6.2.33		*		*				
6.2.31		*					*	
1.4.15		*					*	
1.4.17		*					*	
Н.-Ю.1.12		*					*	
4.1.21		*					*	
6.2.30			*				*	
6.1.9			*				*	
8.1.15			*				*	
4.1.21		*					*	
6.2.26		*					*	
5.1.4.		*					*	
2.6.13		*					*	
K.1.4		*					*	
3.1.14—15		*						
5.1.3		*					*	
6.2.19а							*?	
2.8.7		*					*	
7.3.5		*						*
7.4.25		*					*	
6.2.32		*					*?	
26	1	2	18	2	6	12	5	1
7.4.12			*				*	
8.1.8			*				*	
7.5.11			*				*	
8.1.12			*				*	
8.1.18		*					*	
8.1.20							*	
11.3.7			*					*
6.2.25				*			*	
8	—	1	5	1	2	4	1	1
H.-Ю.1.9	*						*	
6.1.4		*						
2.1.20		*					*	
6.2.4		*					*	
8.1.5	*						*	
5	2	3	—	—	3	1	—	—
8.1.14			*				*	
6.4.14			*			*	*	
1.4.13			*				*	
4.1.23							*	
6.2.8	*						*	
6.4.5		*						
7.4.17								
7	1	1	3	—	1	4	1	—
46	4	7	26	3	12	21	7	2

ми інших ознак похованального обряду є досить затрудненим. Можливо також, що ці відмінності не хронологічного, а соціального плану.

Крім того, порівняно невелика кількість південнобузьких поховань не дає можливості простежити зв'язки ознак у тій чи іншій групі поховань, їх тенденцію. Так, у нашому випадку відомі лише п'ять поховань з положенням скелету на спині з зігнутими у колінах ногами і лише одна посудина трапилась у цій групі поховань. Однак з розкопок Інгульської експедиції на сусідній території відомі й інші типи посудин у похованнях з таким положенням скелетів, наприклад поховання з чашею з Баратівки¹⁹. Очевидно, вияснення характеру описаних вище відмінностей справа майбутніх досліджень. У цілому ж всі південнобузькі поховання характеризуються комплексом ознак, які визначають другий культурно-хронологічний горизонт катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я, найбільш повно описаних при характеристиці інгульських поховань і поховань з Вільнянських курганів²⁰.

Південнобузькі поховання найбільш подібні інгульським, що проявляється крім перелічених вище ознак похованального обряду ще й у наявності таких специфічних форм посуду, як амфори і чаші з заглибленим прокресленним орнаментом, який покриває всю поверхню посудин.

Дата цієї культурно-хронологічної групи поховань визначається відповідно з північнокавказькими пам'ятками у межах XIX—XVII ст. до н. е.²¹

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Л. А. ЧЕРНЫХ

Погребения катакомбной культуры на Южном Буге

Резюме

В статье дается суммарная характеристика катакомбных погребений, исследованных Южно-Бугской экспедицией Института археологии АН УССР в 70-х годах в степном Правобережье Южного Буга (Николаевской обл.).

Курганы содержали от 1 до 9 погребений, впущенных в насыпи более раннего времени. Погребальные сооружения в тех случаях, когда их удалось проследить, представляли собой катакомбы с камерами, направленными к центру насыпи. Большинство могил содержало по одному захоронению, но есть и коллективные захоронения — одновременные и разновременные. В положении скелетов преобладает поза «вытянуто на спине», встречается поза на спине с подогнутыми ногами, а также на правом боку со слабоподогнутыми ногами. В двух случаях зафиксированы расчлененные погребения. Ориентировка погребенных разнообразна и зависит от расположения могиль в секторе кургана.

Большинство погребений сопровождалось инвентарем. Преобладает лепная посуда, отличающаяся разнообразием форм. Орнаментация сосудов однотипна — основным мотивом являются параллельные ряды глубоко прочерченных линий, занимавшие верхнюю половину или всю поверхность сосуда, промежутки между которыми заполнены косыми насечками, ямками, крестиками. По форме сосудов выделено восемь групп. В незначительном количестве найдены орудия труда, оружие, украшения и другие вещи, а также кости животных.

В погребальном культе существенную роль играла охра. По типу погребальных сооружений, а также формам и орнаментации сосудов погребения можно отнести ко второму этапу катакомбной культуры XIX—XVII вв. до н. э.

По размерам могилы и составу инвентаря выделяется погребение № 15 в кургане 1 (гр. 8), которое можно интерпретировать как могилу индивида высокого социального ранга.

¹ Добропольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы, Слободка Романовка. — ЗООИД, 1915, т. 32, с. 123—145; Городцов В. А. Классификация погребений Одесского кургана. — Отчет Рос. ист. музея за 1915 г. М., 1917, с. 117—142.

² Шапошникова О. Г. Ингульская культура. — АИУ 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 6; Тощев Г. Н. О памятниках катакомбного времени на территории Северо-Западного Причерноморья. — Там же, с. 43—44.

³ Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Материалы раннего энеолита, погребения ямной и катакомбной культур. — В кн.: Вильянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 6—12; Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). — Там же, с. 36; Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях катакомбных памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма. — АИУ 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 48—50; Пустовалов С. Ж.

К методике хронологических исследований по данным погребального обряда катакомбной культуры. — Там же, с. 23—24.

⁴ Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

⁵ Матеріали десяти поховань опубліковані в кн.: Курганы на Южном Буге. Киев, 1978; інші — не опубліковані. Див.: Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1974 г. — НА ИА АН УССР, № 1974/11; Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1976 г. — НА ИА УССР, № 1976.

⁶ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет о работе Северокрымской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/12. Висловлюємо подяку В. М. Корпусові за наданий матеріал; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова І. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понтигулья. Київ, 1977, с. 30.

⁷ Огроценко В. В., Рассамахин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/3; Огроценко В. В., Ковалев Н. В., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, № 1980/5. Висловлюємо подяку авторам звіту за це повідомлення.

⁸ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 30, рис. 5, 4.

⁹ Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильногрушевская курганская группа и курган на территории Запорожской опытной сельскохозяйственной станции. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Київ, 1977, с. 103—104, рис. 4.

¹⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Київ, 1976, с. 63.

¹¹ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет..., табл. 48.

¹² Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 26—41.

¹³ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 35—36.

¹⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 31—33; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

¹⁵ Пустовалов С. Ж. О классификации чащ катакомбной культуры. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР : Тез. докл. Респ. конф. молодых ученых. Київ, 1981, с. 37—38.

¹⁶ Добролюбский А. О. О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Київ, 1978, с. 107—109; Алексин В. А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда (по материалам древнеземледельческих культур). — В кн.: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований : Материалы симпоз. методол. семинара ЛОИА АН ССР. Л., 1975, с. 49—53; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 159—176; Бунягин Е. П. Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. э. — Автореф. дис. канд. истор. наук.— Київ, 1981, с. 17.

¹⁷ Шарафутдинова И. М. Орнаментові сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі. — Археологія, 1980, № 33, с. 60—70; Мернерт Н. Я. Ритуальне моделі топорів из Эзера. — В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 163—172.

¹⁸ Шарафутдинова И. М. Орнаментовані сокири-молотки..., с. 69.

¹⁹ Там же, с. 61.

²⁰ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 30—34; Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Матеріали раннього енеоліта..., с. 6—10.

²¹ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 34; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 8; Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях..., с. 49.

Т. М. ВІСОЦЬКА, І. І. ЛОБОДА

Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму

В останні роки в Криму досліджувалось кілька могильників перших віків нашої ери, які дали чимало цікавого матеріалу для вивчення історії півострова в цей період¹.

Протягом 11 років ведуться розкопки Усть-Альминського могильника, розташованого на одному з схилів тераси лівого берега р. Альми в 1,5 км від с. Піщане Бахчисарайського р-ну в Криму, поблизу найбільшого приморського пізньоскіфського городища тієї ж назви. Моги-

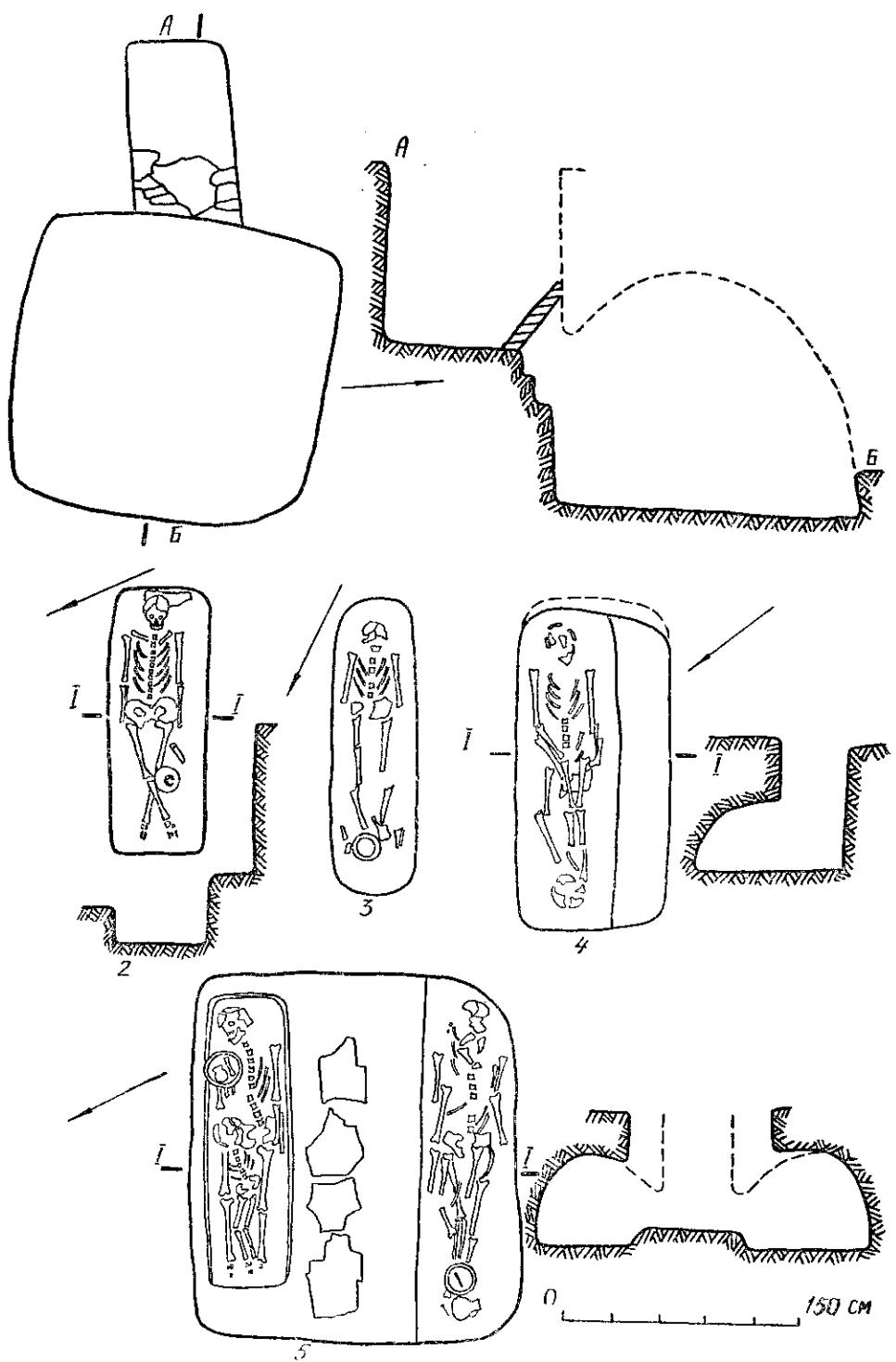

Рис. 1. Типи поховальних споруд.

гильник виявлено 1964 р. при терасуванні схилів для посадки сосен. На цей час розкопали 144 поховальні споруди: 18 склепів, 19 підбійних могил, 4 плитових, 81 ґрунтову (серед них 10 з заплічками), 12 кено-тафів і 10 могил, форма яких не визначена. Крім того, виявлено 14 поховань коней (в 11 випадках захоронення всієї тушки коня, в трох — частини туші) і шість недокопаних та кинутих в давності могил.

Всі склепи дали багатоярусні поховання і вміщували від 1 до 52 кістяків. Всього похованнях, виявлених в могилах, було 464, з них в склепах — 333 (70%). Як бачимо, склепи були основними похованальними спорудами, хоча кількість їх значно поступається перед грунтовими могилами. Обряд колективного поховання пошириений в некрополі Неаполя Скіфського, де він також переважав у склепах, що нараховують до 25 кістяків. Цей же обряд простежувався в Золотобалківському² та Миколаївському некрополях³, але кількість поховань там не перевищувала 4—8 чоловік.

Форма склепів Усть-Альминського некрополя прямокутна, майже квадратна, розмір 2,4×2,5 м або 3,25×3,5 м, глибина до 4,5 м. Дромос довжиною не менше 1 м розміщувався на південний схід від похованальної камери. Він трапився в двох випадках і мав діаметрально протилежну орієнтацію: камера на південний схід, дромос на північний захід (рис. 1. 1). Похованальна камера завжди закривалась плитою, а дромос щільно забивали камінням.

Грунтові могили прямокутні з заокругленими кутами, іноді дещо звужені біля ніг, або овальні довжиною 1,8—1,9 м, ширину 0,5—0,6 м, глибиною 1,7—1,9 м (рис. 1, 2). Майже всі вони забиті камінням і зверху пerekриті кам'яними плитами. Деякі грунтові могили мали добре виявлені заплічки.

Підбійні могили — звичайної, поширеної в Північному Причорномор'ї форми: входна яма забивалась камінням, вузька (0,4 м), довжиною 2—2,1 м, підбій не вище 0,5 м, довжина його 2—2,2 м, ширина 0,5 м (рис. 1, 4, 5).

В підбійних та грунтових могилах переважно ховали по одному чи по два чоловіки, але зустрічаються по два-три (четири випадки) і навіть п'ять поховань дітей і підлітків.

У багатьох могилах простежується тлін від дерева і трапляються залізні цвяхи, якими забивали дерев'яні ящики з похованнями. Нагадаємо, що в мавзолеї Неаполя Скіфського більшість поховань лежало в дерев'яних домовинах, деякі з яких були обмазані білою глиною та розмальовані червоною фарбою⁴. Дощаті домовини зустрічаються у всіх некрополях античних міст Північного Причорномор'я, але погана збереженість дерева не дозволяла вияснити форму домовин⁵.

Завдяки збереженню дерева в склепах 88 і 120 Усть-Альминського некрополя є можливість реконструювати ящики з похованнями. Вони виготовлялися з соснових, зрідка — з дубових дошок та мали двосхилі кришки, поздовжні дошки спиралися на трикутники фронтонів, останні біля голови буливищі і ширші, біля ніг — нижчі і вужчі. В кутах знаходилися стовпчики з пазами для кріплення бокових і торцевих сторін, а також дна ящика. Дном була ціла дошка завтовшки 2 см (дуб) — 3 см (сосна). Деталі кріпились дерев'яними цвяхами довжиною 6 см і діаметром 0,5—1 см. Зрідка користувалися залізними цвяхами.

Інвентар поховань найбільш багатий та різноманітний в склепах. Лише в них трапились золоті речі: серги (завжди по одній при кожному похованому), пластинки золотої фольги від вінків, лунниці, підвіски-відерця, різні нашивні пластини, зокрема і умбони, розетки, зірки, зміїні голівки, намисто з підвісок-амфорок, перенизаних сердоліковим намистом (рис. 2) та ін. Аналогічні нашивні бляшки та підвіски-амфорки траплялись і в уисипальниці скіфської знаті — мавзолеї Неаполя⁶.

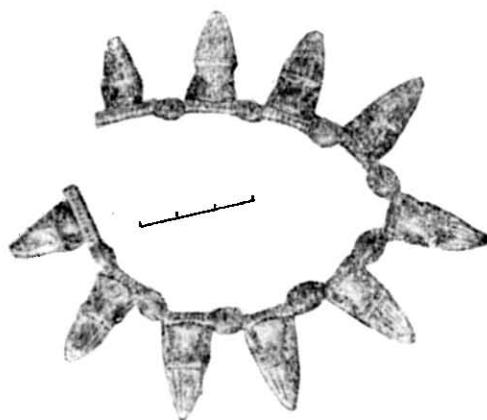

Рис. 2. Намисто із золотих підвісок-амфорок і сердолікових бус.

В склепах № 88, 120 прекрасно збереглося не тільки дерево, а й залишки тканини від покривал, рештки шкіряного взуття двох типів: чобіток до колін і до кісточки, також шматки червоної шкіри від поясів та взуття.

Серед дерев'яних предметів цікаві шкатулки, наповнені різними предметами: піксидами (деякі з них мають кришки з фігурними прикрасами), бальзамаріями, намистом, гребінцями (рис. 3) та ін. Привертають увагу знайдені в шкатулках дерев'яні веретена. Серед них були прості — рівна палочка, яка розширяється внизу, з дерев'яним пряслом (рис. 4, 1) і з навершям у вигляді двох сидячих качечок з повернутими у різні боки голівками (рис. 4, 2, 3).

В одній шкатулці (всього їх було п'ять) трапився шкіряний мішечок, наповнений намистом. Шкатулки мали або видвижні кришки,

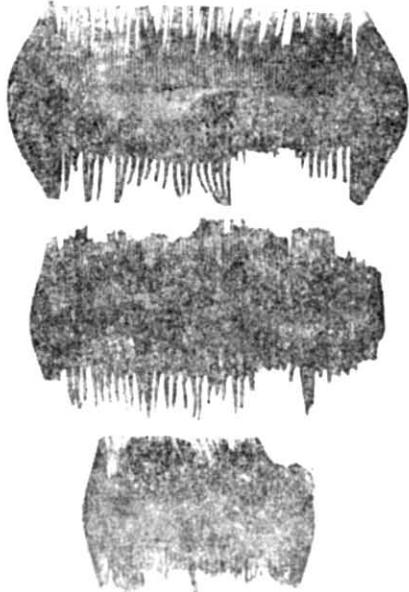

Рис. 3. Дерев'яні гребінці.

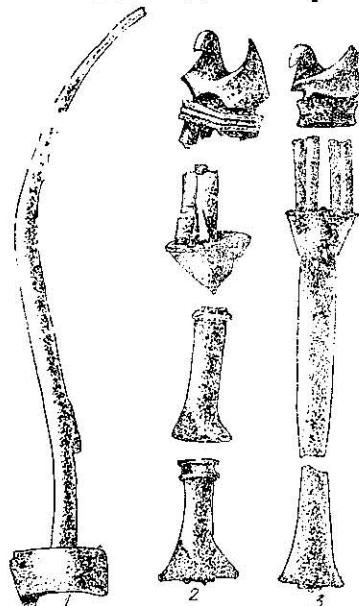

Рис. 4. Дерев'яні веретена.

або кришки, що закривались зверху. В одному похованні знайдена кругла дерев'яна коробка, в якій стояла мініатюрна червонолакова чашечка з залишками пряжі.

Знахідки численних дерев'яних предметів свідчать про широке застосування дерева у повсякденному житті і прекрасне володіння скіфів цим матеріалом. Однак поряд з численними виробами з дерева, виготовленими місцевими жителями, деякі були куплені у греків (виготовлені на токарному верстаку). Різноманітні металічні предмети, насамперед фібули, які лежали на грудях, плечових кістках. Переважають фібули з підв'язним приймачем. Є також фібули-брошки: ромбічні, круглі, у вигляді качечки та одна у вигляді морського коника гіпокампа, орнаментована червоною та білою емаллю. Вона належить до рідкісних екземплярів. Близька до неї фібула, відома серед іранських старожитностей II—III ст. н. е.⁷

Часто зустрічаються бронзові браслети з шищечками на кінцях, з змійними голівками, гладенькі, з кінцями, що заходять один за одного чи зав'язуються та ін. Браслети переважно носили на руках, але інколи і на ногах.

Багата та різноманітна колекція перснів та кілець Усть-Альминського могильника. Серед них кільця з тонкого бронзового дроту, що утворює плоскоспіральний щиток, персні зі вставками з синього скла і халцедону. Численна серія перснів-гем з сердоліку та скляні «литики». Зображення різноманітні: чабан з крючкуватою палкою; знак

ахеменидів — зірка і півмісяць; Ніка, увінчує переможця; Зевс, який сидить на троні; Афіна у шоломі; Гермес, лев, що біжить; козел, що лежить під деревом, тощо. На великому халцедоні Персей у шоломі, увінчаному грифоном. На скляних литиках зображення богині Тюхе з рогом достатку та колоссями.

Широко розповсюджені у античному світі геми мали утилітарне та культове значення: були печатками та апотропеями⁸.

Поясові прикраси зустрічаються зрідка, вони представлени круглими пряжками різних розмірів з щитками і без них, прямокутними з щитком, ажурними з голівками птахів, залізними, круглими та витягнутими.

В багатьох могилах траплялись бронзові люстерки трьох типів: великі круглі, іноді з ручками (останні поганої збереженості) лежали

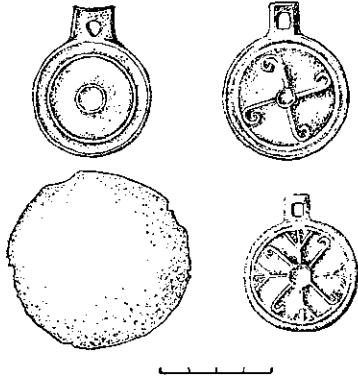

Рис. 5. Бронзові люстерки.

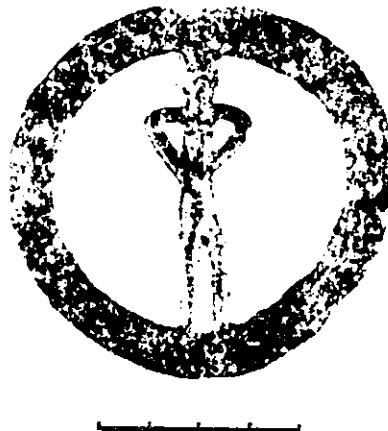

Рис. 6. Бронзова бляха з фігуркою оголеної жінки та собаки.

переважно в дерев'яних коробках, маленькі круглі і найбільш розповсюджені люстерка-підвіски (рис. 5). В могилах одноразово зустрічалися цілі дзеркала і розбиті в старовину. Отже, обряд розбивання дзеркал існував одночасово з звичаєм класти їх в могилу цілими.

В склепі № 88 трапилася бронзова бляха, в центрі якої розміщена фігура оголеної жінки. Плоске коло, що облямовує фігуру, прикрашене шишечками, які, можливо, імітують плоди і рослинність. Тут же, але в іншій площині знаходиться фігурка собаки (рис. 6). Цілком можливо, що жіноче божество адекватне Афродіті, яка стала в той же час хтонічним божеством, чим і пояснюється присутність собаки. Однією з функцій великої богині, як відомо, було покровительство тваринам.

В тому ж склепі знайдено дві мініатюрні бронзові сокирки. Одна з них (рис. 7, 1) не мала практичного використання. Обух її закінчувався клювовидним відростком, нахиленим донизу, а лезо являло лапу тварини. Довжина сокирки 6,5 см, діаметр отвору 1,5 см. Він відноситься до групи ритуальних скіфських сокирок⁹ пізнього типу, тому що датується І—ІІ ст. н. е. Друга також мініатюрна сокирка (рис. 7, 2) довжиною 5,5 см мала два робочих кінця (прямокутні майже квадратні площини) з слідами насічок. Вона могла бути знаряддям ювеліра.

Часто зустрічаються різноманітні підвіски: бронзові пташки, шищечки амфори, чоловічки, всілякі предмети з єгипетської пасти (скрабей, дулі, біоноклі, зображення Беса, Патека тощо).

Широко було розповсюджене намисто з пасти, янтаря, халцедону, сердоліку, скла, мозаїчні, агатові, бісер. За сарматським звичаєм ними обшивали поділ одягу, рукава, носили на ший. В чоловічих похованнях траплялось по дві-три намистини.

Зброї в некрополі знайдено небагато: вісім мечів (з них три з кільцевим навершям), два списи, один дротик, близько двох десятків залізних трилопасних черешкових наконечників стріл сарматського типу¹⁰, 5—4223

одна бойова сокирка. Особливу увагу привертають рештки дерев'яного лука і десяти ратиць з залізними наконечниками стріл (склеп № 120). Всі ратища відламані біля стріл. Варто відзначити, що зброя знайдена лише в склепах.

Серед знарядь праці в чоловічих похованнях виявлено бруски, залізні ножі та сокирка ювеліра, згадана вище; в жіночих — бронзові голки (іноді в бронзових футлярах), глиняні пряслиця, веретена (крім уже названих дерев'яних веретен, одне було костяне).

В загробний світ похованого звичайно супроводжувала червоноолакова таріочка з ножем та кісткою тварини, біля голови чи в ногах ставили глечик з водою або вином (рис. 8). Ліпний посуд зустрічається досить рідко. Цікаво, що в склепах посуду знайдено значно менше, ніж в ґрунтових та підбійних могилах. Так, в склепі № 43 на 40 похованнях прийшлося лише вісім посудин, тоді як в могилах № 14, 61, 65 та ін. на кожного похованого по три посудини. В скленах зустрічалися фрагменти від різних розбитих в старовину ліпних та гончарних посудин, покладених, очевидно, з ритуальних цілей. Значною рідкістю є скляні посудини, іх знайдено всього десять-сім бальзамаріїв та три мініатюрні посудинки різної форми.

Інвентар захоронень датує Усть-Альмінський могильник I ст. н. е. — III ст. н. е.

Яке ж місце займає він серед некрополей Криму того часу? І що можна сказати на підставі аналізу поховань споруд, обряду та інвентаря поховань про етнічний склад населення, яке залишило могильник?

Інвентар поховань переважно не є етнокультурною ознакою, тому що одні й ті ж прикраси, посуд та інші предмети останніх віків до н. е. і в перші віки н. е. зустрічаються в найрізноманітніших могильниках Причорномор'я. Але в Усть-Альмінському некрополі представлені майже всі типи поховань споруд, відомих у Північному Причорномор'ї для ґрунтових могильників. Така картина свідчить про етнічну неоднорідність населення, що залишило некрополь. Але в той же час можна простежити етнічну диференційованість цього населення.

Помітні риси грецького, сарматського етнічного елементів при перевазі скіфського.

Грецькі риси проявились в наявності могил-кенотафів (13), серед яких одна зверху повністю була засипана уламками ліпного та гончарного посуду, а також плитових могил (4) і в східній орієнтації поховань (36 випадків). Остання переважала в скленах.

Децильше сарматських рис, які засвідчені підбійними могилами (19), що датуються II—III ст. н. е., і обрядом поховання. В 40 випадках ноги похованых були схрещені, часто праву чи ліву руку покійного клали на таз (32 випадки), іноді (10 випадків) на тазі лежали обидві руки. Зустрінуто також кілька деформованих черепів *. Досить часто підсипка з крейди або окремі шматки крейди, рідше (1 випадок) підсипка з вугілля та попелу (4 випадки). Крім того, виявлена підстилка з волоку (2 випадки) та камки (3 випадки). В некрополі переважає південно-східна орієнтація поховань. Якщо в скленах і ґрунтових могилах зустрічаються відхилення від цього положення, то в підбійних могилах усі поховані лежали головою на південний схід. Про-

* В ряді випадків не виключена посмертна деформація.

стежуються сарматські риси і в інвентарі: часто зустрічаються дзеркала-підвіски, сарматські курильниці, в тому числі одна з алебастру, мечі з кільцевими навершниками.

Цікаво відзначити, що серед сарматських елементів, що виділяються за обрядом по інвентарю, простежуються і ті, що зустрічаються серед сарматських старожитностей Придніпров'я: підбійні могили, схрещені ноги, підсипка з крейди, типовий інвентар, а також характерні лише для сарматів, вірніше для сармато-меотів Боспору, підстилка з кам'яної покладення двох посудин в одну (глек чи кубок в миску). Очевидно, проникнення сарматів на західне узбережжя Криму відбувалось одночасово з Придніпров'я та Боспору.

Рис. 8. Червонолаковий посуд.

Однак переважаючим є скіфський похованельний обряд. Він проявляється передусім в кількості ґрунтових могил, забитих камінням, великих катакомб-склепів. Останні були сімейними усипальницями скіфської знаті, що свято зберігала звичай предків. Тому саме в склепах Усть-Альмінського некрополя ми знаходимо риси традиційного скіфського обряду поховань. Вони виявились в захороненнях в камерах, в за-sipанні дромосу камінням. В склепах зустрічаються частково кремовані покійники (обпалені кістки рук, ніг, хребет). В одному з скlepів майже всі 40 похованих підлягали такій кремації. Над склепами звичайно простежуються залишки тризни з розбитими амфорами, червонолакового посуду та кістками домашніх тварин.

Геродот, описуючи звичай поховання царя (IV. 71), говорить, що тіло його кладуть в могилу на солом'яних підстилках. В склепі № 88 Усть-Альмінського могильника зафіксована в одному випадку підстилка з сіна, у трьох — з листя дуба. Таким чином, і тут ми бачимо збереження стародавніх похованельних традицій.

В цілому Усть-Альмінський некрополь відображає складні процеси етнічного змішання населення в перші віки нашої ери. Дальше його дослідження розв'яже ще багато неясних питань з історії пізніх скіфів.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ, И. И. ЛОБОДА

Могильник I в. до н. э. — III в. н. э.
возле с. Песчаное в Крыму

Резюме

В Усть-Альминском некрополе за 11 лет раскопок открыто 144 могилы, в общей сложности 464 погребения. В могильнике представлены почти все типы погребальных сопрежений, известные в Северном Причерноморье в позднеантичное время, что свидетельствует об этнической иностранных народности населения, оставившего его.

Наблюдаются черты греческого, сарматского влияния, но основным компонентом были скіфи. Об этом можно судить по склепам-катакомбам, грунтовым могилам, забитым камнями, и ряду черт погребального обряда.

Авторы не стремились осветить все аспекты погребального обряда, они дают лишь краткую информацию результатов раскопок одного из интереснейших могильников Крыма, богатый и разнообразный инвентарь которого датирует его I в. до н. э. — III в. н. э.

¹ Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського р-ну. — Археологія, 1963, т. 15, с. 95—109; Богданова Н. А., Гущина І. І. Раскопки могильника первых веков начальной эры в юго-западном Крыму. — СА, 1964, № 1, с. 324—330; Богданова Н. А., Гущина І. І. Новые могильники II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму. — КСИА АН СССР, 1967, № 112, с. 132—139; Гущина І. І. Население сарматского времени по долине р. Бельбек в Крыму (по материалам могильников). — В кн.: Археологические исследования на юге восточной Европы, 1974, с. 32—64; Арсеньева Т. М. Могильник у д. Отрадное. — МИА, 1970, № 115, с. 82—150.

² Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972, с. 47.

³ Симонович Е. О. Могильник поблизу «Городка Миколаївка» на Нижньому Дніпрі. — АІ 1969 г. К., 1972, вып. 4, с. 108.

⁴ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского. — МИА, 1961, № 96, с. 104.

⁵ Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — МИА, 1964, № 98, с. 89.

⁶ Погребова Н. Н. Указ. соч., с. 144, 155.

⁷ Chirshman R. Fibule en Iran. — Iranica antique, 1964, N 4, pl. 31, 3.

⁸ Максимова М. И. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро. — Вестн. Гос. музея Грузии. Тбилиси, 1950, № 16, с. 230—238.

⁹ Ильинская В. А. Культурные жезлы скифского и предскифского времени. — В кн.: Новое в советской археологии. М., 1965, с. 208.

¹⁰ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971, с. 154, табл. XIX, 22—28, 34, 35.

М. І. ЗОЛОТАРЬОВ, С. Г. РИЖОВ

Новий склеп західного некрополя Херсонесу

Розкопки західного некрополя Херсонесу вперше проводились у 1909—1914 рр. Р. Х. Лепером. Результати цих робіт публікувались у вигляді щоденникових записів, відредагованих К. Е. Гріневичем¹. 1948 р. розкопки тут продовжив Г. Д. Бєлов². Ці роботи дали змогу визначити обряд поховання-трупоспалення, поховання в урнах та трупопокладення у грунтових склепах, вирубаних у скелі, та існування некрополя у пізньоантичний — ранньосередньовічний час. Слід відмітити, що роботи Р. Х. Лепера та Г. Д. Бєлова велись поблизу західного флангу оборонних споруд Херсонесу. Південні кордони могильника ще до цього часу не визначені. 1963 р. на східному відрозі Пісочної балки відкрили херсонеський некрополь селища каменотесів, що відноситься до ранньоеліністичного часу³. Поки не ясно, чи входив цей некрополь в межі площини могильника пізньоантичного—ранньосередньовічного часу. Інтенсивна забудова території, прилеглої до західного некрополя, виявила ряд нових даних, що дають можливість говорити про топографію всього могильника.

1968 р. на водорозділі Пісочної та Караптінної балок досліджували склеп III ст. н. е.⁴, який дав різноманітний археологічний матеріал. Він знаходиться на значному віддаленні від досліджених поховань споруд західного некрополя. Виявлення цього склепу уточнює топографію всього могильника.

Восени 1975 р. під час прокладання підземних комунікацій до будинку № 18 по вул. Н. Острівської відкрили новий склеп (рис. 1). Траншея зруйнувала південно-західну стінку склепу та дромос. Вхід знаходився у південно-західній стіні, який, імовірно, у давнину був

засипаний землею з дрібним камінням. Судячи з залишків дромосу, він розташовувався не по центру склепу, а був зміщений до південно-західного кутка, поскільки знаходився лише у 0,8 м від нього. Закривався вхід, очевидно, кам'яною плитою, шматки якої з залишками цем'янкового розчину на них знайдені у відвахах землі. Тут же трапилася і тонка валнякова плитка розміром 55×25 см з заглибленими для вставки розміром 10×6 см, розташованим у верхній частині плити. Можливо, над склепом знаходився і надгробний пам'ятник у вигляді стели. На це вказують знайдені два шматки каменю з заглибленими для вставки шилами стели.

У плані склеп квадратний — 4×4 м (рис. 2). На відстані 1,5 м від південно-західної стіни та 1,4 м від південно-східної розташований стовп ($1,3 \times 1,1$ м), вирублений у скелепі при будівництві поховальної камери. Висота склепу 1,5 м. Скальна стеля склепу відносно гладка; на ній добре помітні сліди підтесів. Лежанки, звичайні для подібних споруд, відсутні, правда, у північно-східній стіні на відстані 0,9 м від південно-східної стіни склепу є невелика ниша ($0,6 \times 0,3$ м) зі слідами цем'янки.

Померлих поміщали на підлозі вздовж склепу. Поховання були у домовинах і без них. Залишки дощок від двох домовин простежувались біля південно-західної та північно-західної стін. Очевидно, поховання у домовинах відносяться до кінця існування склепу, бо вони розміщувалися майже біля входу.

Всі ранні кістяки лежали хаотично, прямо на підлозі склепу. Судячи з черепів, в скелепі знаходилось не менше восьми похованих. Більшість кістяків лежали біля північно-східної та південно-західної стін. Поблизу південно-східної стіни лежав лише один померлий.

Вздовж північно-західної стіни у північному кутку трапились залишки чотирьох померлих (знайдено чотири черепи), але в анатомічному порядку був лише один з них. З виявлених решток цвяхів можна вважати, що він був похований у домовині. Поруч з цим кістяком з південної сторони знайдені керамічні предмети: біля черепа — горщик, біля тазових кісток — світильник, а біля колін — ще один горщик.

У західному кутку знайдені залишки дощок домовини з кістками ніг та ребра. Черепа не було. Біля ніг лежали два червонолакових одноручних горщики, одноручний глиняний глечик, два скляних бальзамарія та червоноглиняний світильник.

З півдня, біля черепа кістяка, трапилася урна розміром $40 \times 30 \times 20$ см, вирублена з валняку. Вона лежала догори дном. Ніяких решток поховання у ній не виявлено. Поблизу лежав череп коня, одноручний червоноглиняний глечик, червонолакова чашка та світильник.

З півночі від входу трапилось два черепи. Тут же під залишками одного із скелетів видно сліди домовини, де знайдено: три глиняних червонолакових одноручних глечики, срібний трубчастий амулет, бронзова пряжка і срібна монета початку IV ст. н. е.

Біля ніг скелетів знаходилось багато глиняного посуду. Два червоноглиняних одноручних глечики з кулеподібним тулубом, два червоноглиняних горщики, п'ять червонолакових мисок, п'ять світильників. Два з них трапились в одній з мисок. Тут же виявлені фрагменти скляного бальзамарія.

У південному кутку склепу біля входу лежали череп і кілька кісток скелету. З правого боку від нього стояла червонолакова миска, біля тазових кісток червоноглиняний горщик і фрагмент черепа коня.

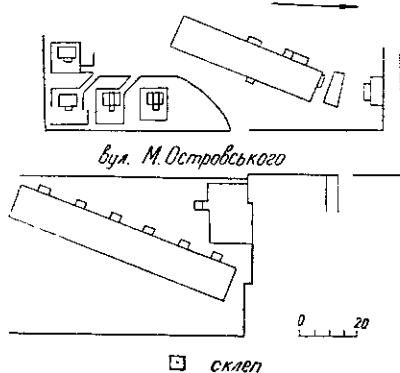

Рис. 1. Ситуаційний план розміщення склепу.

Перпендикулярно південно-східній стіні склепу знаходились кістки ніг та тазу ще одного скелета, поганої збереженості. Праворуч від нього були: світильник, три горщики, червоноолакова чашка біля тазових кісток, а біля колін — світильник. Ліворуч — глечик з кулеподібним тулубом та червоноолакова миска.

У східному кутку склепу, поблизу ниші, лежали два скелети, один з них дитячий. Біля кістяка дорослого знайдено кілька залізних цвяхів

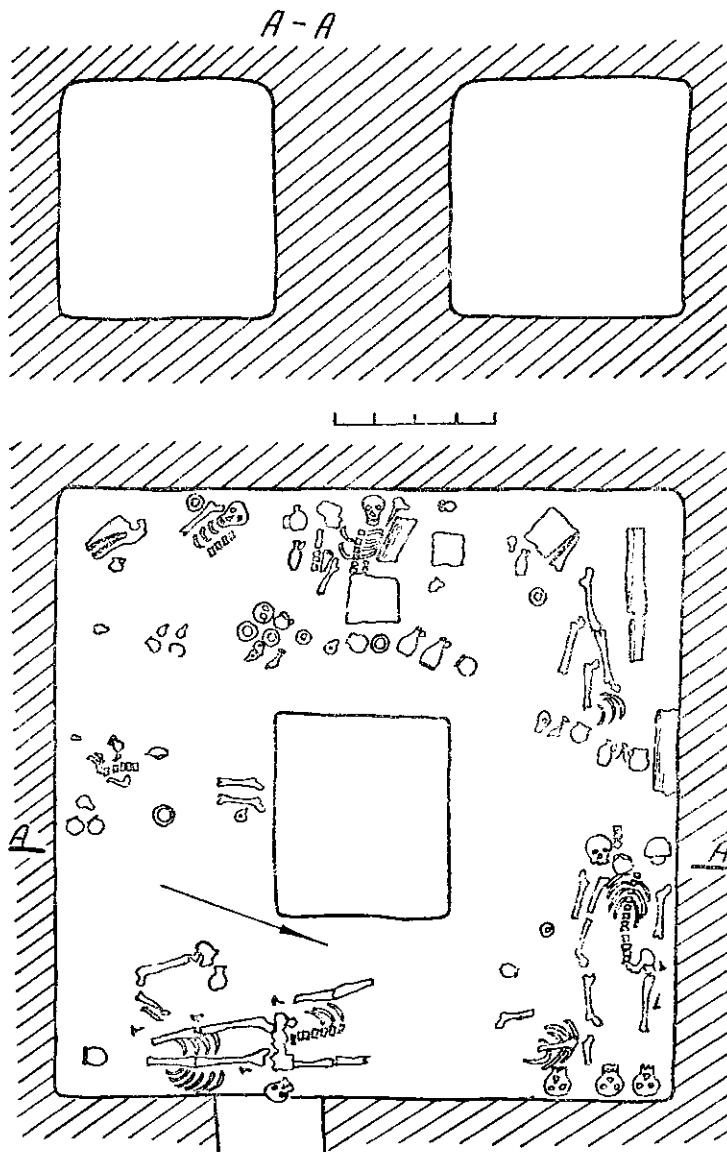

Рис. 2. План склепу.

з залишками дерева. Череп відсутній, хоч біля тазових кісток знаходився череп дорослого, можливо, покладений тут значно пізніше.

З речей в ногах кістяка стояв червоноолаковий одноручний горщик, а біля колінного суглоба — одноручний глечик.

Відносно інших поховань склепу нічого конкретного сказати не можна, бо від них збереглись лише розрізнені, хаотично розташовані окремі кістки похованіх.

Аналіз речей, знайдених при розкопках склепу, дає можливість досить точно визначити його хронологічні рамки. Більшість знахідок

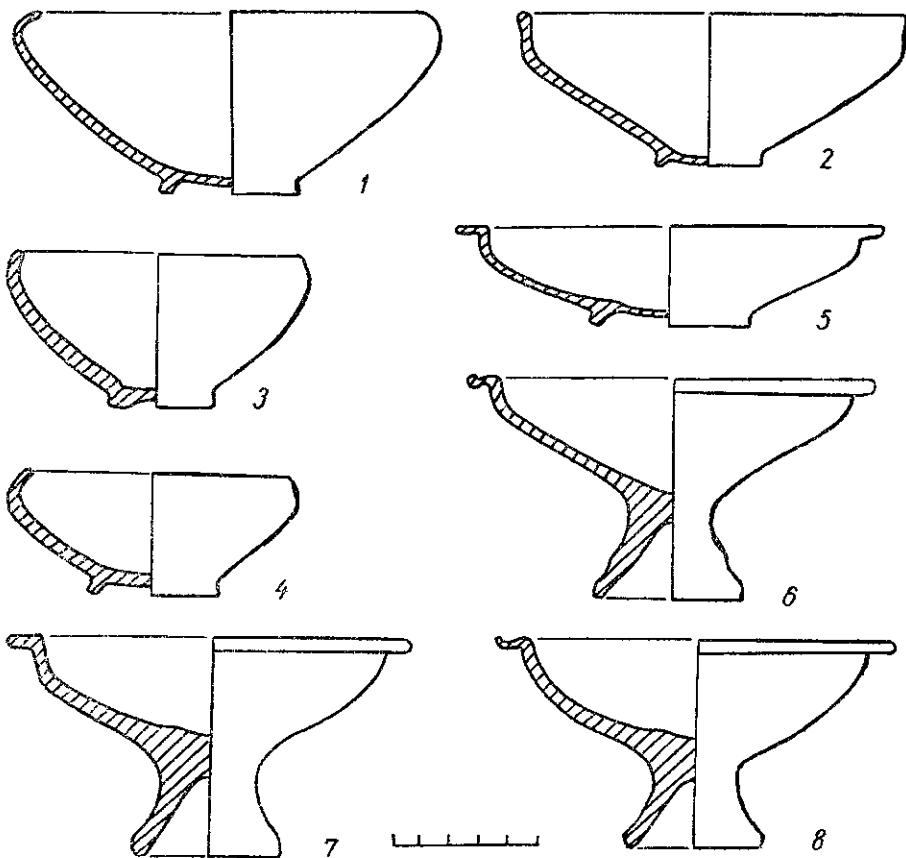

Рис. 3. Червоноглиняні і червоноолакові чашки.

представлена керамічними виробами. Це різноманітні миски, горщики, глечики, світильники, покриті червоним лаком і без нього. Зупинимося на кожному виді кераміки окремо. Це насамперед червоноолакові чаші, які звичайно відносяться до місцевого виробництва.

Чотири екземпляри (рис. 3) можна віднести до типу I за В. І. Кадеєвим⁵. Близькі за формою чашки відомі в Ольвії та на Боспорі (тип 14 М, тип 13 Т), де вони датуються кінцем I—III ст. н. е.⁶ Одна з них являє собою тарілку з горизонтально відігнутим краєм і низьким кільцевим піддоном (рис. 3, 5). Зовні та всередині тарілка покрита яскраво-червоним лаком чудової якості. Близькі аналогії вона знаходить серед матеріалів Мірмекія (тип 22 М)⁷. За якістю керамічного тіста та лаку ця тарілка не місцевого виробництва. До зразків кераміки місцевого виробництва відносяться три чашки на високій ніжці з піддоном (рис. 3, 6—8). Аналогічні чашки звичайно знаходяться в могилах Херсонеського некрополя, датуються вони II ст. н. е.⁸

Знайдені у склепі дев'ять червоноолакових глечиків відносяться до двох типів цих посудин. На жаль, типологія цього виду кераміки Херсонесу розроблена недостатньо. На цей час посудини ці розподілені на вісім типів⁹. Причому цей розподіл зроблено на малій кількості матеріалу, в той час як глечики, зокрема й цілі, є одними з найбільш численних знахідок серед кераміки як в шарах городища, так і в некрополі особливо.

Два глечики (рис. 4, 8, 9) відносяться до типу 6 за В. І. Кадеєвим¹⁰, останні — до типу 2¹¹. Всі глечики одноручні з округлим туловом на кільцевому піддоні. Поверхня посудин гладенька, покрита лаком різного відтінку — від червоного до бурого. Якість лаку невисока.

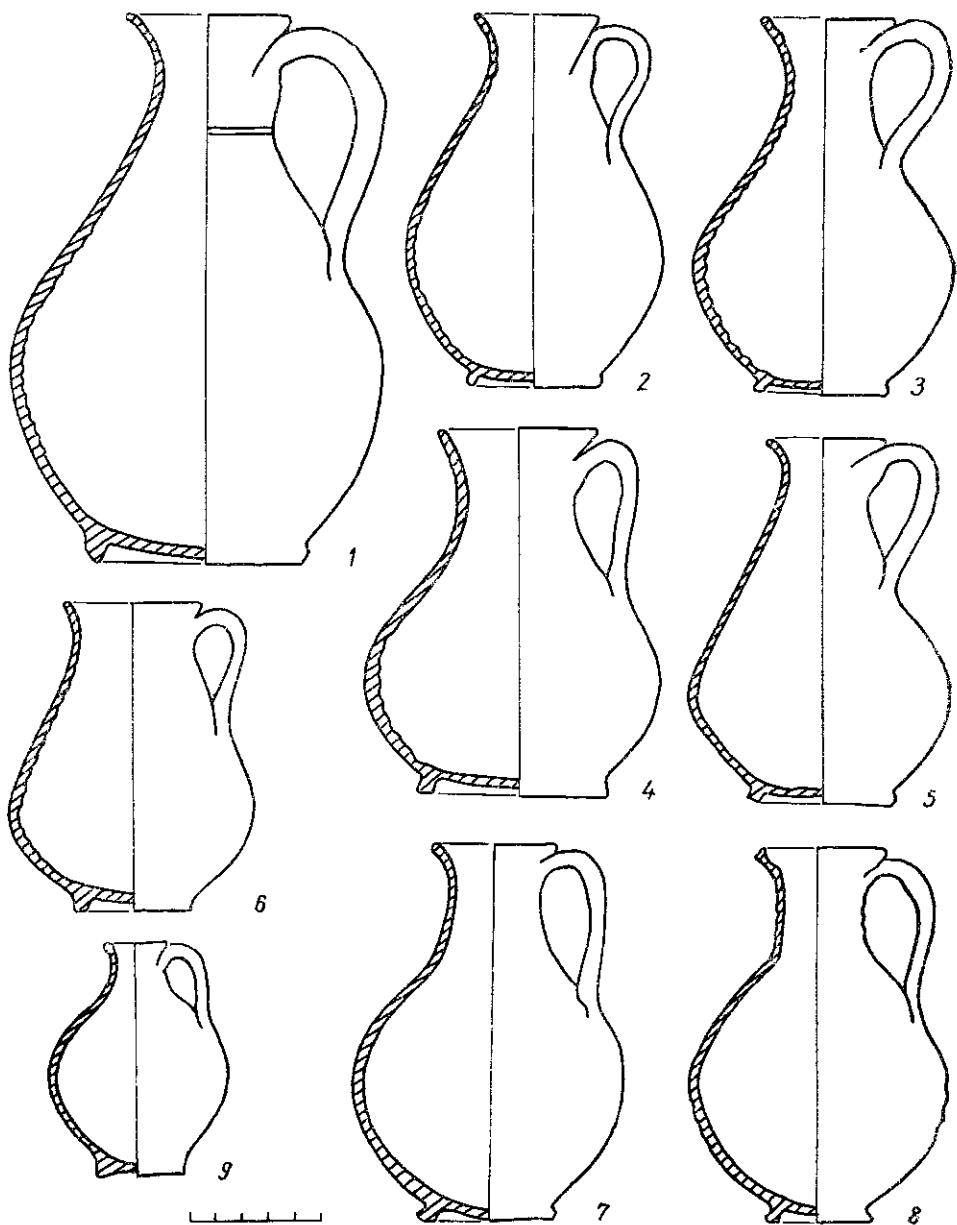

Рис. 4. Червонолакові глечики.

Найбільш численні серед знахідок кераміки маленькі одноручні горщики. Лише три з них не покриті лаком (рис. 5, 14—16). Інші ж покриті зовні червоним лаком різних відтінків. Ці три горщики з плоским дном, у двох зовнішня поверхня тулуба канельована, один з них без ручки.

Всі інші горщики (рис. 5, 1—13) мають округлий дещо кулеоподібний тулуб, плоский дисковидний піддон, злегка відігнутий край з прикріпленою до нього петльоподібною ручкою. Розмір всіх посудин практично одинаковий, що ж до їх типології, то нових типів горщиків, що доповнювали б розроблену В. І. Кадеевим класифікацію, у дослідженому склепі немає¹².

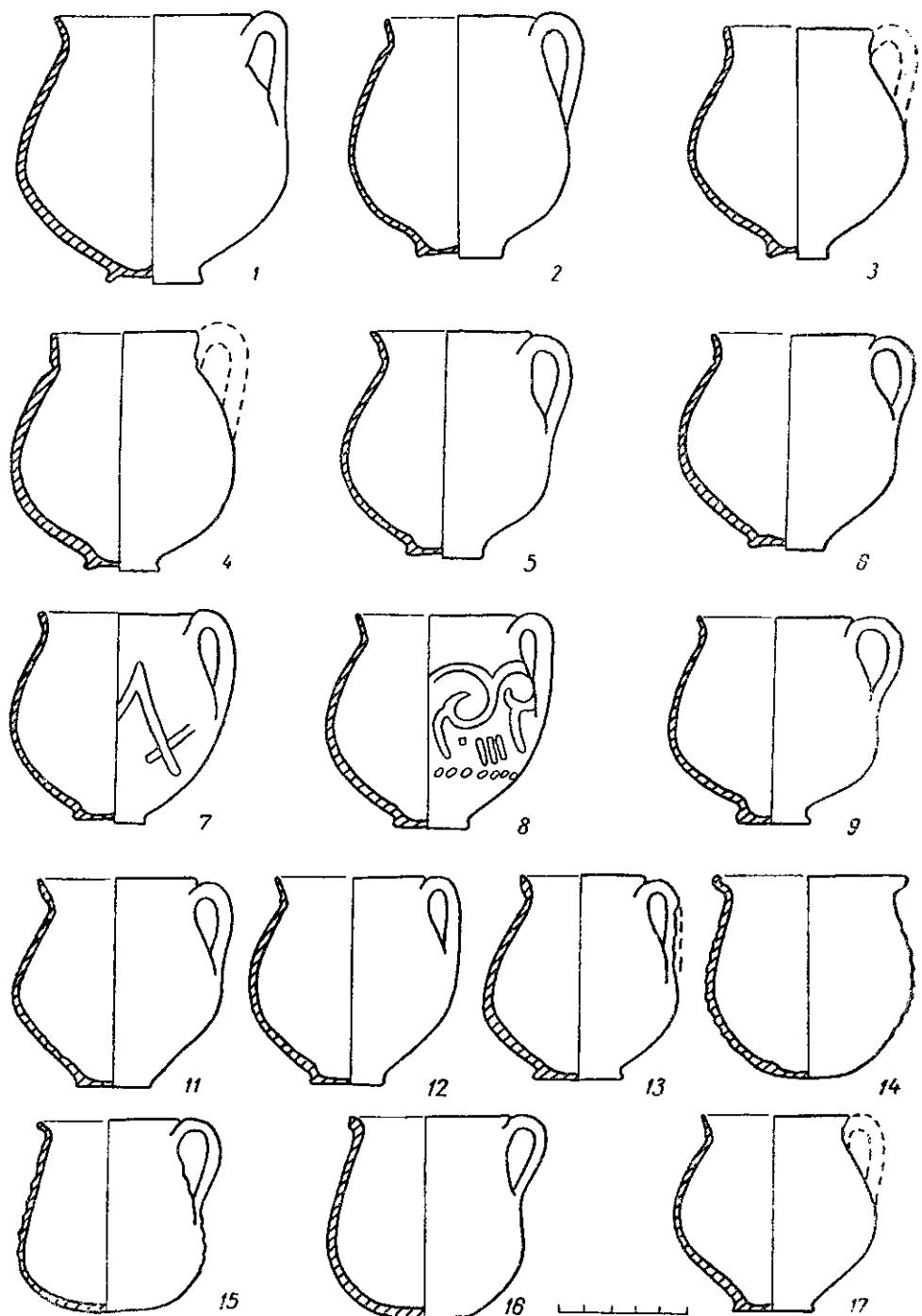

Рис. 5. Червоноглиняні одноручні горщики.

Цікаві дві посудини, тулуб яких прикрашений орнаментами та написом, виконаними білою фарбою. Існує думка про те, що горщики з розписом білою фарбою є продовженням традиції розписної кераміки елліністичного часу¹³. Орнамент на посудині (рис. 5, 8) являє собою складне переплетіння стилізовано зображених паростків якоїсь рослини, можливо, плюща. В нижній частині горщика візерунок наче завершений лінією з крапок. Така ж лінія з крапок і на другій посудині з написом (рис. 5, 7). На жаль, літери майже повністю стерті і зберег-

лись дуже погано. Читаються лише 2 — π та λ; від інших залишилися лише сліди. Недавно опублікована ціла група горщиців з написами *dipinti*, нанесеними білою фарбою, що походять з некрополів Північного Причорномор'я II—III ст.¹⁴, серед яких більшість складають горщики, знайдені у Херсонесі. Одночасно висловлена думка про те, що характер написів на горщиках дає підстави вважати, що християнські общини існували у містах Північного Причорномор'я вже у III ст. н. е.¹⁵ Однак це припущення викликає сумніви в інших дослідників¹⁶. Знайдений нами горщик з написом доповнює цю цікаву групу матеріалів.

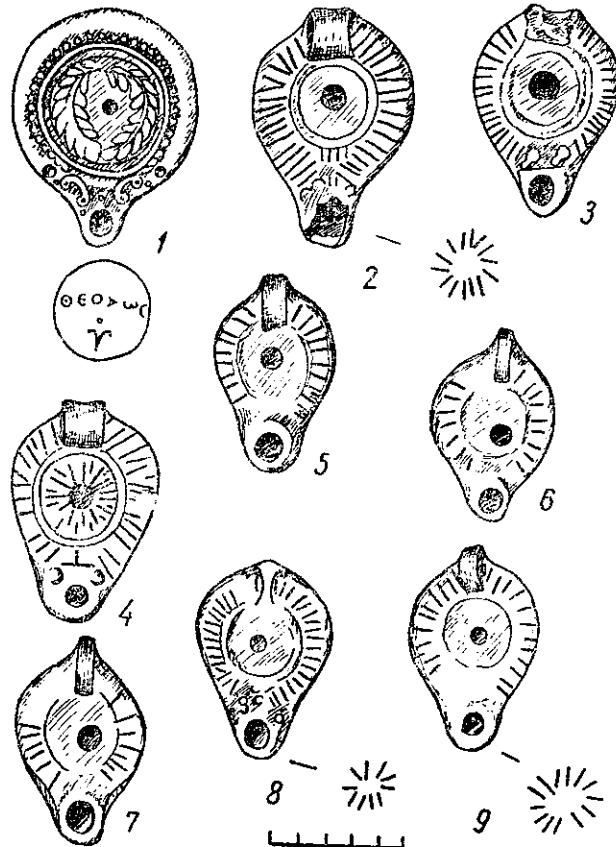

Рис. 6. Глиняні світильники.

Серед знахідок склепу виявлено дев'ять глиняних світильників. Вісім з них — світильники овальної форми з витягнутим ріжком та ручниками на плічках. Звичайно такі світильники відносяться до херсонеського виробництва і датуються III—IV ст. н. е.¹⁷ Світильники цього типу як би поділяють на два різних варіанти. Перший — світильники з рубчиками, петльовидною плоскою ручкою, виготовлені із світло-червоної глини, зовні покриті тъмяним червоним лаком (рис. 6, 2—4), та другий — такі ж світильники, але виготовлені з світло-рожевої глини без покриття, з плоскою проколотою ручкою дещо менших розмірів і недосконало виконаних (рис. 6, 5—9). На двох світильниках клейма у вигляді багатопроменевих розеток, нанесених по сирій глині плоскою загостrenoю дерев'яною паличкою. Серед світильників цієї групи відлічені світильники з «восьмипроменовою» зіркою та клеймом хрусов¹⁸. Однак «зірка» на цих світильниках нанесена штампом, а не інструментом, як у нашому випадку. Другий варіант наших світильників, імовірно, є пізнім варіантом розвитку світильників з рубчиками і може датуватися від середини IV ст. до першої чверті V ст. н. с.¹⁹

Привертає увагу світильник, виготовлений з світлої, дуже добре відмученої глини (рис. 6, 1). На щитку зображення сплетеної виноградної лози, а плічка орнаментовані дуже схематичними овами. Ріжок світильника прикрашений примітивно виконаними волютами, ручка відсутня. О. Вальдгауер подібні світильники відніс до пізньогрецького варіанта римського типу, вони датуються III—IV ст. н. е.²⁰

За характером керамічного тіста світильник відноситься до античного виробництва. Аттичні світильники завозяться у Херсонес з першої половини III ст. н. е.²¹ Серед аттичних світильників, знайдених у Херсонесі, виділена окрема група з клеймами майстерень, відтиснутих на денциях посудин²². На цей час встановлено, що у Херсонес завозилися світильники принаймні десяти майстерень Аттики²³.

На денці нашого світильника відтиснute ім'я θεοΔωροу. Закінчення імені виконане по вертикалі — омікроп розташована над гаммою. Серед опублікованих у недавні роки світильників з розкопок Афінської агори цілком аналогічних нашему немає, як немає і світильників з клеймом θεΔωροу²⁴.

У колекції Херсонеського музею зберігаються два світильники, цілком аналогічні нашему²⁵. Іх клейма співпадають до найменших подробиць. Вони знайдені Р. Х. Лепером при розкопках некрополя у дворах офіцерських помешкань ліворуч шосе до Стрілецької бухти у могилі № 31²⁶. Виявлені в могилі речі — червонолаковий та простий посуд — датують світильники III—IV ст. н. е.²⁷ Цим же часом датуються і світильники, що нас цікавлять і походять з могили № 31.

Всі три світильники виготовлені в одній аттичній майстерні θεοΔωροу, що поставляла свою продукцію у Херсонес на рубежі III — першій половині IV ст. н. е. Відмітимо, що майстерня ця доповнює список В. І. Кадеєва у ряді майстерень Аттики, продукція яких була знайдена у Херсонесі²⁸.

Крім керамічних предметів у склепі трапились вироби з металу. Серед них чотири залізних ножі з прямою спинкою та загостреним лезом з округленим кінцем (рис. 7, 15). Подібні ножі зустрічаються у пізньоантичних похованнях міст Північного Причорномор'я.

Цікавий маленький залізний перстень з внутрішнім діаметром кільця близько 1,6 см. Плоский щиток персня дуже сильно пошкоджений корозією (рис. 7, 13). Знайдені також дві невеликі залізні, сильно окислені, прості круглі пряжки (рис. 7, 11—12), аналогічні знайдених у некрополі Тірітаки в могилі 19 (44) III ст. н. е.²⁹

Опис знахідок з заліза завершує загадка про ковані залізні цвяхи від домовин (рис. 7, 14, 16). На кількох цвяхах збереглися залишки дерева від дощок. Розташоване в різних напрямках волокно їх та повністю збережена товщина дощок коло шляпок цвяхів дозволяють визначити товщину дощок домовин від 2,5 до 3 см.

Бронзові предмети у склепі представлені круглодротяним кованим браслетом з кінцями, прив'язаними до дужки спіральними обертами дроту (рис. 7, 7). Подібні знахідки часті не лише у пізньоантичних похованнях Херсонесу³⁰, а й у синхронних їм за часом інших пізньоантичних центрів³¹.

До цієї групи матеріалів відноситься й бронзове двопластинчасте закінчення шкіряного ременя (рис. 7, 9), а також скронева підвіска у вигляді бубонця з широким обідком та вушком (рис. 7, 8). Подібні підвіски досить часті у Херсонеських похованнях перших століть н. е.³² Можливо, вони є і в побуті раннього середньовіччя³³. Цікава також масивна бронзова пряжка з гладким круглим щитком та овальною петлею з язичком (рис. 7, 6).

Не менш цікавий і срібний трубчастий амулет — підвіска у вигляді циліндра з чотирма петлями для підвішування (рис. 7, 10). Амулет трапився біля ключиці одного з кістяків склепу. Звичайно подібні амулети відносять до перших сторіч н. е. Аналогічні, що знаходяться у зібраннях ДІМу, опубліковані Н. В. Пятишевою³⁴.

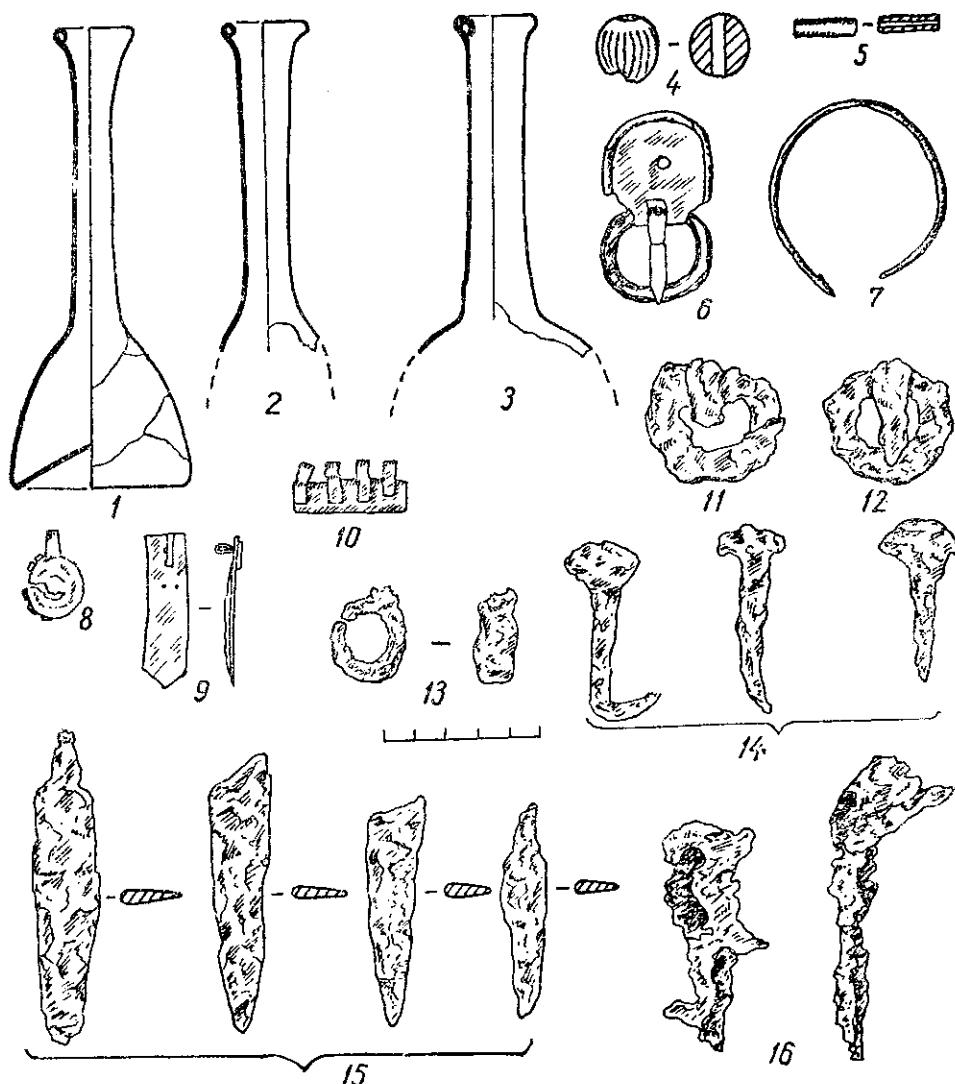

Рис. 7. Скляні та металічні предмети.

Остання група матеріалів із склепу — предмети із скла. Це на-самперед три скляні бальзамарія одного і того ж типу (рис. 7, 1—3). Один з них реставрували, що дало змогу порівняти з іншими чітко датованими аналогічними посудинами з комплексів некрополів Боспору. Наші посудини знаходять найближчі аналогії серед бальзамарій типу 1, групи 2, підгрупи Д для Боспору³⁵. Безумовно, вірна думка про те, що посудини цього типу є місцевим повторенням сірійських еталонів скляних бальзамарій³⁶. Це особливо справедливо для Херсонесу, що постійно підтримував тісні торговельні відносини з Сірією та Малою Азією³⁷.

Завершують опис знахідок із склепу дві скляні намистини. Одна у вигляді шестигранної призми виготовлена із світло-синього непрозорого скла довжиною 2 см (рис. 7, 5). Аналогічна намистина знайдена в некрополі перших сторіч н. е. близько с. Нововідрядне³⁸. Друга — з єгипетського фаянсу округло-ребристої форми, світло-бірюзова основа якої покрита шаром глазурі (рис. 7, 4). Намистина відноситься до типу 16 Г за класифікацією Є. М. Алексеєвої і датується III—IV ст. н. е.³⁹

Аналіз знахідок із склепу дає можливість датувати знахідки у межах II—IV ст. н. е., саме в цей час існує склеп. Цю дату підтверджують і нумізматичні матеріали. Знайдені дві монети: одна бронзова херсо-

неська з зображенням на аверсі Асклепія та на реверсі Гігієї датується III ст.⁴⁰, та друга — срібна — датується першою чвертю IV ст. н. е.⁴¹

Наявність у склепі багатьох кістяків та велика кількість похованого інвентаря дають підстави вважати його сімейним. Існував він протягом довгого часу, в межах II—початку IV ст. н. е. Знахідка двох похованих черепів коней, очевидно, може вказувати на етнічну належність склепу. Відмітимо, що на західному некрополі Херсонесу у 1909 р. в могилі № 124 трапився непорушений кістяк коня⁴².

Новий склеп західного некрополя Херсонесу не лише дав різноманітний археологічний матеріал, а й дозволив уточнити кордони некрополя, дослідження якого у зв'язку з міською забудовою стають значно ускладненими.

М. И. ЗОЛОТАРЕВ, С. Г. РЫЖОВ

Новый склеп западного некрополя Херсонеса

Резюме

В статье рассматриваются результаты исследования нового склепа, открытого на западном некрополе Херсонеса в 1975 г. Архитектура этого склепа, вырубленного в скале, не отличается от остальных подобных сооружений этого некрополя, за исключением отсутствующих скальных лежанок, обычных в аналогичных погребальных сооружениях Херсонеса. Умерших хоронили в гробах и без них на полу. В склепе было захоронено не менее восьми человек.

Находки в склоне весьма разнообразны. Это краснолаковые чаши местного производства, девять краснолаковых кувшинов, 16 маленьких одноручных горшков, покрытых красным лаком и без него. На двух сосудах белой краской нанесен орнамент и сохранились остатки надписи *dipinti*.

Среди найденных девяти светильников наибольший интерес представляет аттический светильник новой для Херсонеса афинской мастерской. Весьма разнообразны изделия из бронзы, железа и стекла. Две монеты датируются концом III — началом IV в.

Анализ находок из склепа позволяет датировать его II—IV вв. Очевидно, это был существующий продолжительный период семейный склеп.

Новый склеп западного некрополя Херсонеса уточняет топографию всего могильника позднеантичного—раннесредневекового времени.

¹ Лепер Р. Х. Дневники раскопок Херсонесского некрополя. — Херсонесский сб. Севастополь, 1927, вып. 2, с. 202—208, 220—221, 229—210.

² Белов Г. Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее. — МИА, 1953, № 34, с. 245—254.

³ Щеглов А. Н. Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса. — КСИА АН СССР, 1975, № 143, с. 109—116.

⁴ Рыжов С. И. Отчет о раскопках склепа на ул. Островской в 1968 г. — Архив ХМ, д. 1461, с. 2—16; Альбом фотографий, д. 1462.

⁵ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970, с. 91—92.

⁶ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА, 1952, № 25, с. 303—304, 315.

⁷ Там же, с. 308.

⁸ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 90—91 (тип I).

⁹ Там же, с. 93—95.

¹⁰ Там же, с. 95.

¹¹ Там же, с. 94.

¹² Там же, с. 96—97.

¹³ Книпович Т. Н. Художественная керамика в городах Северного Причерноморья. — АГСП, 1955, с. 390.

¹⁴ Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северо-Pontийских городах позднеантичного времени. — ВДИ, 1973, № 1, с. 55—57.

¹⁵ Там же, с. 55—57.

¹⁶ Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес-Таврійський. — ВХУ, 1964, № 118, с. 102—103.

¹⁷ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 108.

¹⁸ Щеглов А. Н. Светильники с клеймом ХРУСОУ. — СХМ, 1961, № 2, с. 45—51.

¹⁹ Там же.

²⁰ Вальдгаузер О. Ф. Аттические глиняные светильники. — Спб., 1914, с. 16.

²¹ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 147.

- ²² Кадеев В. И. Импортные светильники из Херсонеса I—IV вв. н. э. — СА, 1969, № 3, с. 163—169.
- ²³ Кадеев В. И. Очерки, с. 148.
- ²⁴ Perslzuig J. Lamps of the Roman period first to seventh century after Christ. — Princeton, Athenian agora, 1961, vol. 7.
- ²⁵ Инв. номера № 3251/II, 3256/II. — Архив ХМ, д. 104, л. 43.
- ²⁶ Дневник Р. Х. Лепера. — Архив ХМ, д. № 85, л. 2.
- ²⁷ Там же, л. 18.
- ²⁸ Кадеев В. И. Импортные светильники..., с. 196.
- ²⁹ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых Боспорских городов. — МИА, 1959, № 69, с. 223, рис. 94, 5.
- ³⁰ Кадеев В. И. Очерки истории, с. 56, рис. 3, 9.
- ³¹ Арсеньева Т. М. Могильник у дер. Новоотрадное. — МИА, 1970, № 55, с. 116—123.
- ³² Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 59.
- ³³ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 1959, № 63, с. 280—281.
- ³⁴ Платищева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. — Тр. ГИМ, 1956, вып. 18, с. 59—61, табл. XIV.
- ³⁵ Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора. — ТГЭ, 1973, № 13, с. 161—164.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948, с. 116—117.
- ³⁸ Алексеева Е. М. Классификация бус некрополя у дер. Новоотрадное. — МИА, 1970, № 155, с. 152, табл. 1.
- ³⁹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, 1975, Г1-12, с. 34, табл. V, № 29—31.
- ⁴⁰ Анохин В. А. Монетное дело в Херсонесе I—III вв. н. э. — НЭ, 1963, № 4, табл. XIV, 1.
- ⁴¹ Визначення Т. І. Костромічової.
- ⁴² Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя. — Херсонский сб., 1927, вып. 2, с. 206.

В. Д. БАРАН, Г. М. НЕКРАСОВА

Поселення Рацьків II на Середньому Дністрі *

Ранньослов'янське поселення Рацьків II розташоване на вузькій рівній береговій терасі Дністра, на 1,5 км вище за течією від с. Рацьків Хотинського р-ну Чернівецької обл. В 700 м на південний схід від нього знаходилось ранньослов'янське поселення Рацьків III. З північного сходу територія поселення обмежена обривом берега висотою 5—6 м над рівнем ріки. В зразі обриву простежується культурний шар — залишки жител, печі-кам'янки. З південного заходу над терасою піднімається крутий схил. Відстань між цими природними межами поселення 8—9 м. Культурний шар, виявлений вздовж берега протягом 500 м, насичений дрібними вкрапленнями вугліків і часто переривається. Глибина його залягання від рівня сучасної поверхні 0,7—1 м, а в місцях, де були житлові або господарські споруди, — до 2 м. Зверху культурний шар пerekритий наносами землі завтовшки 1 м, яка спливла зі схилу. Більшість території поселення зараз зайнята лісопосадкою, тому 1975 р. розкопки проводились на вузькій смузі в місцях виходу заповнення жител. Виявлено залишки восьми жител-напівземлянок, з яких добре збереглися чотири (№ 2, 3, 5, 6), інші майже повністю зруйновані обривом берега і простежувалися лише в профілі, як розплівчасті плями темного заповнення. Крім жител розчищено одну господарську яму. 1977 р. розкопки проводили у південній частині пам'ятки, в 17 м на південний схід від лісопосадки. На вільній від дерев ділянці (32×8 м) відкрито шість жител-напівземлянок і одну заглиблену споруду (рис. 1, 1).

Всього на поселенні Рацьків II виявили залишки 14 напівземлянок, одну заглиблену споруду і господарську яму.

Житло № 1 виявлено приблизно в центрі поселення. Тут у зразі берега простежено темну видовжену пляму. При розчистці встановле-

* Поселення досліджувалось Слов'яно-руською Дністровською археологічною експедицією під керівництвом В. Д. Барана з участю Г. М. Некрасової.

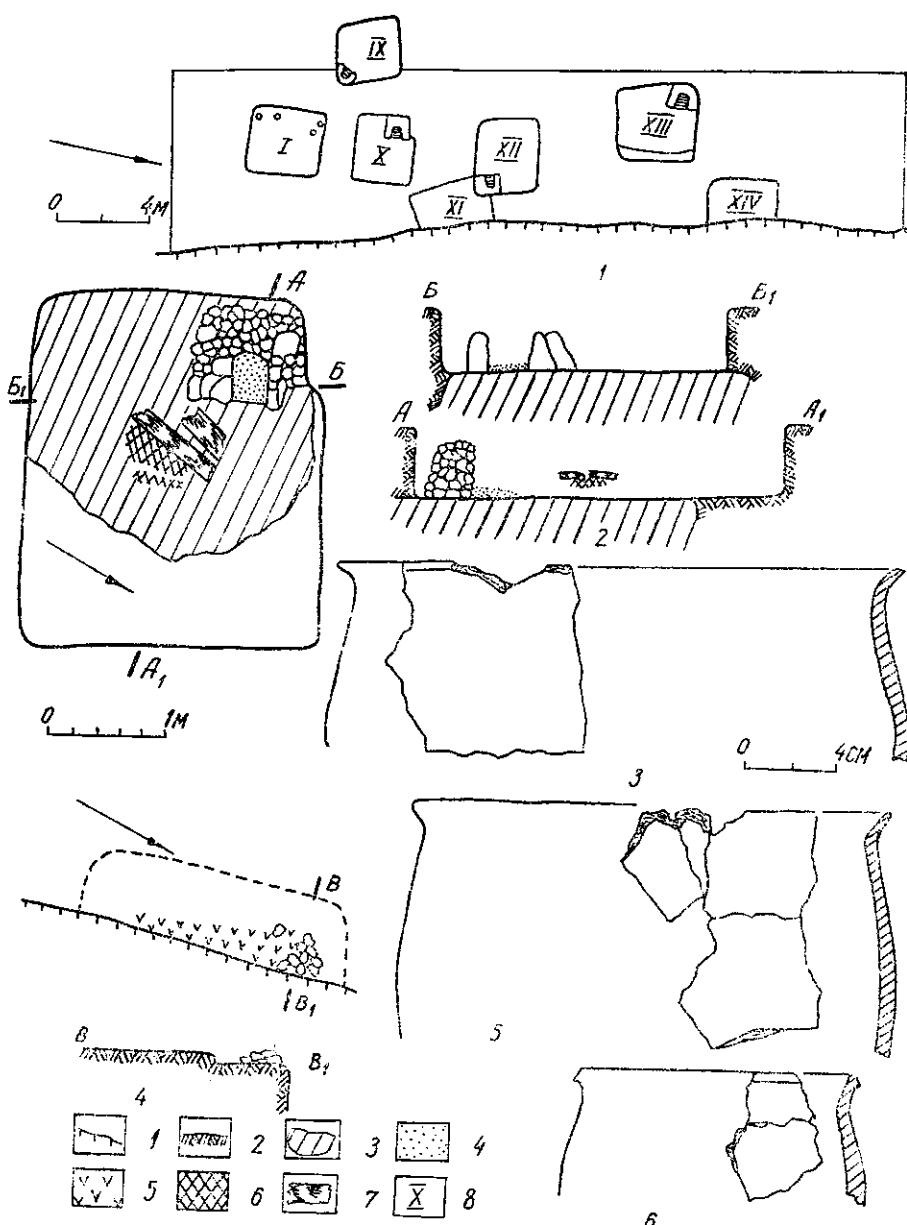

Рис. 1.

1 — лінія обриву берега, 2 — материк, 3 — камінь з підоснови берега, 4 — попіл, 5 — вугінки, 6 — обпалена глиняна обмазка, 7 — обвуглени плахи, 8 — номера жител: I — загальний план розкопу; II — план і розріз житла № 10; III — ліпний горщик з житла № 10; IV — план і розріз житла № 7; V—VI — ліпні горщики з житла № 7.

но, що це заповнення споруди, заглибленої у ґрунт на 1,5—1,8 м від сучасної поверхні. Її контури простежити не вдалось. Судячи за довжиною, це могла бути напівземлянка, яка обвалилась разом з обривом берега. У заповненні трапилось кілька фрагментів ліпного і гончарного посуду (рис. 2, 5).

Житло № 2 простежувалось в обриві берега. На глибині 1,9 м від сучасної поверхні розчищено ліч-кам'янку із зруйнованою задньою стінкою, орієнтовану челюстями на південний захід. Розмір збереженої частини $1 \times 0,55$ м, ширина челюстів 0,4 м, бокові стінки збереглися на висоту 0,45 м від рівня череня і були складені з кам'яних плит, поставлених на ребро. Черінь плоский, підмазаний глиною і обпалений на глибину 3—4 см. Повністю контури житла простежити не вдалось,

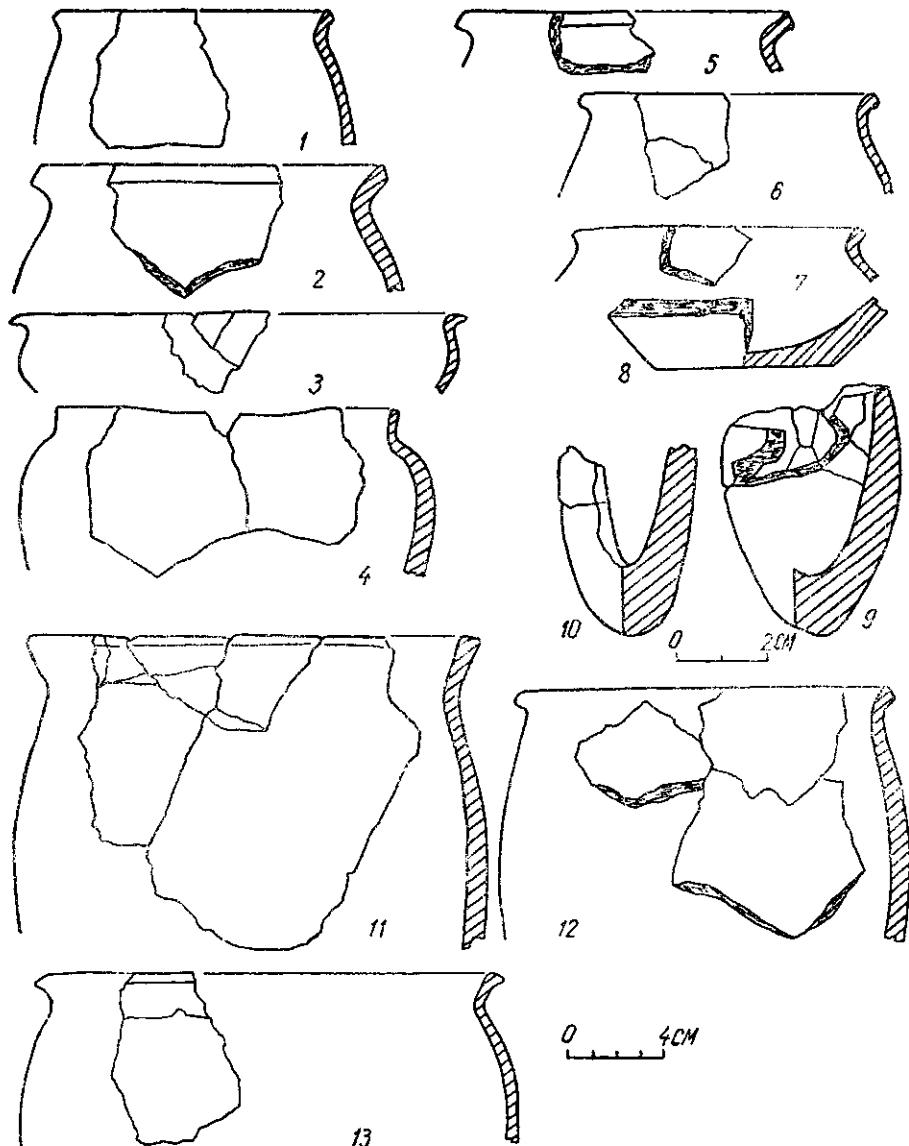

Рис. 2. Кераміка гончарна (1—3, 5—8) і ліпна (4, 11—12) та тиглі (9—10) з жител № 4 (1—4), № 1 (5), № 5 (12), № 8 (7—10), № 9 (11), ями № 1 (6) і з культурного шару (13).

але біля південно-східної бокової стінки печі зафіксовано відрізок материкової стінки житла довжиною 1 м, орієнтованої паралельно стінці печі. Таким чином, піч була розташована у східному куті напівземлянки (рис. 3, 5). На долівці біля печі трапився фрагмент ліпного горщика.

Житло № 3 зафіксоване в обриві берега. Це чотирикутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Її північно-східна стінка зруйнована обривом. Довжина житла 3,2 м, глибина 1,6 м від сучасної поверхні (0,7 м від рівня материка). У східному куті напівземлянки розташована ліч-кам'янка, прямокутна в плані, челюстями звернута на південний захід. Її зовнішній розмір 1×1 м, внутрішній $0,5 \times 0,6$ м. Стінки печі складені з великих кам'яних плит та уламків пісковику. Черінь плоский, підмазаний глиною, товщиною 3—4 см (рис. 3, 3). У заповненні житла знайдено фрагменти ліпної кераміки.

Залишки сильно зруйнованого житла № 4 простежено в обриві берега на глибині 1—1,7 м від сучасної поверхні. Його розмір і вигляд

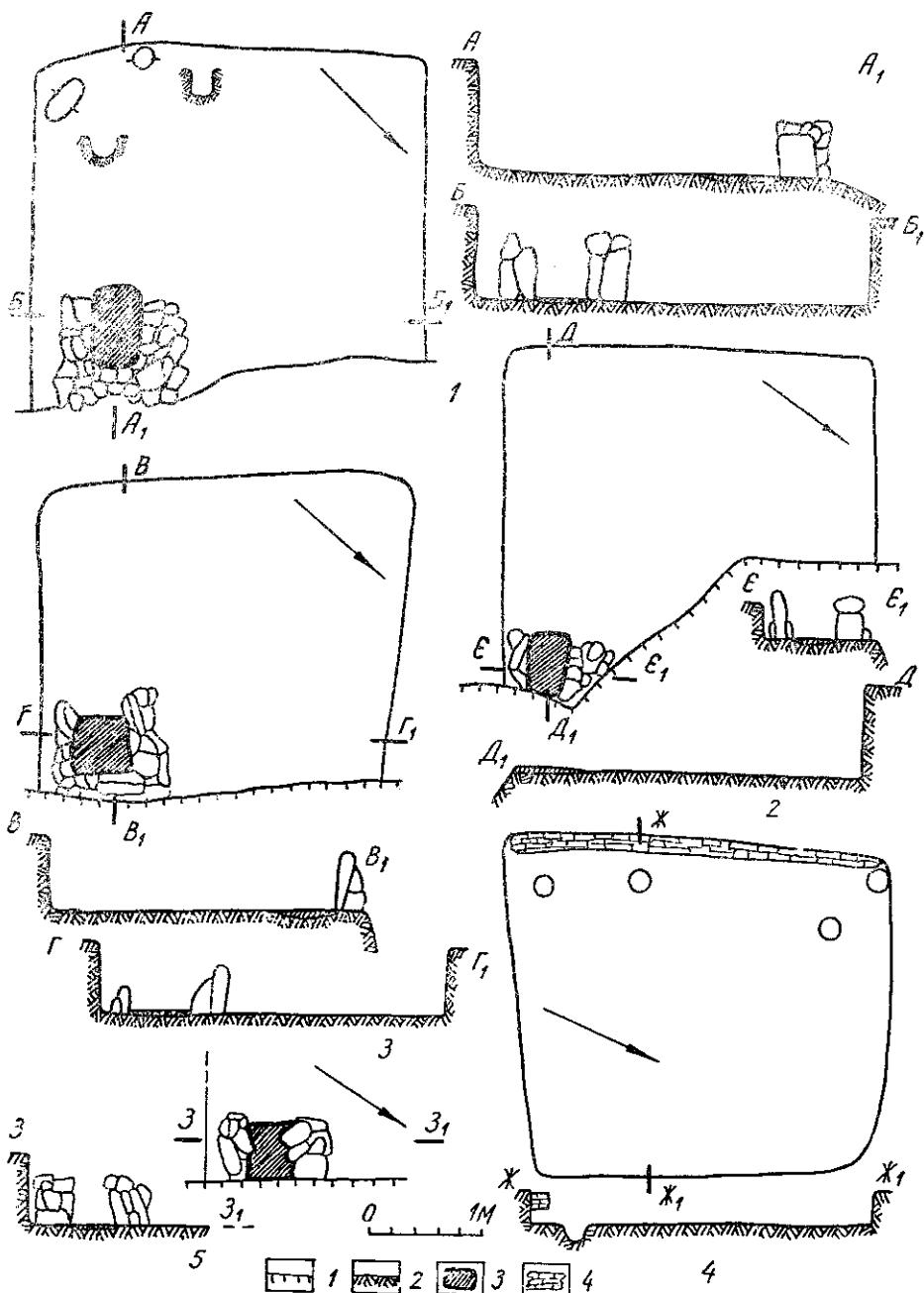

Рис. 3.

1 — лінія берега; 2 — материк; 3 — глиняний черінь; 4 — обуглена плаха. Плани і розрізи жител № 5 (1), № 6 (2), № 3 (3), № 2 (5) і споруди № 1 (4).

встановити неможливо. У темному заповненні довжиною понад 2 м знайдено фрагменти гончарної черняхівської і ліпної ранньослов'янської кераміки (рис. 2, 1—4).

Житло № 5 виявлено в обриві берега на глибині 1 м від сучасної поверхні. Це чотирикутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Її північно-східна стінка частково зруйнована обривом. Розмір житла $3,1 \times 3,2$ м, глибина 2 м від сучасної поверхні (1 м від рівня материка). У східному куті напівземлянки трапилася піч-кам'янка, прямокутна в плані, челюстями звернута на південний захід. Зовнішній розмір печі $1,15 \times 1,15$ м, внутрішній — $0,75 \times 0,45$ м. Стінки збереглися на 0,6 м від рівня череня та були складені з великих

плит і дрібних уламків вапняку. Черінь товщиною 5—6 см, плоский і підмазаний глиною. У південному куті житла розміщено дві ямки розміром $0,45 \times 0,25$ м і $0,25 \times 0,25$ м, глибиною 0,20 м від рівня долівки (рис. 3, 1). У заповненні житла трапились фрагменти ліпних ранньослов'янських горщиків (рис. 2, 12).

Житло № 6 простежено в обриві берега на глибині 1 м від сучасної поверхні. Це чотирикутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Її північно-східна стінка зруйнована обривом. Довжина південно-західної стінки житла 3,3 м, збереженої південно-східної стінки 3,2 м, глибина залягання долівки 1,95 м від сучасної поверхні. У східному куті розташована піч-кам'янка, челюстями звернута на південний захід. Ширина печі 0,9 м, стінки її збереглися на висоту 0,6 м від рівня череня і були складені з плит і невеликих уламків вапняку. Черінь розміром $0,6 \times 0,35$ м, товщиною 4—5 см, плоский і підмазаний глиною (рис. 3, 2). У заповненні знайдено дрібні фрагменти ліпного посуду.

Житло № 7 простежено в обриві берега на глибині 1,4 м від сучасної поверхні у вигляді аморфної плями темнуватого заповнення довжиною 2,4 м. Заповнення заходило в берег на 0,2—0,3 м. У північній його частині на глибині 1,7 м від сучасної поверхні зафіковане скуччення невеликих обпалених каменів (очевидно, залишки печі) і фрагменти ліпної кераміки (рис. 1, 4—6).

Житло № 8 простежено в обриві берега у вигляді сірої невиразної плями діаметром 2,5 м. У східній її частині на глибині 2 м від сучасної поверхні знайдено рештки печі-кам'янки з підмазаним глиною плоским черенем. У заповненні виявлено фрагменти ліпної та гончарної кераміки, а також два глинняних конусовидних тиглі (рис. 2, 7—10).

Житло № 9 розчищене на південному краї поселення в 39 м на південь від лісопосадки. Це чотирикутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром 3×3 м, глибиною 1,7 м від сучасної поверхні (0,7 м від рівня материка). У східному куті житла розташована піч-кам'янка, челюстями звернута на південний захід, розміром $1 \times 0,9$ м. Стінки печі складені з кам'яних плит і збереглися на висоту 0,4 м від рівня череня. Черінь плоский, підмазаний глиною, розміром $0,6 \times 0,4$ м, товщиною 3—4 см. У заповненні житла знайдено фрагменти ліпного ранньослов'янського горщика (рис. 2, 11).

Житло № 10 виявлене в 1,5 м на схід від житла № 9. Це прямо-кутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром $3 \times 2,6$ м, глибиною 1,55 м від сучасної поверхні (0,6 м від рівня материка). Стінки житла материкові, долівки у східній частині напівземлянки залягає на материкову, у західній — на рівні долівки — виступає кам'яна плита, яка править за долівку *. На цій плиті у західному куті житла розташована піч-кам'янка, челюстями звернута на північний схід. Зовнішній розмір печі 1×1 м, внутрішній — $0,45 \times 0,35$ м. Стінки складені з кам'яних плит, поставлених ребром і забутованих дрібним камінням, вони збереглися на висоту 0,45 м від рівня череня. За черінь править кам'яна плита, на якій побудована піч, глинена підмазка відсутня. Біля печі на висоті 0,15 м від рівня долівки розчищено сліди обпаленої глиненої обмазки і два уламки обгорілих дерев'яних плах від перекриття даху (рис. 1, 2). У заповненні житла знайдено фрагменти ліпних ранньослов'янських посудин (рис. 1, 3).

Житло № 11 виявлене в 0,5 м на північ від житла № 10. Це чотирикутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Східна частина її разом з піччю-кам'янкою знищена обривом берега. Довжина житла 3,5 м, збережена ширина — 2 м, глибина залягання долівки 1,6 м від сучасної поверхні (0,5 м від рівня материка) (рис. 4, 4).

Житло № 12 східним своїм кутом перекриває західний кут житла № 11. Це прямо-кутна напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром $3,3 \times 2,9$ м, глибиною 2 м від сучасної поверхні

* В процесі розкопок виявлено виходи каменю, що складав підоснову берега.

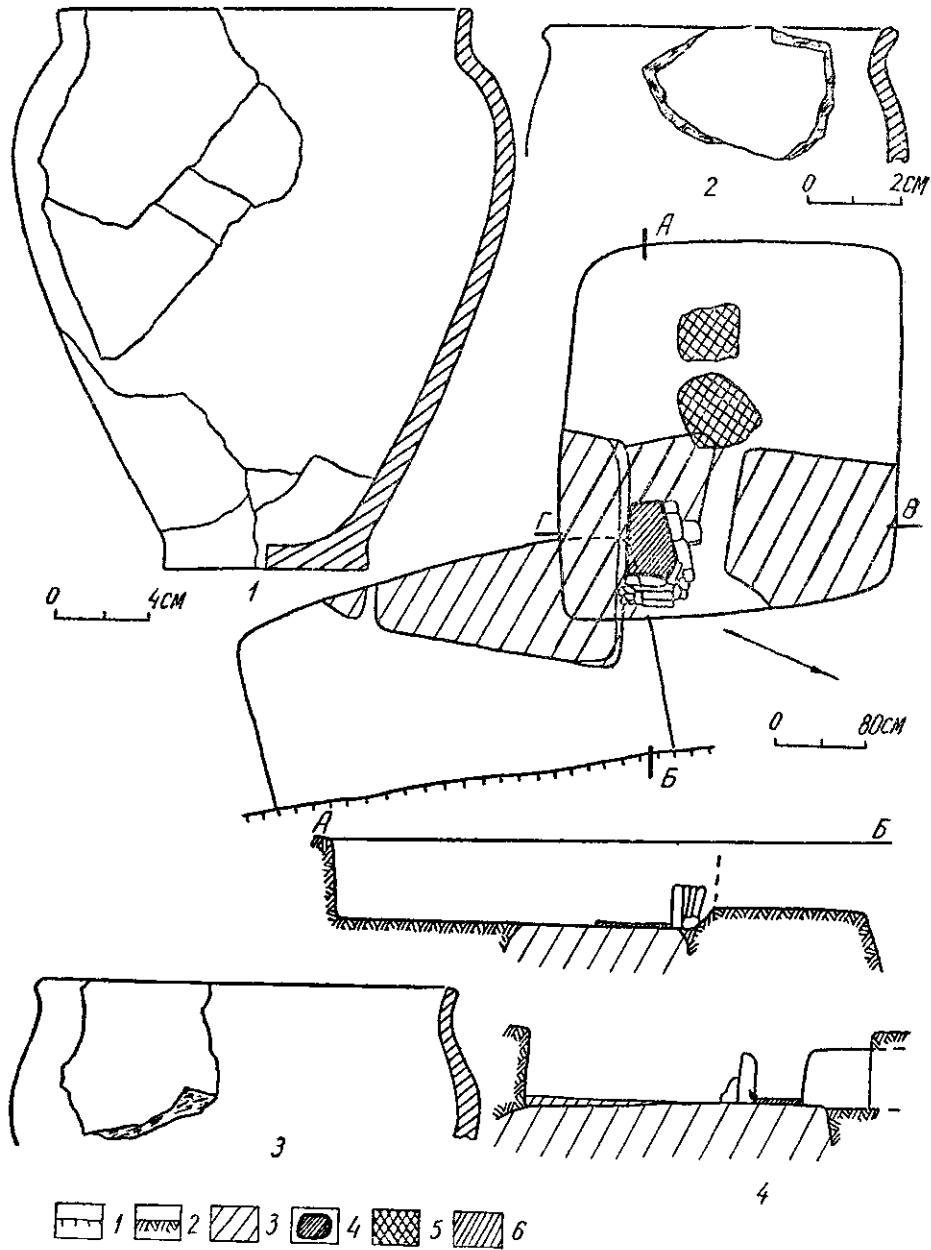

Рис. 4.

1 — лінія обриву берега; 2 — материк; 3 — камінь з підоснови берега; 4 — глиняний чашік; 5 — обпалена глиняна обмазка; 6 — пілмазка глиною. План і розрізи житла № 12 і 11 (4) та ліпна кераміка з житла № 12 (1-3).

(0,7 м від рівня материка). Материкові стінки житла прямі, долівка рівна, добре утіплена у східній частині — кам'яна. У південно-східну стінку напівземлянки з житла № 11 виходить частина кам'яної плити, довжина її у межах житла 1,65 м, ширина 0,55 м, висота 0,45 м від рівня долівки. Певно, ця плита використовувалась як лежанка, тим більше, що вона одночасово править за бокову стінку печі-кам'янці, побудованої у східному куті житла. Піч розташована на кам'яній плиті долівки і челюстями звернута на південний захід. Її зовнішній розмір $0,9 \times 0,6$ м, внутрішній — $0,65 \times 0,45$ м. Три стінки складені з кам'яних плит, поставлених ребром, збереглися на висоту 0,4 м від рівня череня. Черінь плоский, підмазаний глиною на товщину 4 см. У заповненні житла

ла на висоті 0,25—0,45 м від рівня долівки розчищено розвал з обпаленої обмазки, вугликів і дрібного каміння (рис. 4, 4). У заповненні знайдено уламки ліпних ранньослов'янських посудин, фрагмент глиняного біконічного прясла, круглу намистину з жовтої скляної пасті і фрагмент бронзової пружинки (рис. 4, 1—3).

Житло № 13 виявлено в 10 м на північ від житла № 9. Це квадратна в плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром $3,6 \times 3,5$ м, глибиною 1,7 м від сучасної поверхні (0,7 м від рівня материка). На довжину всієї північно-східної стінки житла тягнеться материкова лежанка шириною 0,65 м і висотою 0,3 м від рівня долівки. У західному куті напівземлянки у материковій долівці виступає кам'яна плита, ледве підмазана глиною. На кам'яній плиті побудована піч-кам'янка, прямоугольна в плані, розміром $1 \times 1,1$ м, челюсті її відкриваються на північний схід. Стінки печі збереглися на висоту 0,6 м і складені з великих кам'яних плит, між якими простежується забутовка із дрібного каміння. Черінь розміром $0,5 \times 0,6$ м, заглиблений у долівку на 0,1 м і підмазаний глиною (рис. 5, 1). Біля печі, під північно-західною стінкою житла, було вкопано у долівку великий ліпний горщик. У заповненні напівземлянки виявлено кілька фрагментів ліпних посудин (рис. 5, 2—3).

Житло № 14 розчищено в 1 м на північ від житла № 13. Це чотирикутна споруда, орієнтована кутами за сторонами світу і на 0,2 м заглиблена у материк. Точно встановити глибину житла неможливо, бо берег у цьому місці сильно розмитий. Східна частина напівземлянки зруйнована обривом. Довжина південно-західної її стінки 3,1 м, збережена довжина південно-східної стінки 2 м. Знахідки не виявлені.

Залишки найкраще збережених жител дають можливість відтворити їх конструктивні особливості. Це чотирикутні напівземлянки площею 8—13 м². Їх долівка опущена у ґрунт на 1,6—2 м від рівня сучасної поверхні (0,6—1 м від рівня давнього горизонту). Всі розкопані житла стоять стінками паралельно течії річки і кутами орієнтовані приблизно за сторонами світу. Материкові стінки напівземлянок вертикальні, долівка добре утрамбована. У житлах № 10, 12, 13 за долівку частково правлять кам'яні плити підоснови берега, а на долівках жител № 12, 13 зафіковано сліди підмазки жовтою глиною.

В десяти житлах розчищені печі-кам'янки. Печі, як правило, розташовані у східних кутах напівземлянок і челюстями звернуті до протилежної південно-східної стінки. Лише у двох житлах (№ 10, 13) печі розміщені у західних кутах і звернуті челюстями в бік ріки. Печі споруджувались безпосередньо на долівці. Вони прямоугольні або квадратної форми, розміром $0,6 \times 0,9$ — $1,1 \times 1$ м. Черені плоскі, підмазані глиною і розміщені на рівні долівки (лише у житлі № 13 черінь лінзовидно опущений в долівку). У житлі № 10, де черенем печі служила кам'янка, до рівня якої опущене житло, глиняна підмазка відсутня. Стінки печей споруджено з великих, поставлених ребром кам'яних плит і зовні забутовано дрібним камінням. З невеликих уламків каміння складався і купол печей. Печі-кам'янки були основною отоплювальною спорудою у ранньослов'янських напівземлянках Подністров'я другої половини I тисячоліття н. е. Вони відомі і на значній території в межах поширення пам'яток пражського типу¹.

Характерним для ранньослов'янських споруд є материкові останці-лежанки, або прилавки². Такий материковий прилавок було розчищено у житлі № 13, а у житлах № 11, 12 роль земляної лежанки відігравали виходи кам'яних плит підоснови берега (у житлі № 12 до такої лежанки навіть була прибудована піч-кам'янка).

У долівці житла № 13 розчищено ямку діаметром 0,3 м, глибиною 0,28 м, в якій стояв ліпний горщик. Такі ж дві ямки для горщиків виявлено у південному куті житла № 5. Традиція вкопувати горщики у долівку напівземлянок зафікована на ряді ранньослов'янських поселень³, зокрема і на сусідньому поселенні Рашків III.

Відсутність у житлах рашківського поселення ямок від стовпів, а також значна глибина напівземлянок дають можливість припустити, що це були зрубні житла, побудовані з плах, закріплених в обло.

Єдиним об'єктом на поселенні Рашків III, де виявлено стовпову конструкцію, є ледве заглиблена у материк господарська споруда № 1. Вона трапилася на південному краї поселення на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Споруда прямокутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром $3 \times 3,2$ м, глибиною 0,3 м від рівня материка. На краю південної стінки розчищено обгорілу плаху довжиною 3,3 м,

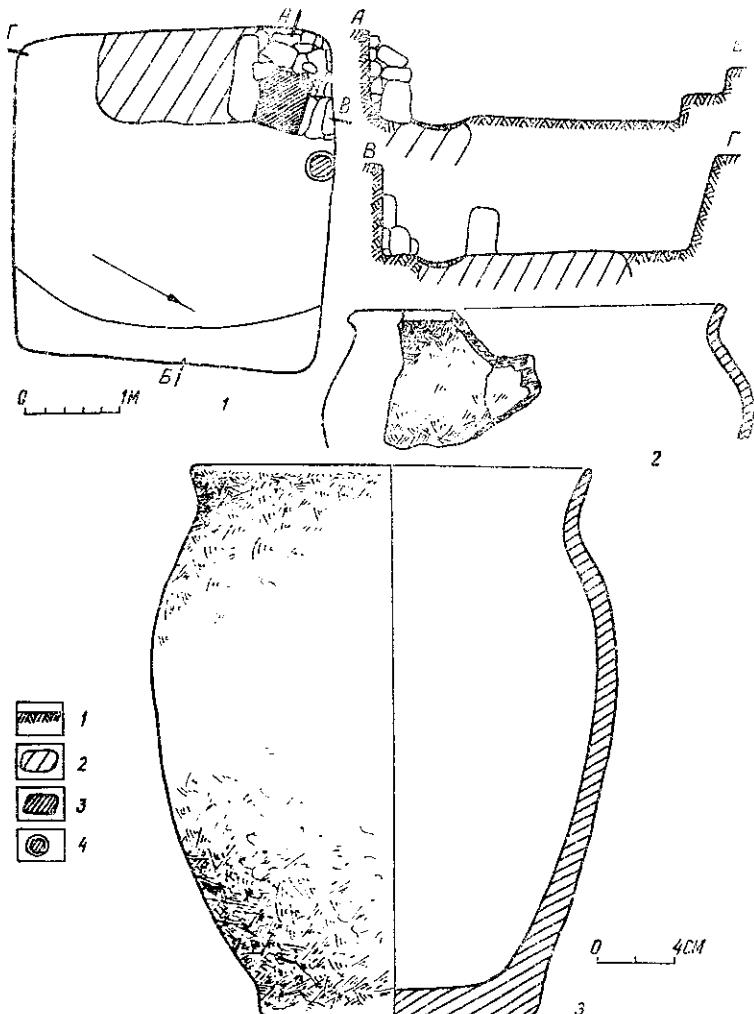

Рис. 5.

1 — материк; 2 — камінь підоснови берега; 3 — глинняний черіп; 4 — горщик. План і розрізи житла № 13 (1) та ліпна кераміка з нього (II—III).

шириною 0,2 м. В західному куті споруди збереглися залишки дерев'яного стовпа діаметром 0,2 м, вбитого в долівку на глибину 0,22 м. Ще три ямки від таких же стовпів виявлено під південно-західною стінкою (рис. 3, 4). Судячи з будівельних особливостей, споруда № 1, мабуть, була односкатним навісом, південно-західний край якого був піднятий на чотирьох стовпах, а північно-східний опирався на ґрунт. На долівці споруди виявлено кілька фрагментів ліпної ранньослов'янської кераміки.

До господарських споруд поселення відноситься зернова яма № 1, розчищена в 4 м на захід від житла № 8. Вона кругла в плані, діаметром 1 м, глибиною 3 м від сучасної поверхні, стінки вертикальні, дно

заокруглене. У темному вуглисто му заповненні ями знайдено дрібні фрагменти ліпної і гончарної сіроглинняної кераміки (рис. 2, 6).

Знахідок на поселенні було небагато, причому переважна більшість їх виявлено у заповненнях жител та господарських споруд. Привертають увагу невеликий фрагмент бронзової пружини від фібули, фрагмент біконічного глинняного прясла діаметром 3 см, висотою 2 см і кругла жовта пластова намистина діаметром 0,7 см з житла № 12. У заповненні житла № 8 виявлено два глинняних конічних тиглі. Один з них непоганої збереженості, має дещо звужені досередини вінця, легко випуклі бочки та гостре конічне дно. Його висота 5 см, діаметр вінця 3,5 см, діаметр бочок 4 см, товщина стінок 1—0,5 см. Тісто тигля чорного кольору з великою домішкою піску, досить крихке. Стінки його з зовнішнього боку загладжені (рис. 2, 9—10). Такі тиглі відомі на поселеннях Подністров'я VI—початку VII ст. (Зозів, Бовшів II, Зелений Гай) ⁴.

Більшість знахідок становить керамічний матеріал, представлений переважно уламками. Лише дві посудини (горщики з жител № 12 і 13) повністю реконструювали. Проте наявний матеріал дає можливість скласти певне уявлення про характер керамічного комплексу поселення, який включає фрагменти як ліпних (88%), так і гончарних (12%) посудин.

Ліпна кераміка представлена виключно горщиками. Вони виготовлені з глини зі значними домішками шамоту, в окремих випадках жорстви або піску. Поверхня їх переважно нерівна, горбкувата, інколи загладжена. Колір коричневий, темно-сірий або оранжевий. Всі вони не орнаментовані. За формуєю вінць і плічок горщики поділяються на чотири типи.

До найчисленнішої групи належать горщики першого типу з короткими прямими або трохи відігнутими назовні вінцями і високо піднятими крутими плічками (рис. 4, 1—3; 5, 2). Характерним для першого типу є горщик з житла № 12 (рис. 4, 1). Він досить товстостінний, в тісті домішки крупного шамоту, має ледве відігнуті назовні вінця, високі крути плічка, різко звужений донизу конічний тулуб і виділене в профілі плоске дно. Висота горщика 25 см, діаметр вінця 18 см, діаметр плічок 21 см, діаметр дна 9 см. Горщики першого типу найбільш поширені у слов'янських пам'ятках середини I тисячоліття н. е., вони зустрічаються на всіх ранньослов'янських пам'ятках Східної і Центральної Європи ⁵.

Серед горщиків першого типу можна виділити в окремий підтип горщик, діаметр його вінця 7,7 см. Він має ледве відігнуті назовні вінця і заокруглені плічки. В тісті дрібні домішки шамоту і піску, поверхня загладжена, колір оранжевий. Подібні горщики зустрічаються на ранньослов'янських поселеннях Подністров'я і Західної Волині ⁶, крім того, аналогічні посудини відомі на цій території з пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. черняхівського типу ⁷.

Другий тип становлять горщики з розхиленими назовні, іноді потовщеними вінцями і слабо вираженими плічками (рис. 2, 11, 12; 5, 3). Характерним для цього типу є горщик з житла № 13 (рис. 5, 3). Він досить товстостінний, в тісті домішки крупного шамоту, поверхня горбкувата, колір нерівномірний, коричневий. Горщик має високі ледве відігнуті назовні вінця, пологі плічка, заокруглений тулуб і широке плоске дно. Його висота 29 см, діаметр вінця 21 см, діаметр бочок 24 см, діаметр дна 14,4 см. Подібні горщики зустрічаються на ранньослов'янських поселеннях Подністров'я в комплексах V — початку VI ст. н. е. ⁸

Третій тип представлений двома уламками горщиків з сильно відігнутими назовні потоншеними вінцями і слабо вираженими плічками (рис. 1, 3, 5). В тісті домішки дрібного шамоту і піску, колір оранжевий і світло-коричневий, зовнішня поверхня загладжена. Горщики цього типу зустрічаються в ранніх комплексах слов'янських пам'яток Подніст-

ров'я. Зокрема, вони відомі на ранньослов'янському поселенні середи-
ни V—VI ст. н. е. Теремці *.

До четвертого типу відносяться два уламки горщиків з відігнутими
вінцями, краї яких косо зрізані назовні (рис. 1, 6; 2, 13). Тісто посудин
з домішками шамоту і піску, колір жовто-сірий, зовнішня поверхня
загладжена. За формуєю вінець горщики цього типу найбільш подібні
гончарним сіроглиняним посудинам черняхівської культури, які, очевид-
но, і служили для них взірцем. В цьому випадку посудини четвертого
типу слід датувати в межах V—початку VI ст. н. е., тобто часом, коли
гончарна черняхівська кераміка ще не вийшла з ужитку.

Окрім групу на поселенні Рашків II складає гончарна сіро-глиня-
на кераміка черняхівського типу. Виявлено 21 фрагмент посудин
(рис. 2, 1—3, 5—8), 11 з яких належать двом лощеним мискам, а інші
кухонним горщикам. Розподіл їх за об'єктами нерівномірний. Уламки
гончарного посуду трапились в центральній частині поселення. Вони
виступали разом з ліпним посудом в житлах № 1 (75%), № 4 (85%),
№ 8 (50%) і у ямі № 1 (50%). В інших об'єктах, як і в культурному
шарі, гончарна кераміка не виявлена.

Наявність гончарної кераміки лише в заповненнях об'єктів та від-
сутність поблизу будь-яких черняхівських пам'яток включають можли-
вість її випадкового занесення на поселення. В той же час нерівномір-
ність розподілу гончарного посуду вказує на певну хронологічну різ-
ницю між об'єктами на поселенні.

Найбільш ранньою є центральна частина поселення (житло № 1,
4, 7, 8 і яма № 1), де в керамічних комплексах об'єктів фрагменти гон-
чарного посуду поєднуються з ліпними горщиками II—IV типів з
архаїчними рисами. Очевидно, ці комплекси визначають початок існу-
вання рашківського поселення, який можна віднести до кінця V ст. н. е.

Об'єкти, відкриті на південній окраїні пам'ятки, характеризуються
виключно ліпним посудом. Переважна більшість горщиків відноситься
до типу I і має аналогії в керамічних комплексах ранньослов'янських
пам'яток VI—VII ст. н. е.

Таким чином, поселення Рашків II може бути датоване в межах
кінця V—початку VII ст. н. е. Воно синхронне таким поселенням на
Дністрі, як Городок, Каветчина, Зелений Гай ⁹.

Керамічний комплекс поселення Рашків II підтверджує наявність
типологічного зв'язку слов'янських пам'яток раннього середньовіччя з
більш ранніми пам'ятками черняхівської культури Середнього Подніст-
ров'я, що було встановлено ще при дослідженні поселення в Зеленому
Гаї. Цей зв'язок простежується і в житловому будівництві ¹⁰.

Важливою рисою комплексів ряду жител рашківського поселення
є поєднання керамічних форм празького і пеньківського типів. Цей факт
відбуває синтез обох груп згаданих пам'яток на Середньому Дністрі,
де проходили шляхи слов'ян в Подунав'я.

В. Д. БАРАН, А. М. НЕКРАСОВА

Поселение Рашков II на Среднем Днестре

Резюме

В статье рассматриваются материалы славянского поселения V—VII вв. н. э. у с. Рашков на Среднем Днестре. Исследованы остатки 14 жилищ-полуземлянок с печами-каменками, углубленное сооружение типа однократного навеса и хозяйственная яма. Основную массу находок составляет лепная (90%) и гончарная керамика (10%). Лепная керамика представлена в основном сосудами пражского типа, встречаются горшки архаического вида, имеющие аналогии в раннеславянских комплексах V—VI вв. н. э. Сосуды последнего типа в сочетании с фрагментами гончарной черняховской керамики дают основание для определения времени возникновения памятника

* Розкопки авторів статті у 1979—1980 рр.

У в. н. з. Аналіз кераміческого комплекса поселення и его жилищ подтверждает наличие типологической связи между славянскими памятниками раннего средневековья и предшествующими им памятниками черняховской культуры на Среднем Днестре.

¹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—X ст. — К., 1976.

² Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі. — Археологія, 1971, № 3, с. 29; Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 24.

³ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черевин. — К., 1961, с. 34.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 49—50.

⁵ Там же, с. 39—47, рис. 12, 13; Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — САИ, 1973, Е1-25, с. 10—11.

⁶ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 39.

⁷ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга. — МИА, 1964, № 116, с. 213—252.

⁸ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. ..., с. 27—28, рис. 12, 3; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини..., рис. 1, 2; 3, 5.

⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни ..., с. 159—161, 170—185; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі..., с. 46.

¹⁰ Баран В. Д. Ранні слов'яни ..., с. 170—185.

В. Д. ГОПАК

Ковалська справа у мешканців Ходосівського городища на рубежі нашої ери

В останні роки дослідження питань, пов'язаних з обробкою заліза у зарубинецьких племен Середнього Подністров'я та суміжних територій, привертає все більшу увагу дослідників¹.

Як відомо, знахідки залізних виробів на зарубинецьких пам'ятках нечисленні. Тому особливу увагу привертає городище, розташоване поблизу с. Ходосівки на високому відрозі правобережного дніпровського плато, в 30 км на південний захід від Києва, де серед різноманітних знахідок трапилось 15 залізних виробів різного призначення. Це ножі, ложкар, великий рибальський гачок, голка, трилопасні наконечники стріл сарматського типу, фрагменти булавки та шила².

Ми піддали металографічним аналізам 14 предметів. Через погану збереженість один наконечник стріли не досліджували.

Найбільшу групу складають ножі — 6 екз., з яких чотири (один уламок леза та фрагмент черешкової частини) (рис. 1, 840, 844—847, 851) непоганої збереженості. Всі вони відносяться до так званих ножів з горбатою спинкою, поширені на більшості зарубинецьких пам'яток³. Ножі мають невеликий черешок довжиною 20—40 мм, відокремлений від леза плавним переходом. Інколи верхня грань черешка стає безпосереднім продовженням спинки леза. Максимальна ширина леза досягає 14 мм, товщина біля спинки 2,2—3,1 мм. Початкову довжину ножів неможливо визначити, тому що у них відламані кінці лез. Наявна довжина найбільшого з них становить 108,4 мм.

Результати металографічного аналізу показали, що 5 екз. були виготовлені з погано прокутого кричного заліза з великою кількістю залишків шлаку в металі.

Лезо одного з ножів (рис. 2, 845) мало феритну структуру, бал зернистості якого становив 7—8 (рис. 3, 1). Мікротвердість металу ножа невисока — 160 кг/мм².

Другий ніж також мав феритну структуру. Проте в ньому простежувалась своєрідна шаруватість, яка складалась із смуг дрібнозернистої фериту порівняно невисокої мікротвердості — 181 кг/мм², велико-зернистого фериту з погано витравленими межами зерен, високою мікротвердістю — 236—254 кг/мм². Це явище викликане нерівномірним роз-

поділом, так званою зональною ліквациєю природних легуючих домішок в металі ножа (рис. 2, 846; рис. 3, 2).

В металі трьох ножів разом з феритною структурою заліза є зони з слідами перліту і навіть окремі ділянки ферито-перлітної, тобто сталевої, структури з вмістом вуглецю до 0,4—0,5% (рис. 2, 840, 847, 851). При цьому зерна перліту набувають інколи своєрідної форми. Сталеві ділянки в залізі ножів мають випадкове походження (рис. 3, 3).

Ще один ніж (рис. 1, 844) виявився суцільносталевим. Він був відкутий з сталевої заготовки з нерівномірним розподілом вуглецю в ме-

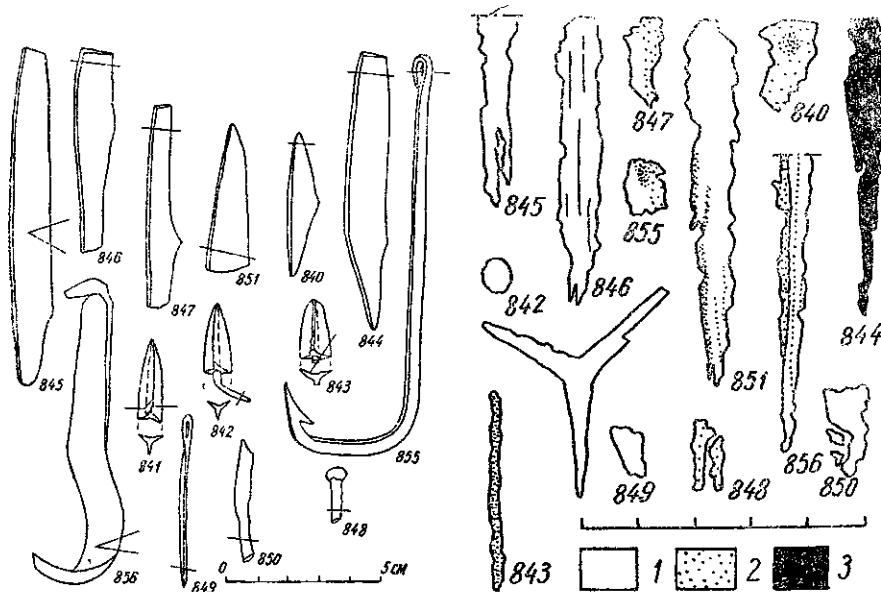

Рис. 1. Досліджені вироби.

Рис. 2. Технологічні схеми досліджених виробів:

1 — залізо; 2 — сталь без термічної обробки; 3 — сталь, термічно оброблена.

талі. Лезо ножа загартоване у воді. В мікроструктурі леза простежуються окремі зони мартенситу з високою мікротвердістю — 824 кг/мм², які в місцях з меншим вмістом вуглецю переходят в змішану структуру мартенситу та троститу, гартування значно нижчої твердості. По краях леза та біля спинки, де вуглецю було найменше, з'являються і окремі зерна фериту (рис. 2, 844; рис. 3, 4).

Унікальною знахідкою на городищі є ложкар (рис. 1, 856). До цього на зарубинецьких пам'ятках такі знахідки невідомі. Ложкар досить масивний, з прямим держаком, в якого вертикальний шил на кінці та вигнутий по дузі кола лезо з радіусом заокруглення близько 20 мм, довжиною 100 мм, ширину робочої зони близько 30 мм, вагою 27 г. Треба відзначити, що конструкція держака ходосівського ложкаря нічим не відрізняється від держаків серпів зарубинецької культури. В обох випадках вертикальний шил на кінці держака вбивався збоку в горизонтальну дерев'яну ручку, кінець якої примотувався сиром'ятним ременем (рис. 4) або закріплювався металевим кільцем. Отже, метод кріплення ручок у інструментів різного призначення був в ряді випадків одинаковий, тобто використовувалась одна й та ж конструкція, яка повністю забезпечувала міцність знаряддя.

Лезо ложкаря виявилось звареним з сталевої та залізної поздовжніх штабок (рис. 2, 856). Сталева штабка має феритно-перлітну структуру нормалізованої середньовуглецевої сталі з дещо нерівномірним розподілом вуглецю. Мікроструктура залізної штабки — ферит з погано витравленими межами зерен. У фериті інколи простежуються вузенькі смужки ферито-перлітної структури. Ковалське зварювання ви-

коано ретельно: світла смуга в зоні зварного шва майже не простежується. Залишків термічної обробки не виявлено (рис. 3, 5). Мікротвердість залишкою штабки $274 \text{ кг}/\text{мм}^2$ — значно вища, ніж у сталевої, — $206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Очевидно, значне підвищення мікротвердості залиша викликане наявністю в металі природних легуючих домішок, проте зробити локальний хімічний аналіз залиша і встановити їх склад у нас можливості не було.

Досить цікавою знахідкою на городищі є великий рибальський гачок довжиною 129,3 мм та вагою 14 г. Його виготовили з квадратного дроту з розміром сторін квадрату в перерізі $4,3 \times 4,3 \text{ мм}$ (рис. 1, 355).

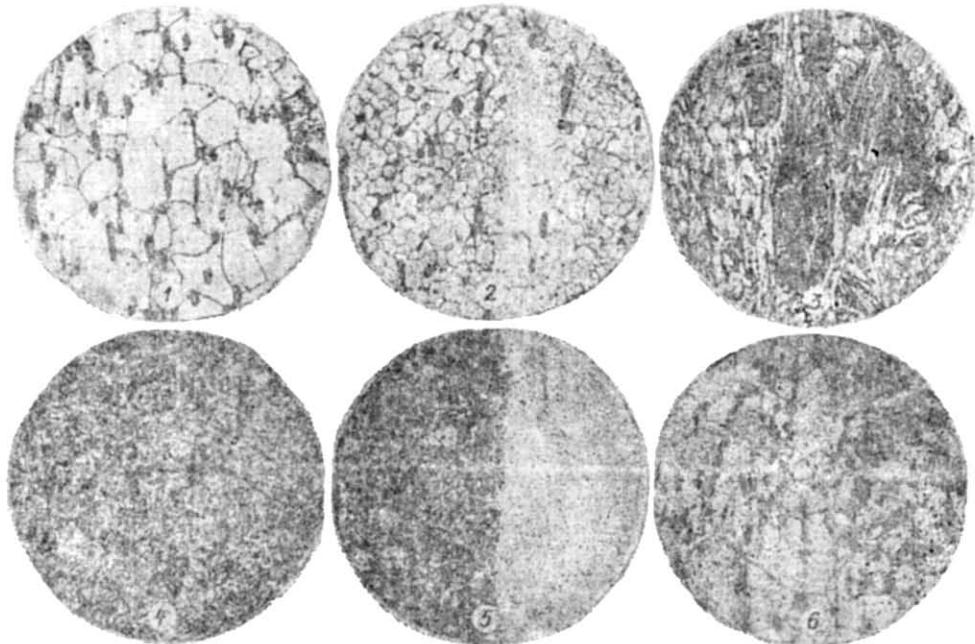

Рис. 3. Фотографії мікроструктур:

1 — ніж, дослідження 845 (цифри на рисунках відповідають номерам аналізів). Ферит, залишки шлаків. Збільшення 300; 2 — ніж, дослідження 846, ферит, збільшення 300; 3 — ніж, дослідження 847, ферит, перліт, збільшення 300; 4 — ніж, дослідження 844, мартенсит, збільшення 300; 5 — ложкар, дослідження 856, зона зварювання. Залізна ділянка — ферит, сталева — ферит та перліт, збільшення 300; 6 — рибальський гачок, дослідження 855, ферит, скупчення перліту, збільшення 300.

Оскільки біля городища відсутні річки та водоймища, в яких могла водитися риба таких розмірів, для лову якої був придатний даний гачок, то, очевидно, рибалки з городища ловили її в Дніпрі, який знаходиться від городища на відстані близько 10—15 км.

Металографічний аналіз показав, що гачок суцільнометалевий. Для його виготовлення використали погано прокуте кричне залишко з великою кількістю залишків шлаку в металі. Мікроструктура основного поля мікрошлифа — ферит та слабкі сліди перліту. Біля одного з країв — ділянка ферито-перлітної структури випадкового походження (рис. 2, 855; рис. 3, 6). Мікротвердість металу знаходитьться в межах 193— $274 \text{ кг}/\text{мм}^2$, середня по шліфу — $236 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

Три досліджених наконечники стріл сарматського типу конструктивно майже однакові (рис. 1, 841—843). Вони мають невелике трилонапасне лезо, або жало, довжиною 25—30 мм та довгий круглий в перерізі черешок. Загальна довжина одного (доброї збереженості) (рис. 1, 842) досягає 39 мм, вага близько 2 г.

Очевидно, знайдені наконечники, вірогідніше всього, потрапили на пам'ятки під час одного з сарматських набігів, при обстрілі території городища з луків. Проте, поскільки подібні матеріали металографічним аналізом майже не піддавались, дослідження їх також має неабияке значення.

Два наконечники виявилися сущільнозалізними (рис. 2, 841, 842). Мікроструктура металу — ферит, мікротвердість в обох випадках однакова — 135 кг/мм². Третій наконечник виготовлений з середньовуглецевої сталі (рис. 2, 843) з вмістом вуглецю 0,3—0,4%. Мікроструктура — ферит та перліт, мікротвердість 221—254 ткг/мм².

Голка довжиною 53,3 мм квадратна, з сторонами квадрату в перерізі близько 2,5 мм². В верхній частині тіло голки дещо розплощене і в ньому продовбане видовжене вушко (рис. 1, 849), виготовлена голка з кричного заліза (рис. 2, 849). Мікроструктура — ферит, мікротвердість 160—170 кг/мм² (рис. 5).

Сущільнозалізним також виявився уламок булавки (?) з круглою голівкою (рис. 1, 848). Він має мікроструктуру дрібнозернистого фериту з слідами перліту та мікротвердість 170 кг/мм² (рис. 2, 848). Уламок шила (?) довжиною 40 мм та діаметром близько 5 мм (рис. 1, 850) виготовлено з кричного заліза. Мікроструктура — ферит, мікротвердість 128 кг/мм² (рис. 2, 850).

Отже, наслідки досліджень свідчать про відносно невисокий рівень розвитку ковалської справи на городищі в І ст. до н. е. — І ст. н. е. Місцеві ковалі використовували для виробництва металевих виробів та знарядь різноманітного призначення переважно погано прокуте кричне залізо.

А знахідки сущільносталевих та зварних виробів вказують на те, що жителям городища були відомі сталь, ковалське зварювання заліза та сталі, термічна обробка сталевих виробів.

Слід відзначити, що інші синхронні північні пам'ятки середньодніпровської групи зарубинецької культури також характеризуються широким розповсюдженням сущільнозалізних виробів⁴. Зрідка тут також трапляються сталеві предмети, які піддавались термічній обробці, наприклад зубило з Лютежа⁵.

Таким чином, поступове нагромадження експериментальних даних вказує на те, що ковалська справа на зарубинецьких пам'ятках київського регіону мала на рубежі нашої ери досить одноманітний характер. Це може свідчити не лише про близький ступінь соціального та культурного розвитку їх населення, а й про наявність спільних технологічних традицій металообробки.

Одночасно місцева ковалська справа помітно відрізняється від залізообробного ремесла зарубинецького городища канівського регіону — Пилипенкової Гори, яке датується III ст. н. е. — І ст. н. е. Тут частіше траплялися сталеві термічно оброблені вироби, поширювалось ковалське зварювання заліза та сталі, більш чітко простежувався зв'язок зарубинецьких технологічних традицій з ковалською справою скіфського світу.

Чи є ці відміни наслідком різниці в територіальному розміщенні північних та південних пам'яток середньодніпровської групи зарубинецької культури, чи вони відбивають лише відміни в хронологічних межах існування вказаних об'єктів, можуть показати лише майбутні масові металографічні дослідження зарубинецьких залізних виробів з Середнього Подніпров'я.

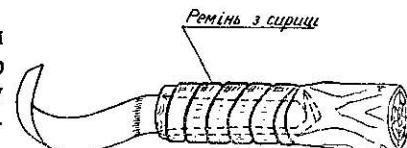

Рис. 4. Конструкція ложкаря та спосіб закріплення ручки.

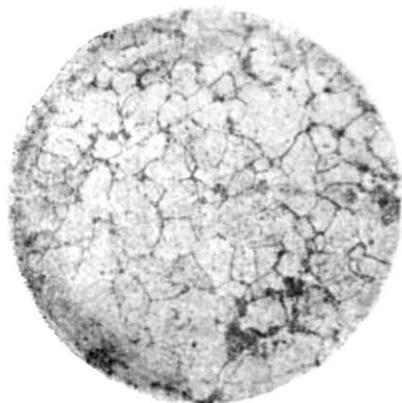

Рис. 5. Голка, дослідження 849, ферит, збільшення 300.

би, поширювалось ковалське зварювання заліза та сталі, більш чітко простежувався зв'язок зарубинецьких технологічних традицій з ковалською справою скіфського світу.

Чи є ці відміни наслідком різниці в територіальному розміщенні північних та південних пам'яток середньодніпровської групи зарубинецької культури, чи вони відбивають лише відміни в хронологічних межах існування вказаних об'єктів, можуть показати лише майбутні масові металографічні дослідження зарубинецьких залізних виробів з Середнього Подніпров'я.

Кузнечное дело у обитателей
Ходосовского городища
на рубеже нашей эры

Резюме

Статья подводит итоги металлографических исследований железных изделий I в. до н. э. — I в. н. э., найденных на зарубинецких объектах Ходосовского городища, расположенного недалеко от Киева.

Результаты исследований показали сравнительно невысокий уровень развития кузнецкого ремесла на городище. Здесь для изготовления металлических изделий и орудий труда различного назначения применялось в основном грубо прокованное кричное железо.

Современно отдельные находки цельностальных, сварных и термически обработанных предметов показывают, что местным кузнецам были известны также сталь, кузнецкая сварка железа со сталью и термическая обработка стали, хотя и применялись они редко.

Кузнечное ремесло обитателей Ходосовского городища на рубеже нашей эры по уровню своего развития было близко к железообработке других северных памятников Среднеднепровской группы зарубинецкой культуры — Лютежу и Оболони.

¹ Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — МИА, 1969, № 160, с. 51—74; Вознесенская Г. А. Металлообрабатывающее производство у лесостепных племен Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. э.: Автoref. дис. канд. ист. наук. — М., 1971; Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. — Археологія, 1972, № 6, с. 90—96.

² Исследования Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский, А. А. Циндрковская и др. — АО, 1976 г., М., 1977, с. 326.

³ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — САИ, 1964, Д1-19, с. 41; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 79.

⁴ Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI—XIII вв. н. э.: Автoref. дис. канд. ист. наук. — К., 1976, с. 16.

⁵ Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974, с. 93.

С. О. ВІСОЦЬКИЙ

Епіграфічна знахідка з Чернігова

1967 р. під час ремонтно-реставраційних робіт на південній стіні чернігівського Спаського собору, побудованого у 30—40-х роках XI ст., під пізньою штукатуркою виявлено великий напис видряпаний на цементівці XI ст.¹ Він знаходився на висоті близько 2,8 м від первісного рівня землі і витягнутий у горизонтальному напрямі на 115 см. Перший рядок написано між двома відбитками крученого шнуря, що імітує розподіл кладки стіни на квадри. Таку ж імітацію бачимо на зовнішніх стінах Софійського собору в Києві та на інших пам'ятках давньої Русі. Напис поганої збереженості. Див. текст напису:

МЧА АРНЛА ОУ КГДЛЬ ОБЪДАЛЪІЛъ [ТЪПЬНА]СТГОЮРЬ —
ОУСЕБЕДОМ — — НАЛЬКО[N]Ы — НМА — — — ДОМА

Перший рядок напису, приблизно в середній частині, розірвано обвалом розчину цементівки. У лівій частині напису, після імені «Ілля» читається буква П, далі помітні ще залишки якогось гачка, можливо, що це верхня частина літери Ъ. Права половина рядка починається з скорочення слова «святого» — СТО, яке, вірогідно, було написане під титлом. Втрачену частину цього рядка можна відтворити: «...на святого Юрія..» Далі після «Юрія» літери напису зіпсовані. Тут з деякою вірогідністю можна читати «...оу себе дом[ъ]».

Через пошкодження, на перший погляд, не досить впевнено читається й дата події. Тут можна вбачати КГ-23 або ВІ-12². Але поскільки далі в напису згадується день св. Юрія, перевагу слід віддати цифрі 23, бо день Юрія припадає саме на 23 квітня³.

Другий рядок напису пошкоджений і тому не читається більш-менш переконливо. На початку його дехто вбачає залишки дати МВ (тобто [65]42-1034 р.?)⁴, яка не підтверджується. Проти також переконливо свідчить палеографія напису, як це ми побачимо пізніше.

Далі можна розібрати закінчення якогось слова ІЛЪ, можливо, «сътвориль». Наступне слово «иконы» або «пироу», останнє менш вірогідне, бо наступна літера ЪІ не могла бути початковою якогось слова або числівника ЗІ-17⁵. Тим більше, що далі, після пошкодження тинку, читаються літери ИМА, а не МЦА, тобто «місяця». Немає тут і букв Ц, а довга вертикальна риска, яку можна помилково прийняти

Рис. 1. Напис, відкритий на південній стіні Спаського собору в Чернігові.

за хвіст літери, це — сліди розбивки на квадри по тинку, добре помітні і в інших місцях навколо напису.

Напис читається так: «Місяця квітня в 23 день обідав Ілля п[о]п на съвятого Юрія у своєму домі ... створив ікони (?) ... дома...». Зміст напису такий: 23 квітня на день святого Юрія, після служби в чернігівському Спаському соборі, було влаштовано обід-бенкет. Головною діючою особою був якийсь Ілля.

Згадки про бенкети та обіди з приводу різних подій звичайні для літописних повідомлень. Розглянемо деякі з них. В літопису під 1070 р. читаемо: «...оумысли князь Изяславъ поставили церкви нову о едином версе, и по литургии позва князь на обед митрополита и презвитера и празноваша честно»⁶. Літопис згадує бенкет на честь закінчення побудови церкви Бориса та Гліба у Вишгороді. Як і у напису на стіні чернігівського Спаського собору, подію було відзначено святковим обідом.

Рис. 2. Прорис напису.

У «Повчанні» Володимира Мономаха згадується така подія: «И Олегъ приде, з Вололимеря выведен, и взвах и к себе на обедь со отцемъ в Чернигове, на Красном дворе ...»⁷. Після цього обіду, на який Олег Святославич був запрошений Всеволодом Ярославичем — батьком Мономаха, — Олег утік до Тмуторокані. Як гадають дослідники, сварка між ними сталася саме на обіді, влаштованому Всеволодом у Чернігові на Красному дворі⁸.

Великий банкет влаштував київський князь Рюрик Ростиславич у 1200 р.⁹ в зв'язку з заключенням побудови видатним зодчим Русі Мілонегом підпорної стіни біля церкви Михаїла Видубицького монастиря в Києві: «...и створи пиръ немаль и трапезу со приготовлением,

и накорми игумены и со колугеры всими, и всякого чина церковнаго, и подари вся яже оть первыхъ и до последнихъ»¹⁰.

Як бачимо, згідно з літописними відомостями обіди влаштовувалися на честь закінчення будівництва та при розв'язанні різних політичних та церковних справ.

Зі змісту напису на стіні чернігівського Спаського собору безлічно виходить, що згаданий в ньому якийсь Ілля був духовною осoboю. Але що це могла бути за особа, з якою пов'язується бенкет? Підкреслюється її участь в обіді, після якого подія фіксується в урочистому напису на стіні славнозвісного собору. Ім'я цієї головної діючої особи називають без усяких додаткових коментарів, просто: «обідав Ілля». Так писалися, як про це можна судити на прикладі Софійських графіті у Києві та деяких сферагістичних матеріалів, імена видатних, відомих політичних діячів Русі: князів, єпископів тощо. Гадаємо, що ім'я Іллі, згаданого в напису, слід шукати серед широковідомих церковних діячів Давньої Русі. Щоб дещо звузити рамки пошукув, розглянемо палеографічні особливості напису.

Букви напису геометричні, написані на деякій віддалі одна від одної. Висота літер трохи більша за їх ширину. Буква А має ознаки набухання петлі; Б — в одному випадку з високою нижньою частиною; Д — старого типу з ніжками, які утворюються продовженням похилих ліній; Н (i) — з дещо підвищеною горизонтальною перекладиною, як у XIII ст.¹¹ Стародавнє накреслення має Н (n) — з похилою перекладиною, що йде від верху донизу щогл літери, як у накресленнях XI — XII ст.¹² Р — з маленькою півкруглою голівкою та коротким хвостом, який не продовжується у міжрядковий простір. Важливе для датування написання є з коромислом у верхньому рівні рядка, тобто як наприкінці XII ст.¹³

В напису вжито подвійні (Н є, ПН в словах «день» та «пироу») і навіть потрійна лігатура (АПР в слові «априля»).

Титла над скороченими словами та цифрами, можливо, через поширення штукатурки читаються не у всіх випадках. Воно помітне лише над літерами з числовим значенням КГ-23, а їх слід було б чекати й над скороченнями «день», «святого».

Таким чином, палеографічна дата напису XII—початок XIII ст. Про це переконливо свідчать набухання петель літери А, великі нижні частини (кузова) Б, И — з підвищеною перекладиною і особливо є з високо піднятим коромислом. Отже, це ніяк не напис першої половини XI ст. Про це свідчить і назва дня св. Юрія, а не св. Георгія, чого можна було б, скоріше, чекати в напису XI ст.

Серед політичних діячів кінця XII ст., що мали ім'я Ілля, відзначався своєю активною діяльністю новгородський архієпископ Іоанн (їого мирське ім'я Ілля), який згадується літописом протягом 1163—1186 рр. Дуже вірогідно, що це й є Ілля, згаданий у напису на стіні чернігівського собору.

Ілля спочатку був простим попом у церкві св. Василя на вул. Волосовій в Новгороді. Через три роки, 1163 р., за клопотанням київського митрополита Іоанна він стає першим новгородським архієпископом¹⁴. Як бачимо, Ілля мав добре відношення з київською митрополією. Тісні зв'язки його з Києвом підтверджуються й тим, що на печатці Іллі, відомій з археологічних знахідок, було зображене київську Оранту з митрополичого Софійського собору. Ілля, безперечно, не раз приїздив до Києва, до митрополії, шлях до якої проходив саме повз Чернігів.

З ім'ям Іллі літопис пов'язує «чудо», яке трапилося під час навали супдарльців на Новгород 1169 р.

У напису на стіні чернігівського собору, після слова «Ілля» читається буква П, а далі, як здається, верхня частина літери є. Можливо, це залишки слова «поп» або «попин». Є. Голубинський, пояснюючи цей термін, вказує, що при імені єпископа він означав, що останній був

поставлений з так званого білого духовенства, тобто саме так, як і був поставлений новгородський єпископ Ілля, з простих попів, а не з ченців¹⁵. У Новгородському церковному та монастирському статуті 1193 р. збереглися записи, з яких видно, чому саме в літопису вказується іноді ім'я Іоанн, а іноді Ілля по відношенню до єпископа, що нас цікавить: «В лето 6694 приставився Илия архиепископ Новгородский. Постригъся месяца сентября в 7-й день на память святого священомученика Созонта, и бысть ему имя мищеское Иоанн индикта 11»¹⁶. Таким чином, під кінець свого єпископства у Новгороді Ілля був пострижений під ім'ям Іоанн.

Для того щоб мати підстави пов'язати Іллю Новгородського з особою, яка влаштувала обід на честь Спаського собору та заслужила урочистий напис на його стіні, розглянемо більш докладніше події 1169 р. про навалу суздальців на Новгород та участь Іллі у цих подіях.

Ворожнеча між Новгородом та суздальським князем Андрієм Юр'евичем виникла за «двинську данину», яку одержували новгородці від північних племен. З 1169 р. цю данину двинці почали давати суздальцям. Одергавши про це відомості, з Новгорода на Двину вирушив каральний загін на чолі з Даньславом Лазутиничем. Суздальський князь теж послав своє військо на допомогу двинцям. Не дивлячись на те що суздальське військо було значно більшим, новгородці перемогли їх на Білозері. Розлючений Андрій Юр'евич зібрав велике військо на чолі з своїм сином Романом. У коаліції проти Новгорода взяли участь: смоляни, рязанці, муромці, полочани, переяславці та уся «земля Руська», всього 72 князі. Чи брали участь у поході чернігівці, літопис не згадує. Можливо, чернігівський загін літописець не згадав, бо участь його у поході була зрозумілою з слів «уся земля Руська».

Незабаром військо Романа зібралося біля Новгорода, навколо якого було поставлено «острог». Літопис так розповідає про дальше розгортання подій при облозі міста. Новгородський архієпископ Іоанн (Ілля) молився перед іконою Спаса «о спасении града»¹⁷ і почув голос: «піди до церкви святого Спаса та візьми ікону святої Богородиці та винеси її на острог й постав супротив супостатів». Ранком Ілля зібрав собор (духовенство) та розповів йому про це й наказав принести ікону, але посланці повернулися ні з чим та розповіли, що ікона «не движеється» зного місця. Тоді Ілля з усім собором пішов до церкви Спаса і почав молитися перед цією іконою. Після «б пісні кондак» ікона сама почала рухатися, і Ілля передав її дяконам, які винесли її та поставили на острозі... Суздальці були переможені. На честь перемоги Ілля створив свято «Знамення св. Богородиці»¹⁸. Отже, за середньовічними поняттями, чудо сталося завдяки особливій прихильності Спаса до Іллі. Він молиться перед іконою Спаса, чудотворна ікона виявляється в церкві Спаса і таке інше. Не дивлячись на те що перемога над суздальцями пояснювалася цілком об'єктивними причинами, середньовічні ідеологи приписали її «чуду» та головній діючій особі чуда — Іллі, якого літопис у зв'язку з цим називає навіть святым¹⁹.

Повернемося до напису на стіні чернігівського собору. Виникнення напису з ім'ям Іллі можна уявити собі приблизно так. Після перемоги над суздальцями, десь між 1169 та 1186 рр. (а можливо, й до цієї події, бо напис називає його «поп», а не «єпископ»). Ілля в одну з своїх поїздок у Київ до митрополії завітав до Чернігова. Під час перебування у Чернігові він після відправи у соборі Спаса влаштував святковий обід як подяку за прихильність та допомогу в розгромі суздальців. Ця подія й знайшла своє відображення в урочистому написі на стіні будови. Тут доречно згадати ще один подібний напис в апсидній частині Михайлівського бокового вівтаря Софії Київської, присвячений та-ж новгородському архієпископу Мартирію²⁰.

Неважаючи на погану збереженість напису з Чернігова, все ж наведені факти, пов'язані з новгородським архієпископом Іллею-Іоанном, дають змогу досить переконливо ідентифікувати його з цією літо-

писною особою. На користь цього свідчить не тільки ім'я Ілля, а й те, що напис зроблено на стіні собору, присвяченого Спасу, який у подіях 1169—1186 рр. відіграв важливу роль і був прихильний до згаданого єпископа. Великий розмір напису, його урочистий характер цілком відповідають гідності князя церкви, яким був Ілля-Іоанн.

На заключення відзначимо, що в написі немає характерного новгородського «щокання», яким відзначалася в давнину новгородська говірка. І все ж напис має одну прикмету, яка дозволяє деякою мірою судити про походження автора. Після вказівки на місяць події — «априль» перед числом дня (23) замість звичайного ВЪ написано ОУ. За думкою О. І. Соболевського, така заміна (В на У) простежується в писемних пам'ятках галицько-волинського походження²¹.

Напис на стіні чернігівського Спаського собору є цікавою епіграфічною пам'яткою давньоруського часу. Це перша епіграфічна знахідка подібного типу на Чернігівщині. Великі написи на зовнішніх та внутрішніх стінах архітектурних споруд часів давньої Русі відомі були лише у Києві на північній стіні церкви Михаїла Видубицького монастиря, напис Мартирия у Київській Софії, у Близких печерах Києво-Печерського монастиря.

С. А. ВЫСОЦКИЙ

Эпиграфическая находка из Чернигова

Резюме

В статье публикуется древнерусская надпись, обнаруженная в Чернигове на стене Спасо-Преображенского собора во время ремонтно-реставрационных работ. Надпись, выцарапанная на обмазке южной стены здания в конце XII в., имеет фрагментарную сохранность. В ней идет речь об обеде-пире, устроенном 23 апреля на день св. Юрия в честь какого-то Ильи. Некоторые признаки указывают на то, что он являлся новгородским архиепископом Иоанном-Ильей, посетившим Чернигов в одну из своих поездок в Киев, в митрополию.

Эпиграфическая находка представляет интерес как редкий памятник древнерусской письменности, связанный с Черниговской землей.

¹ Реставраційні роботи Чернігівського Спаса велися під керівництвом архітектора М. М. Гавденко з Інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР.

² Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі. — Мовознавство, 1982, № 2, с. 23.

³ Будовниць И. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы. — М., 1962, с. 80.

⁴ Німчук В. В. Початки літературних мов..., с. 23.

⁵ Там же, с. 22, 23.

⁶ Повесть временных лет. М.; Л, 1950, т. I, с. 136, 137. Мініатюра з Сільвестровського збірника.

⁷ Повесть временных лет, т. 1, с. 159.

⁸ Там же, т. 2, с. 442.

⁹ Уточнения дати і віднесення цієї події до 1198 р. (Бережков М. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963, с. 210).

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962, с. 159.

¹¹ Щепкин В. Н. Конспект курса славяно-русской палеографии. — М., 1910, с. 107.

¹² Щепкин В. Н. Русская палеография. — М., 1967, с. 111, рис. 56, рядок 8, № 6.

¹³ Там же, с. 111, рис. 56, рядок 10, № 7, с. 116.

¹⁴ ПСРЛ. Спб., 1846, т. 3, Новгородская первая летопись, с. 13.

¹⁵ Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1. Период первый. — М., 1901, с. 672.

¹⁶ Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI—XIV вв. — Спб., 1885, с. 156, 157.

¹⁷ ПСРЛ. Спб., т. 5. 1848, с. 9.

¹⁸ Там же, с. 10.

¹⁹ Там же, с. 9.

²⁰ Рибаков Б. О. Іменні написи XII ст. в Київському Софіївському соборі. Археологія, 1947, т. 1, с. 53.

²¹ Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. — Спб., 1908, с. 84, про те ж див.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. — М., 1979, с. 322.

Гончарний комплекс поблизу с. Бакота

1978 р. під час розкопок поселення раннього залізного віку на Середньому Дністрі, які проводились Дністровською новобудовою археологічною експедицією під керівництвом Г. Т. Ковпаненко, були відкриті залишки давньосруського гончарного комплексу (рис. 1). Цей комплекс складався з трьох горнів, розташованих на правому березі Дністра неподалік від літописного с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмель-

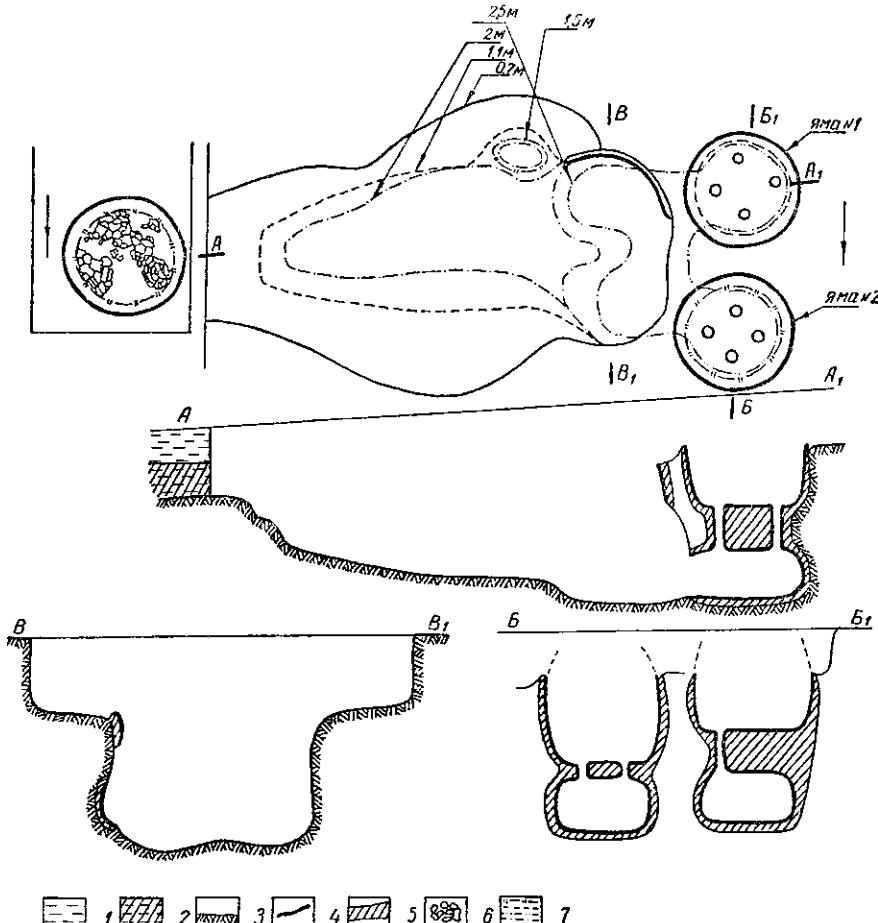

Рис. 1. План і профілі гончарних печей:

1 — сірий суглинок (орній шар); 2 — коричневий суглинок (культурний шар); 3 — материк; 4 — обпалена глина; 5 — прожарений материк; 6 — каміння; 7 — контурні стінки на різних глибинах.

ницької обл. Тут проти уроч. Курник, на береговому схилі в східній частині мису, в 7 м на захід від краю надзаплавної тераси, було закладено розкоп площею 85 м². Потужність культурного шару становила 15—20 см, він залягав під верхнім розорюваним шаром світло-коричневого наносного піску та мулу. Материк знаходився на глибині 0,5 м.

В культурному шарі, що складався з гумусованого чорнозему, трапилось скупчення великих фрагментів кількох роздавлених посудин, уламок скляного браслета, дрібні шматочки печини та кераміки. При зачистці на материковому ґрунті була виявлена темна пляма нечітких контурів (2,5×3 м) та дві круглі плями з обпаленої глини діаметром в 1 м.

В процесі дослідження з'ясувалось, що ці плями є залишками гончарного комплексу, який складався з трьох горнів. Два з них добре збе-

реглися, а третій — частково. Біля горнів були розчищені пригребища — ходи до топкових камер, які добре збереглися від руйнування. Дві плями з випаленої глини були частиною склепіння горнів № 1 і 2. Горни були споруджені в материковому ґрунті. Спочатку тут були вирізані випалювальна і топкова камери з наступною обмазкою стінок камер, а потім споруджувались пригребища та решітки, які розділяли камери поміж собою.

Таким чином, вдалося встановити, що горни були двоярусними і складалися з двох частин: нижньої (топкової камери) і верхньої (випалювальної камери). Під час споруджування горна № 1 горн № 3 був майже повністю зруйнований від тривалого користування ним. Від нього залишилась лише південно-західна частина стінки верхньої випалювальної камери, діаметр якої становив близько 1 м, і бокова стінка топкової камери, довжина якої 0,9 м, а висота 0,4 м.

Горн № 1 також був двоярусним. Висота випалювальної камери, яка збереглася, 0,6 м. Верхній край випалювальної камери, діаметр якої 1,2 м, вірогідно, мав сферичне завершення. Стінки камери з внутрішньої сторони були обмазані глиною і обпалені. Товщина обмазки становила 2—3 см. В коричневому суглинку заповнення камери знайдені фрагменти кераміки та перепаленої глини. На дні камери, на глибині 0,6 м від давньої денної поверхні, розчищено чотири отвори діаметром 8—9 см, розміщені хрестоподібно. Це продухи, що проходили вертикальними каналами через решітку завтовшки 0,4 м. Решітка була вирізана в материковій глині.

Стінки продухів обмазані зсередини шаром глини завтовшки 2—3 см. Верхня частина продухів була прикріплена до dna обпалювальної камери наліпними кільцями, діаметр яких становить 15 см, а товщина стінок 3 см. Можливо, ці кільця накладалися зверху продухів, щоб запобігти попаданню туди уламків кераміки, печини, вугілля.

Топкова камера мала півсферичне глиняне склепіння і плоске дно. Вхід в топку мав висоту 0,4 м, ширину 0,9 м. Висота топкової камери 0,5 м, ширина 0,9 м, довжина топки 1,15 м. У заповненні топкової камери знайдено значну кількість фрагментів давньоруської кераміки, деревного вугілля, попелу.

Горн № 2 знаходився в 20 м на північ від горна № 3. Він також був двоярусний з топковою та випалювальною камерами. Верхня частина випалювальної камери була зруйнована, але чітко простежувалась її куполоподібність. Діаметр її челюстей становив 1,2—1,3 м. Висота обпалювальної камери в тій частині, де вона найкраще збереглась, 0,9 м. Стінки камери вирізані в материкову і зсередини обмазані глиною, товщина обмазки 2—3 см. Стіни поступово звужуються до dna і на глибині 1 м від давньої денної поверхні діаметр 0,9 м. У заповненні камери, яке складалось з коричневого суглинку, знайдено фрагменти давньоруської кераміки, обпаленої глини. На глибині 0,3 м від верхнього краю камери, біля її західної стінки розчищені залишки обваленого склепіння. На дні камери лежали сім розчавлених посудин, великий фрагмент обробленого кременю діаметром понад 15 см.

На dnі випалювальної камери відкрито чотири продухи діаметром 10 см, розташованих хрестоподібно. Продухи вертикально проходили через материк, товщина якого становила 25 см. Стінки продухів в цьому горні теж мали товщину 2—3 см. Верхня частина продухів виділялась кільцевими валиками. Топкова камера горна № 2 аналогічна топці горна № 1. Вхід значно вужчий (висота 0,4 м, ширина 0,6 м) порівняно з самою топкою, висота якої становила 0,55 м, а ширина 0,95 м, довжина топкової камери 1,2 м. У заповненні камери траплялись фрагменти кераміки, попіл, деревне вугілля.

Підхід до топок усіх трьох горнів був можливий лише через пригребище, яке примикало до них зі сходу, воно мало несиметричну форму — вузьку вхідну частину, широку центральну, що звужувалась біля топок, та було витягнуте у довжину по лінії зі Сходу на Захід. Загаль-

на довжина пригебища в його верхній частині 4,9 м, біля дна 4,2 м, ширина біля входу 1,4 м, в центральній частині 2,9 м, біля топок 1,6 м. Підхід до нього був можливий лише з боку Дністра. Глибина пригебища різна, від 0,7 до 0,9 м від рівня древньої поверхні та 1,3—2,2 м від сучасної поверхні. У заповненні пригебища знайдено багато фрагментів давньоруської кераміки, аналогічної виявленій в обпалювальній камері горна № 2. Так, лише в придонній частині горна виявлено 350 уламків стінок горщика, 92 вінця, 62 денця. Із заглиблень біля топок горнів № 1 та 2 походить 180 стінок, 55 вінців, 18 денець від горщиків. У заповненні топок була обгоріла глина, шматочки деревного вугілля, попіл, печина.

Серед кераміки, знайденої в пригебищах, цікавими є нижні частини глинняних горщиків з отвором в денці діаметром 1 см. Поблизу топкової камери горна № 1 знайдена кам'яна плитка із загладженою поверхнею, попіл, деревне вугілля, обпалена глина. У верхній частині пригебища знайдено два риболовних гачки, уламок зернотерки, намистина, фрагменти скляного браслета, залишне долото та інші предмети, які свідчать про досить тривале існування гончарного комплексу, а також про те, що тут мешкали ремісники. У заповненні пригебища крім згаданих матеріалів трапились і кістки тварин, кремінні відщепи, стулки різних черепашок, вапно. Це є свідченням існування тут тимчасових жителем ремісників-гончарів.

Знайдена при розкопках гончарних горнів кераміка ідентична кераміці давньоруського часу із розкопок в Бакоті, Старій Ушиці, Усті. Ця кераміка досить однорідна і представлена переважно кухонними горщиками. Всі вони тонкостінні, добре обпалені, з поверхнею темно-рожевого або темно-коричневого кольору. Більшість із них мають короткі горизонтально відігнуті вінця, поточені біля краю, чітко виділену шийку і плічка. Широкий у плечах корпус повільно звужується до невеликого денця. Орнамент складається з чотирьох-п'яти вузьких паралельних смуг або хвилястий на плічках. Більшість посуду без орнаменту (рис. 2).

Отже, гончарний комплекс поблизу с. Бакота був споруджений в XII—XIII ст. і функціонував тривалий час. За типологією Б. О. Рибакова, його можна віднести до першого типу гончарних горнів, тобто до типу двоярусних горнів без «козла»¹. Згаданий гончарний комплекс був розташований близьче до с. Бакота, ніж до Комарова. Можливо, поблизу комплексу також була переправа через Дністер, яка існує і в наш час.

П. А. ГОРИШНИЙ

Гончарный комплекс возле с. Бакота

Резюме

В 1978 г. во время археологических исследований на Днестре у с. Бакота был обнаружен гончарный комплекс XII—XIII вв., состоящий из трех горнов. В заполнении горнов и пригебища найдено значительное количество керамики. Она представлена в основном горшками. Аналогичные сосуды хорошо известны в XII—XIII вв. и широко распространены на всей территории Древней Руси.

Гончарный комплекс у с. Бакота и керамика из него имеют большое значение в изучении производства керамических изделий в древнерусском государстве.

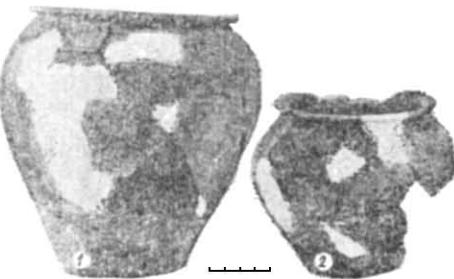

Рис. 2. Кераміка із печі № 2.

¹ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М., 1948, с. 351.

Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку

Гнідавська гірка розташована у південно-східній частині міста на високій надзаплавній терасі лівого берега р. Стир і піднімається над навколою рівниною на 15 м. З півночі, заходу і північного сходу вона стрімко спадає до болота. З заходу неподалік від підніжжя гори протікає заболочений безіменний потічок, який впадає у р. Стир. З південної сторони гірка похило опускається до шосейної дороги, що веде з Луцька до Борятині. Поселення розташоване у західній частині гірки. Воно було відкрите у 30-х роках ХХ ст. археологом-любителем Я. Фітцке, який виявив тут археологічний матеріал ранньосередньовічного часу¹.

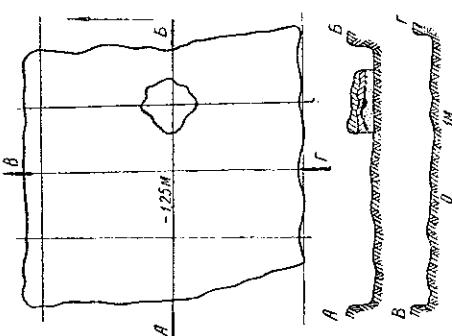

Рис. 1. План і розріз житла № 1 з поселення в Луцьку.

1968 р. дослідження на Гнідаві проводив Волинський загін Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери. Під час розкопок виявлено ряд напівземлянок та археологічний матеріал давньоруського часу².

На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох напівземлянкових жителів, однієї заглибленої господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами.

На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох напівземлянкових жителів, однієї заглибленої господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами.

На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох напівземлянкових жителів, однієї заглибленої господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами.

Житло № 1 (рис. 1) знаходилось у північно-східній частині розкопу. Це була прямокутна в плані напівземлянка, орієнтована за сторонами світу, довшими стінками по лінії північ — південь. Розмір її $3,8 \times 4,2$ м, глибина 1,25 м від рівня сучасної поверхні. Стінки напівземлянки вертикальні, долівка утрамбована. Біля східної стінки житла на долівці виявлено залишки глиняної печі, округлої в плані з черенем діаметром 1 м, який був викладений фрагментами кружальної і ліпної кераміки та обмазаний товстим шаром глини. Виходячи з форми череня можна гадати, що піч була куполоподібною. В процесі розчистки напівземлянки у темному гумусному заповненні виявлено перепалену глину, прошар вугілля і сажі та значну кількість археологічних знахідок, серед яких переважали фрагменти кераміки. Це головним чином уламки гончарних горщиків з валикоподібними потовщенями вінцями і рівчиком з внутрішньої сторони для накривки (рис. 2, 3, 8). Трапилися кістки великої рогатої худоби. Але найцікавіші знахідки в межах житла представлени предметами побуту та прикрасами: три залізних ножі (рис. 3, 11), два овальних кресала (рис. 3, 1, 3), частина кінського вудила (рис. 3, 5), два ковані цвяхи і кам'яний точильний бруск (рис. 3, 2), срібна лунниця і чотири скляні намистини (рис. 3, 16—17, 21—22).

За 16 м на схід від житла № 1 знаходилось житло № 2. Це — прямокутна напівземлянка. Загальні контури її виявлені вже на гли-

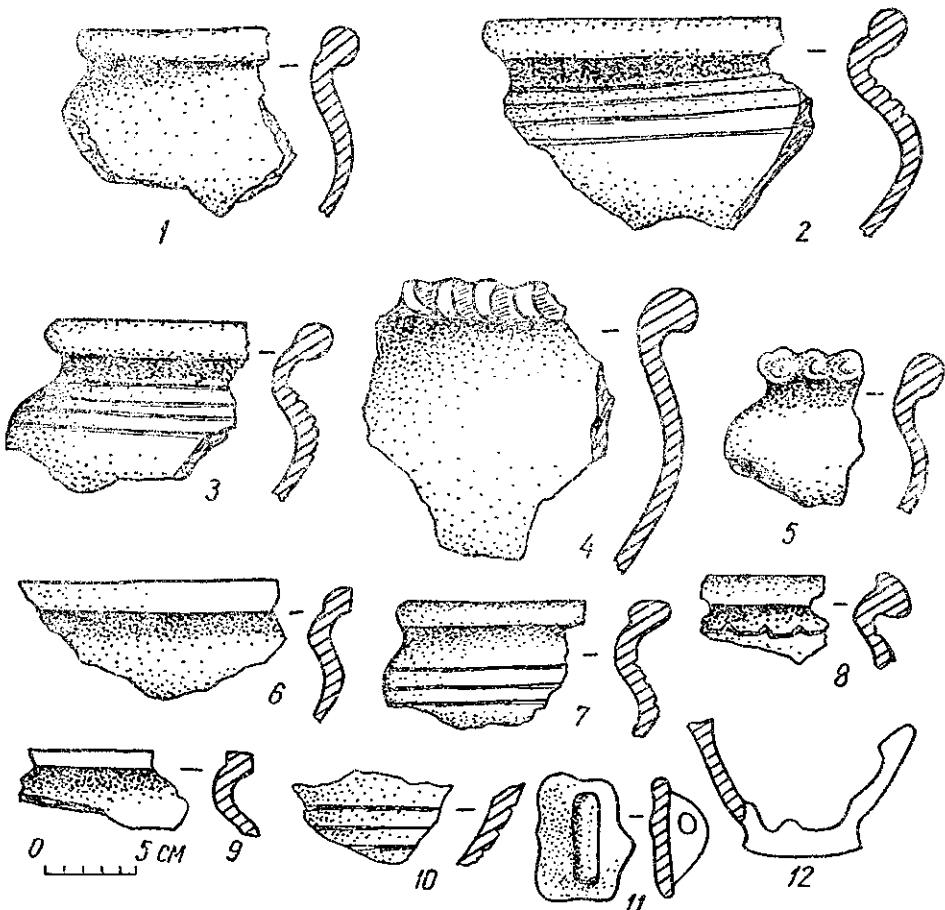

Рис. 2. Кераміка з поселення в Лучьку.

бині 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Житло орієнтоване стінками за сторонами світу розміром $3,2 \times 4$ м, глибина 1,5 м від сучасної поверхні. Долівка була утрамбована і помазана жовтою глиною, стінки вертикалні, ледве розхилені. У долівці південної і східної стінок та у південно-східному куті виявлено ямки від стовпів, на яких, імовірно, тримався дах. Інших ямок не вдалося простежити. Слід відзначити, що південно-західний кут житла був цілком зруйнований смітниковою ямою неправильної овальної форми, заповнення якої складалося з великої кількості тваринних, пташиних і риб'ячих кісток та фрагментів пізньо-середньовічної кераміки.

У південно-східному куті напівземлянки на рівні долівки виявлено залишки печі, точніше її черінь. Житло було заповнене темним гумусом. У заповненні був попіл, вуглики, кістки тварин та уламки горщиців, орієнтовно датованих XV—XVI ст. У нижніх шарах, в тому числі і на долівці споруди, виявлено фрагменти давньоруських горщиків (рис. 2, 2), залізний ніж (рис. 3, 10), ковані цвяхи та кам'яний точильний бруск.

За 4 м на захід від житла № 1 виявлено господарську споруду (рис. 4). Її контури простежувалися вже на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Напівземлянка була орієнтована стінами за сторонами світу. Її розмір 2×3 м, глибина понад 1 м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті споруди виявлено маленьку пришу, яка є ніби тамбуром напівземлянки. Заповнення складається з темного гумусу. У процесі розчистки посередині об'єкта у добре збереженій долівці виявлено яму овальної форми діаметром близько

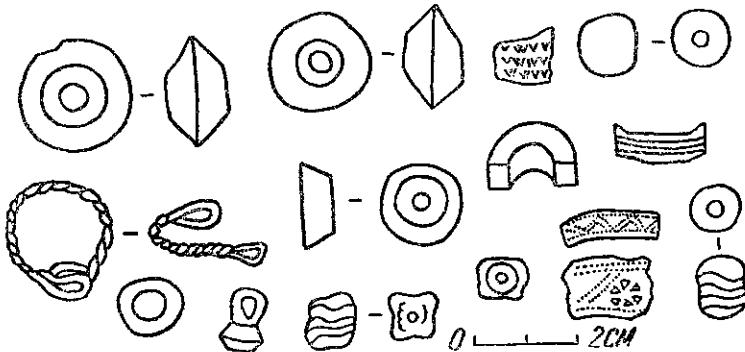
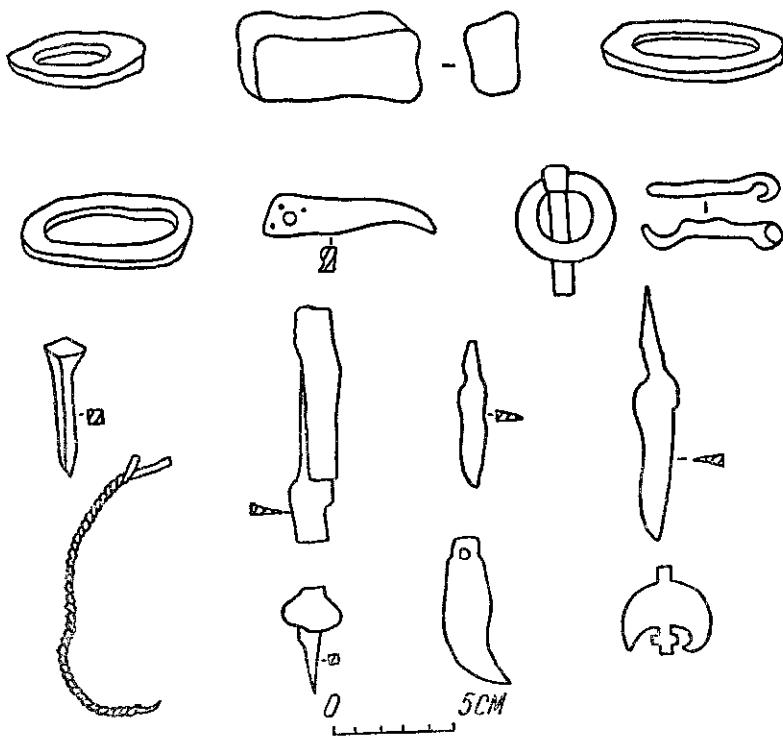

Рис. 3. Металеві, скляні та кістяні вироби з поселення в Луцьку.

глибиною близько 0,5 м від рівня долівки споруди і 1,5 м від рівня сучасної поверхні. На дні ями знаходився кістяк маленького ягњати. У заповненні споруди знаходились тваринні кістки, кілька фрагментів горщиків давньоруського часу, уламок корчаги — амфори і фрагмент заливного кінського вудила. Судячи по відсутності печі та інших знахідок та беручи до уваги близьке розташування житла, відкритий об'єкт можна вважати господарською спорудою, що, ймовірно, пов'язувалася з житлом № 1.

За межами споруд виявлено залишки трьох глиняних печей. Піч № 1 виявлена за 5 м на північний захід від господарської споруди на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Діаметр череня близько 1,2 м, товщина близько 0,03 м. Черінь був обпалений до брунатно-жовтого кольору. Біля печі виявлено фрагмент давньоруської кераміки.

Піч № 2 відкрита на відстані 1,7 м від західної стінки житла № 1. Черінь печі виявлено на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні і був обпалений до цеглястого кольору.

Піч № 3 знаходилась поряд з житлом № 2 на відстані 1 м від його західної стінки. Контур печі у вигляді кільца перепаленої глини діаметром 0,9 м чітко визначився на фоні чорнозему вже на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. В процесі розчистки виявилось, що це залишки стінок печі товщиною 0,8 м при збереженій висоті 0,25 м. Судячи з форми печі та стінок, слід гадати, що вона була куполовидна, на що вказують також виявлені всередині шматки обмазки від склепіння з відбитками прутів та дерев'яного каркаса печі. Челюсті печі знаходились у східній частині. Поряд були вугілля, кістки, попіл і фрагменти давньоруської кераміки. Слідів наземних споруд біля печей не простежено. Аналогії охарактеризованім житлом і печам знаємо з Пліснеська³, Судової Вишні⁴, Києва⁵ та багатьох інших пунктів стародавньої Русі.

В процесі дослідження поселення на Гнідавській гірці чималу кількість матеріалів було знайдено і поза межами відкритих і описаних вище об'єктів. Найбільш масовим матеріалом, який виявлений на поселенні, є кераміка. Всього у заповненні об'єктів і в культурному шарі розкопу зібрано 378 фрагментів посуду. З них лише шість належали ліпним посудинам, а решта — гончарним.

Ліпна кераміка виготовлена з глини із значною домішкою грубо-зернистого піску чи жорстви. Поверхня її нерівна, випал посередній. Більшість фрагментів неорнаментована (рис. 2, 1), лише два з них прикрашені горизонтальними лініями. Це — ранньослов'янський посуд, аналогій якому відомі на широкій території⁶.

Другу, значно численнішу групу кераміки становлять фрагменти гончарних горщиків. Вони широкогорлі, з добре виділеною шийкою, помірно опуклими плічками, стрункою нижньою частиною. Вінця їх сильно відігнуті, різного профілювання. Частина вінців манжетоподібна (рис. 2, 6, 9). Переважають фрагменти горщиків, вінця яких сильно відігнуті назовні, а краї потовщені, валикоподібні, з рівчиком з внутрішньої сторони для накривки (рис. 2, 3, 7, 8). Бочки більшості горщиків прикрашені на верхній частині орнаментом у вигляді прямих горизонтальних смуг (рис. 2, 2, 3, 6, 7) або хвилястих (рис. 2, 8) ліній. Зрідка трапляються фрагменти горщиків з вушками (рис. 2, 12). Знайдено також фрагменти горщиків, додатково прикрашених косими насічками. Зібрано 12 денець плоских горщиків без клейм (рис. 2, 11).

Аналогічні горщики є в багатьох давньоруських поселеннях і городищах, зокрема в Судовій Вишні⁷, Пліснеську⁸, Володимири та інших пунктах і відносяться до Х—XI і XII—XIII ст.

Крім горщиків до цієї групи слід віднести також знайдені два фрагменти миски півсферичної форми з дещо загнутим до середини краєм, вершина якого косо зрізана (рис. 2, 10). Миска сірого кольору, прикрашена заглибленими горизонтальними прямими лініями по всьому корпусу. Подібні миски виявлено на Високому Замку у Львові⁹ та у шарі X — початку XI ст. у Ріпневі¹⁰.

Значна кількість уламків належала сіролощеним горщикам з опуклим тулубом і помірно відігнутими вінцями, оздобленими по зовнішньому краю пальцювими защипами (рис. 2, 4, 5). Ця кераміка датується пізнім середньовіччям, орієнтовно XIV—XVI ст., і широко відома майже на всіх поселеннях і городищах¹¹.

Крім посуду на поселенні знайдено чимало металевих, скляних, кам'яних і кістяних виробів. Серед них найчисленнішу групу становлять предмети з металу.

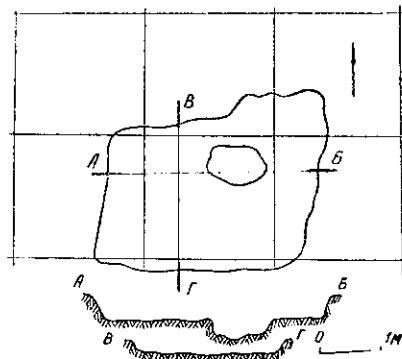

Рис. 4. План і розріз господарської споруди з поселення в Луцьку.

Із залізних виробів переважають ножі (15). Довжина найбільшого з них 17 см, максимальна ширина леза 1,8 см, найменшого — відповідно 8,5 і 2 см. Всі ножі мають клиновидне в розрізі лезо. Спинки переважно прямі, інколи ледве увігнуті. Переїзд від леза до черенка виражений у вигляді виступу. Один ніж був з кістяною ручкою (рис. 3, 9).

На поселенні знайдено також чотири кресала овальної видовжененої форми, що служили для висікання вогню. З них три цілі, а одне зруйноване (рис. 3, 1, 3, 4). Довжина найбільшого з них 12 см, ширина 3,5 см, найменшого — відповідно 3 см і 2,7 см. Охарактеризовані кресала, за систематизацією Б. О. Колчина, датуються XII—XIII ст.¹²

Залізні вироби в процесі розкопок представлені також чотирма фрагментами вудил (рис. 3, 5—7) і 15 кованими цвяхами (рис. 3, 8, 13).

У процесі розкопок на поселенні було знайдено ряд прикрас. Насамперед слід згадати фрагмент шийної гравні, сплетеної з двох бронзових дротів довжиною 25 см (рис. 3, 12).

Цікавою є знахідка срібної лунниці, між ріжками якої є хрестик (рис. 3, 15). Вона прикрашена дрібною псевдовзернню. Такі підвіски були поширені на всіх східнослов'янських землях. Найранішою аналогією, датованою IX—X ст., є лунниця з Кузнецівського городища на Дону¹³. Трапився також фрагмент бронзового пластинчастого браслета, оздобленого на зовнішній поверхні зигзагом у поєднанні з колами, край якого обрамлені двома рядками вертикальних рисочок (рис. 3, 29). Орнамент виконано штампом. Аналогічні браслети знаємо з Пліснеська, датовані XI—XIII ст.¹⁴

Персні, що були виявлені на поселенні, представлені двома типами. До першого типу належить перстень, сплетений з двох бронзових дротиків, закручених на кінцях у петельки (рис. 3, 20). Другий тип представлений фрагментом пластинчастого персня, поверхня якого оздоблена трьома горизонтальними лініями (рис. 3, 23). Аналогії перснів первого типу відомі з Рязані¹⁵ та інших пунктів і датуються XII ст. Аналогії перснів другого типу знаємо з Володимира-Волинського, де вони відносяться до XI — початку XII ст.

У культурному шарі розкопу виявлено також литий бронзовий гудзик діаметром близько 1 см з видовженою основою, на якій є дирка для пришиття (рис. 3, 26). Подібні гудзики відомі з Белза, Пліснеська та інших пунктів і датуються XI—XIV ст.

Крім згаданих вище прикрас на поселенні трапилось дев'ять пастових різникольорових намистин (рис. 3, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 27). Серед них є кулясті, бітрапеціевидні і циліндричні. Деякі з них інкрустовані хвилястими лініями (рис. 3, 24, 27), одна позолочена (рис. 3, 19). Всі ці намистини мають численні аналогії на території стародавньої Русі і датуються в межах X—XIII ст.¹⁶

Із скляних прикрас слід згадати три дрібних уламки браслетів: один темно-синій, два коричневих, оздоблених витою жовтою смужкою. Скляні браслети зустрічаються на поселеннях досить рідко, зате відомі майже на всіх давньоруських городищах. Час існування скляних браслетів дослідники визначають другою половиною X — початком XIV ст., проте найбільш масово вони виступають у XII—XIII ст.¹⁷

До предметів, виготовлених з каменю, відносяться п'ять точильних брусків прямокутної форми (рис. 3, 2) довжиною 7 — 11 см. На всіх брусках помітні сліди від користування ними, а на одному на площині є рівчак, мабуть, від заточки кістяних проколок. Крім цього, знайдено також кам'яну кулю для праші.

На поселенні знайдено також дві кістяні проколки, просвердлену круглу плоску кістку у вигляді намистини діаметром 2,5 см та ікла хижака, в корені якого просвердлена дірочка для прив'язування (рис. 3, 14, 28). Очевидно, це були амулети.

Інтерес представляють шматки залізного і скляного шлаку, виявлені, правда, в незначній кількості. Значну частину матеріалу, зібра-

ного у процесі розкопок, становлять кістки свійських і диких тварин, птахів і риб.

Час існування поселення можна визначити лише приблизно, але в межах IX—XIII ст. Нижню дату поселення визначає срібна лунниця та уламок миски. Верхня дата визначається горщиками з валикоподібними вінцями, овальними кресалами та деякими іншими предметами.

Як видно з опису відкритих споруд, кераміка та інших матеріалів, поселення на Гнідавській горі не відрізняється від інших синхронних поселень Київської Русі. Слід гадати, що тут жили давньоруські бужани (волиняни), про яких знаємо із «Повіті времених літ».

М. М. КУЧИНКО

Древнерусское поселение на Гнідавской горке в Луцке

Резюме

В 1972 г. Волынская археологическая экспедиция Луцкого государственного педагогического института им. Леси Украинки производила раскопки древнерусского поселения на Гнідавской горке в предместье Луцка. В процессе раскопок открыты два прямоугольных полуземляночных жилища, одно хозяйственное сооружение и три глиняные печи вне постろек.

В объектах и культурном слое обнаружено значительное количество гончарной керамики. Довольно много найдено изделий из металла, кости, камня и стекла. Это — железные ножи, кресала, удила, гвозди, серебряная лунница, бронзовые перстни и обломок браслета, фрагмент медной шейной гривы, костяные проколки и амулеты, каменные оселки, а также стеклянные разноцветные бусы и обломки браслетов. Поселение, вероятно, датируется IX—XIII вв.

¹ Fitzke J. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. — Z odczian i wiekow. 1938, t. 13, z. 9/10, s. 126.

² Кучера М. П. Археологические исследования Волынского отряда. — АИУ 1968 г. Киев, 1971, вып. 3, с. 242—245.

³ Кучера М. П. Древний Плісненськ. — АП УРСР, 1961, т. 12, с. 21—24.

⁴ Ратич О. О. Результаты дослідженій древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. — МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 116.

⁵ Карагер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, с. 285—368.

⁶ Петров В. П. Памятники корчакского типа. — МИА, 1963, № 108, с. 16—38.

⁷ Ратич О. О. Результати дослідженій..., с. 111.

⁸ Кучера М. П. Древний Плісненськ, с. 49, рис. 20, 1—2.

⁹ Ратич О. П. Давньоруський матеріал з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій Горі у Львові. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 119, рис. 3.

¹⁰ Ауліх В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл. — В кн.: Дисертаційний збірник. К., 1958, табл. 2, 4, с. 40, 49.

¹¹ Лашук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. — Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 200.

¹² Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей. — СА, 1958, № 2, с. 99.

¹³ Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону. — МИА, 1948, № 8, с. 103, табл. XVIII, 4.

¹⁴ Кучера М. П. Древний Плісненськ, с. 43, рис. 11, б, 13.

¹⁵ Монгайт А. Л. Старая Рязань. — МИА, 1955, № 49, с. 178, рис. 137.

¹⁶ Шапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода. — МИА, 1956, № 55, с. 165—178, табл. 1 и 2.

¹⁷ Соловьев Г. Ф., Кропоткин В. В. К вопросу производства, распространения и датировки стеклянных браслетов Древней Руси. — КСИИМК, 1953, 49, с. 21—25.

Ю. М. МАЛЕЄВ

Охоронні розкопки м. Василева (до 1000-річчя пам'ятки)

Серед великих давньоруських міст, оборонні укріплення яких збереглися до нашого часу, важливє місце посідає древній Василев, який неодноразово згадується у літопису в зв'язку з важливими подіями політичного і культурного життя.

З метою охорони цієї видатної пам'ятки Київська обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури провела обстеження городища. Основним завданням дослідження було уточнення датування пам'ятки і окремих її ділянок, оцінка стану її збереженості та заходи, необхідні для охорони. Під час обстеження було уточнено місцезнаходження городища, зроблена зйомка плану та проведені охоронні розкопки.

Городище древнього Василева збереглось у центрі сучасного м. Василькова Київської обл. біля церкви Антонія та Феодосія на значних висотах, які панують над навколишньою місцевістю і були оточені в давнину заболоченою долиною р. Стугни та її притоки р. Васильківки.

Як і інші давньоруські міста, городище древнього Василева складалося з двох частин: дитинця і посаду, кожна з яких мала значні укріплення. Через городище проходив ряд торговельних шляхів, які йшли в напрямку Києва, Юр'єва, Білгорода та в Галицьке князівство. Основним принципом будівництва укріплень м. Василева було максимальне використання рельєфу місцевості і пристосування його до потреб оборони. Вали городища розташовувались над уривчастими схилами плато та по краях ярів, що значно підсилювало їх оборонне значення. А зі сторони плато вздовж валів посаду та частково дитинця були виріті глибокі рови. Охоронні роботи проводилися на дитинці, посаді та зовнішній оборонній лінії.

Земляні укріплення дитинця мали складну внутрішню конструкцію. Тут вал зберігся на висоту близько 8 м. Щоб дослідити їх внутрішню конструкцію та уточнити час спорудження, зробили ряд поперечних розрізів біля в'їздів. У нижній частині валів заходилася підспіка з мішаного ґрунту товщиною від 1,4 до 3,4 м. З внутрішньої сторони валів збереглись сліди дерев'яних зрубів з дубових колод діаметром 25—30 см, скріплених «в обло» з вирубками та закріплених великими кованими цвяхами. Внутрішній простір зрубів заповнювався щільно утрамбованою материковою глиною, яка утворювала внутрішній схил валу.

З фронтальної сторони валів знаходилась кладка з сирцевої цегли. Вона споруджувалася чіткими горизонтальними рядами з добре витриманою перев'яззю швів на розчині темно-коричневої глини із значною домішкою піску. Прямокутна пілонфа була сформована з жовтої та червоної глини розміром 17—30×30—40×4—6 см. Поряд з цілою використовувалася і бита цегла. Кладка мала прямоокутну форму, за винятком обваленого зовнішнього верхнього кута, з шириною основи 4,4—7,6 м, висота від 47 до 63 горизонтальних шарів кладки, що становило 3,7—4,3 м. Сирцева кладка і заповнений глиною дерев'яний каркас засинали зверху потужним шаром ґрунту, товщина якого у верхній частині досягала 2,5 м. Сирцева кладка знаходилась у клітках з дубових колод, для більшої жорсткості яких були зроблені також косі лежні.

Ділянка на місці дитинця за своїми топографічними умовами, очевидно, займала провідне місце в міському будівництві, проте залишки валів тут не простежуються. Для укріплення цієї ділянки міста схил мису був вертикально зрізаний на висоту 9—10 м і обмуртований сирцевою цеглою, що надавало йому значної крутизни і надійно запобігало осуванню. В даному випадку має місце принципово новий спосіб будівництва оборонних споруд, не відомий раніше у військовому зодчестві давньоруського часу, що в свою чергу не виключає наявності якої-небудь оборонної споруди, збудованої на вершині утвореної таким способом високої кріпосної стіни.

Наявність складної системи оборонних укріплень свідчить про важливу роль, яку відігравав Василев уже в ранній період своєї історії. Споруда на місці дитинця мала висоту і крутизну, яких не можна було досягти іншими традиційними методами укріплень. При цій будівництві повністю враховувалася тактика штурму того часу — відсутність дерева виключала можливість підпалу, а значна товща землі — можливість підкопу. В'язкість необпаленої глини зробила б безрезультатним застосування стіно-битих пристроїв.

Оборонні укріплення з використанням внутрішньої сирцевої кладки значно менших розмірів відомі на кількох давньоруських городищах, які датуються кінцем X — початком XI ст., що збігається з першою літописною згадкою про м. Василев (988 р.)

та розпочатим великим будівництвом міст на багатьох південноруських ріках, у тому числі і на Стугні.

Внутрішня конструкція валів василевського посаду принципово відрізняється від конструкції валів дитинця. В наш час вони збереглися на висоту близько 5 м. У їх центральній частині з круглих дубових колод споруджені зруби, які тягнуться суцільною лінією вздовж валу. Внутрішній простір зрубів заповнений щільно утрамбованою глиною. З неї ж насипані вершина та схили валу. Такий принцип будівництва характерний для ХІ ст.

У місті існувала ще одна оборонна лінія складної конфігурації, яка оточувала його навколо та мала кілька в'їздів. До цієї ж лінії відносився і ряд оборонних споруд, розташованих на території міста.

В наш час вали висотою 2—4 м та рови третьої оборонної лінії збереглися лише у східній частині. Інші знищенні пізнішою міською забудовою. Така система укріплень пристосована вже до використання артилерії. Система планування та писемні джерела дають можливість датувати побудову цих укріплень кінцем XVI ст. Ця унікальна пам'ятка — одна з небагатьох взірців земляного військового будівництва того часу, яка збереглася до наших днів. Вона є досить рідкісною, маловживеною і, безперечно, вимагає охорони.

Василев, якому скоро виповниться 1000 років, з його винятково добре збереженими укріпленнями, є видатною давньоруською пам'яткою. Згідно з законодавством Союзу РСР про охорону та використання пам'яток історії та культури намічено ряд заходів, направлених на раціональне використання та надійну охорону цієї пам'ятки. Передбачено виділити заповідну зону на території дитинця та зону регульованої забудови на посаді. Територія фортеці XVI ст. за своїми ландшафтними умовами є однією з найкрасивіших частин міста зі складним рельєфом. Оголошення цієї ділянки зоною охоронного ландшафту дозволяє проведення відповідних зелених насаджень, оскільки тут відсутній культурний шар і це не пошкодить збереженості валів. Чудовий рельєф у поєднанні з правильним підбором і розміщенням зелених насаджень може зробити цей район місцем масового відпочинку трудящих, яке необхідне промисловому місту.

Крім впорядкування території древнього міста та встановлення охоронних дошок на збережених ділянках до 1988 р. доцільно встановити виготовлений за індивідуальним проектом пам'ятник на честь 1000-річчя першої літописної згадки про м. Василев.

Е. А. ЛІНЬОВА

Давньоруське м. Бєлгород (до 1000-річчя пам'ятки)

Дослідження давньоруських міст і їх охорона є одним із найважливіших завдань вітчизняної археології. В цьому плані неабиякий інтерес являє давньоруське м. Белгород, яке розташоване в 23 км на південний захід від Києва, на правому гористому березі р. Ірпінь. Нині це с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.

Місто має літописне зчислення, цікаву історичну долю. Вперше Белгород згадується в літописі під 980 р., коли на київський престол став князь Володимир Святославич. Він приділяв велику увагу цьому місту як форпосту захисту Києва від нападу кочовиків з півдня. Далі, в літописі під 991 р. говориться про те, що Володимир будує Белгород, тобто розширяє його, зводить мішні вали. Під 997 р. в літопису розповідається про боротьбу білогородців з печенігами, про мудрість старійшин, які зуміли перехитрити ворога і відстояти місто. 1097 р., в період князівських міжусобиць, тут був ослюпленій князь Василько Теребольський. В XII ст. в Белгороді живе князь-соправитель Рюрик Ростиславович, який 1187 р. буде великий красивий храм 12 апостолів.

Отже, в Х—XII ст. Белгород був значним містом часу Київської Русі. Літописи ставлять його на четверте місце після Києва, Чернігова, Переяслава. Белгород був не тільки могутнім містом-фортецею, а й метрополією, і, як вважає академік Б. О. Рибаков, міг бути одним із центрів раннього літописання.

Дослідження, які проводились в Белгороді В. В. Хвойко, Д. І. Бліфельдом, П. А. Раппопортом, В. Д. Дяденко, свідчать про те, що Белгород був значним економічним центром з високорозвинутим ремеслом. Свідоцтво тому — відкриття на посаді міста цілого ремісничого кварталу — майстерні ковалів, гончарів, гончарні горни для обпалу керамічного посуду і навіть керамічних жорен. Численність металевих, керамічних, кістяних та інших виробів, їх якість дають уяву про високий економічний і культурний рівень розвитку міста в період Київської Русі.

Під час розкопок в Белгороді були розкриті рештки кам'яних споруд — церкви 12 апостолів і так званого Малого храму. Тут, як, мабуть, ніде в Подніпров'ї, вивчена будова валів з їх дерев'яно-каманими конструкціями, що стала зразковою для розуміння фортифікаційних споруд на Русі. На посаді міста відкриті чудової збереженості гончарні горни, один з яких перевезений у Переяслав-Хмельницький музей, де став окрасою всієї експозиції відділу Київської Русі.

Враховуючи важливе значення давньоруського м. Белгорода, 1965 р.* взято на державний облік і охорону.

З часу останніх розкопок у Белгороді, які повинні були б привернути увагу громадськості до виключно важливої пам'ятки, минуло 4 роки.

В якому ж стані знаходяться названі вище археолого-архітектурні об'єкти, як і городище взагалі? Обстеженням пам'ятки, зробленим за ініціативою Обласного товариства охорони пам'яток історії та культури та кафедрою археології і музеєзнавства КДУ, встановлено її незадовільний стан.

На території дитинця (нині — вул. Поштова) продовжується будівництво приватних садиб без дозволу райвідділу культури. Частина валу знесена при будівництві школи. окремі мешканці безнаказанно дозволяють собі будувати погреби під валами, руйнуючи їх. Злегка присипані землею фундаменти пам'ятника архітектури XII ст. (церкви 12 апостолів) поросли бур'яном. На посаді, де відкрито гончарний центр, продовжується розорювання землі.

Автором статті свого часу були визначені охоронні зони Белгорода і місце, де Києво-Святошинський райвідділ культури і Товариство охорони пам'яток історії та культури повинні були встановити охоронні знаки, яких немає там досі. До цього часу райвідділ культури не спромігся навіть скласти охоронні зобов'язання, за якими згідно з положенням передаються всі пам'ятки історії і культури тим відомствам і організаціям, на землях яких вони знаходяться.

На жаль, не проявляють належної уваги до цього питання і місцеві керівники господарських організацій, зокрема дирекція розміщеного на території села радгоспу-мільйонера «Білогородський».

Хотілося б, щоб у зв'язку з тисячолітнім ювілеєм давньоруського м. Белгорода були проведені найневідкладніші роботи по впорядкуванню території міста.

На виділених охоронних зонах необхідно встановити охоронні знаки, впорядкувати вали, за допомогою реставраторів зробити зачистку валу (біля водокачки), укріпити його і представити для експозиції. Фундаменти церкви 12 апостолів вклести цеглою контурно, на зразок Десятинної церкви. Реставрувати один з законсервованих горнів (№ 8) і зробити над ним невеликий скляний павільон, наприклад, як у Переяслав-Хмельницькому музеї, підняті питання про створення музею історії с. Білогородки. Крім того, вважаємо за необхідне встановити пам'ятний ювілейний знак на честь 1000-річчя давнього Белгорода.

---

* ЗП УРСР 1965 р., № 7, ст. 100.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БМОИП — Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВДИ — Вестник древней истории
ВФ — Вопросы философии
ВХУ — Вестник Харьковского университета
ГИМ — Государственный исторический музей
ГИХЛ — Государственный Институт художественной литературы
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
Тр. АС — Труды Археологического съезда
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ХМ — Херсонесский историко-археологический музей

ЗМІСТ

Статті

Ситливий В. І. До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій	1
Гаврилик Н. О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду	7
Небієрдзе Г. О. Про поширення римських монет у Східній Європі	12
Вознесенська Г. О., Коваленко В. П., Орлов Р. С. Дослідження літописного Блистовита	19

Публікації та повідомлення

Філіпов О. К. Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межиріччі	35
Ковпаненко Г. Т., Черних Л. А. Поховання катакомбної культури на Південному Бузі	47
Висоцька Т. М., Лобода І. І. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму	61
Золотарьов М. І., Рижов С. Г. Новий склеп західного некрополя Херсонесу .	68
Баран В. Д., Некрасова Г. М. Поселення Рацків II на Середньому Дністрі .	78
Гопак В. Д. Ковальська справа у мешканців Ходосівського городища на руїнах бежі нашої ери	88
Висоцький С. О. Епіграфічна знахідка з Чернігова	92
Горішній П. А. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота	97
Кучінко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку	100

Охорона археологічних пам'яток

Малеев Ю. М. Охоронні розкопки м. Василівка (до 1000-річчя пам'ятки)	106
Ліньоза Е. А. Давньоруське м. Белгород (до 1000-річчя пам'ятки)	107
Список скорочень	109

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Ситливый В. И. К методике определения уровня пластичности палеолитических индустрий	1
Гаврилюк Н. А. Скифские имитации форм античной гончарной посуды	7
Небиериձե Г. А. О распространении монет в Восточной Европе	12
Вознесенская Г. А., Коваленко В. П., Орлов Р. С. Исследования летописного Блиставита	19

Публикации и сообщения

Филиппов А. К. Обработка и использование костяных предметов на поздне-палеолитическом поселении Межирич	35
Ковпаненко Г. Т., Черных Л. А. Погребения катакомбной культуры на Южном Буге	47
Высотская Т. Н., Лобода И. И. Могильник I в. до н. э. — III в. н. э. возле с. Песчаное в Крыму	61
Золотарев М. И., Рыжов С. Г. Новый склеп западного некрополя Херсонеса	68
Баран В. Д., Некрасова А. М. Поселение Рацков II на Среднем Днестре	78
Гопак В. Д. Кузничное дело у обитателей Ходосовского городища на рубеже нашей эры	88
Высоцкий С. А. Эпиграфическая находка из Чернигова	92
Горишний П. А. Гончарный комплекс возле с. Бакота	97
Кучинко М. М. Древнерусское поселение на Гнидавской горке в Луцке	100

Охрана археологических памятников

Малеев Ю. Н. Охранные раскопки г. Василева (к 1000-летию памятника)	106
Линева Э. А. Древнерусский г. Белгород (к 1000-летию памятника)	107
Список сокращений	109

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

48

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор *A. O. Золотарьова*. Художній редактор *B. I. Мелашенко*.
Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректори *Є. Н. Межерицька*,
З. П. Школьник, *Л. Н. Творковська*

Інформ. бланк № 6436

Здано до набору 13. 12. 83. Підн. до друку 29. 11. 84. БФ 25722.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1, Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 9,8. Ум. фарбо-відб. 10,15. Обл.-вид. арк. 10,84. Тираж 750 пр.
Зам. № 4223. Ціна 1 крб. 60 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, вул. Стефаника, 11

НАУКОВА ДУМКА

Археологія, 1984, 48, 1—112